

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

Buxoro davlat universiteti

N.A.Jumayeva

**O'RTA OSIYO ALLOMALARINING
ILMIY MEROSI**

Uslubiy qo'llanma

Buxoro, "Durdona" nashriyoti, 2013-yil

Uslubiy qo'llanmada O'rta Osiyo allomalarining ilmiy merosi fanini o'qitish ta'lim texnologiyasi, ularni qo'llash bo'yicha uslubiy tavsiyalar bayon etilgan.

Mazkur uslubiy qo'llanma oliy va o'rta ta'lim muassasalari o'quvchi va talabalariga fanni o'rganishda katta xizmat qiladi.

Mas'ul muharrir:

H.H.To'rayev, *tarix fanlari doktori*

Taqrizchilar:

Sh.Hayitov, *tarix fanlari doktori, professor*

E.Zoirov, *falsafa fanlari nomzodi*

Uslubiy qo'llanma BuxDU Tarix fakulteti ilmiy kengashining 1 mart 2013 yildagi 5-son yig'ilish bayonnomasi qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

KIRISH

O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi milliy madaniyatimiz tarixini o'rganishga, unga xolisona fikr bildirishga katta imkoniyatlar yaratdi, osori-antiqa yodgorliklarimizni asrash, milliy qadriyatlarimizni tiklash, qadimiy boy tariximizni bir yoqlamali yoritish, chegaralash, ma'lum jarayon va ilm-fan arboblarning faoliyati va xizmatini inkor etishdek noto'g'ri g'oyalar va usullardan tozalashga, hur fikrlilikka sharoit tug'dirdi.

Madaniy merosimizni, o'tmish qadriyatlarimizni keng va har tomonlama o'rganish O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimovning ma'ruzalarida bir necha bor ta'kidlanganidek, hozirgi milliy manaviyatimizning chuqur tarixiy ildizlarini shakllanish bosqichlari va xususiyatlarini ochib berish uchun zarurdir. Bu esa, o'z navbatida, milliy ong, milliy g'urur, tariximiz, o'tmish avlodlar xizmatiga hurmat-e'tiborni, xalq mehnatiga, vatanga sevgi tuyg'usini shakllantirish, yangi jamiyatimizning to'g'ri rivojini, kelajagini oqilona belgilash, yuksak demokratik davlat qurish uchun xizmat qiladi.

Ikki daryo – Sirdaryo va Amudaryo oralig'idagi o'lka jug'rofiy-tabiiy xususiyatlari jihatidan inson jamoasining rivoji uchun eng qulay bo'lgan makonlardandir. Sersuv vodiylari, ko'm-ko'k qir bag'irlari, daraxtzorlari, yer osti boyliklari odamlarning yashashi, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilikning rivoji uchun tabiiy imkoniyatlarni vujudga keltirgandir. Shu sababdan ham Movarounnahr, O'rta Osiyo, Turkiston, Markaziy Osiyo kabi nomlar bilan yuritiluvchi bu makonda iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish, madaniyat taraqqiysi, davlatchilikning shakllanib, kuchayib borishi miloddan oldingi bir necha asrlar avval boshlanganligi ilm-fanda allaqachonlar isbotlangandir. Uning boyliklari miloddan avval xam, bizning milodning 2000 yillik tarixi davomida ham tashqi dushmanlarni o'ziga tortib, jalb etib kelgan.

Masalan, Eron shohlari Ahmoniyar mil. avval VI–IV asrlar davomida bu o'lka xalqlari – Turon bilan uzluksiz janglar olib borib, ularni o'z tasarruflariga qaratganlar. Miloddan avval IV asrlarda qadimgi Yunoniston imperatori Aleksandr Makedonskiy – Makedoniyalik Iskandar yurtimizning dovrug'ini eshitib, arab, Eron o'lkalaridan o'tib, hozirgi Xo'jand shahrigacha bosib kelgan. Lekin bu janglarga, to'qnashuvlarga qaramay erli xalqning madaniyati asta-

sekin rivojlanib, o'z namunalari bilan dunyoga yuz tuta borgan. Shuningdek, erli xalq davlatchiligi ham shakllanib, madaniy rivojlanishning siyosiy-ijtimoiy asoslarini mustahkamlab bordi.

Olimlarning ta'kidlashicha, eng yirik qadimgi dinlardan bo'lmish zardo'shtiylik shu Markaziy Osiyo – xususan, Xorazm o'lkasida shakllangan. Uning asosiy qoidalari ifodalangan kitob "Avesto " ham shu erda vujudga kelgan. Markaziy Osiyodagi davlatchilik tarixi ham eramizdan avvalgi Xorazm podshohligidan boshlanadi. Eradan avval VIII–VII asrlarda "KattaXorazm", "Baqtriya podshohligi" kabi davlatlarning mavjud bo'lganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Amudaryo qirg'oqlarida yoyilib yotgan turli katta-kichik qo'rg'onlarning qoldiqlari, ulardan topilayotgan turli arxeologik ashyolar – bu yerlardagi qadimgi shaharlar va ularda rivojlangan madaniyat haqida guvohlik beradi. Qadimgi madaniyatimiz tarixini o'rganish asosan arxeologik qazishmalar bilan bog'liqdir. Yozma adabiyot deyarli etib kelmagan. "Avesto" dan teriga yozilib qolingani ayrim parchalar, xorazm, so'g'd yozuvlarining ayrim namunalari bizga ma'lum. Milodning boshlarida bu erlarda Chag'oniyon, So'g'diyona, Marg'iyona, Parkana, Baqtriya, Xorazm kabi o'lkalar mavjud bo'lgan, ularda dehqonchilik, savdo-sotiq keng rivoj topgan. Bu davrda G'arb bilan Sharqni – Uzoq Sharq mamlakatlari bilan O'rta er dengizini bog'lovchi buyuk savdo yo'li – "Ipak yo'li" rivojlanib, madaniy boyliklarni almashuv madaniy taraqqiyot ishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Xullas xalqimizning milodiy VII asrga qadar bo'lgan madaniyati tarixi asosan arxeologik qazishmalar yordamida aniqlanishi mumkin.

VII asrlarda Saudiya Arabistonida so'nggi dunyoviy din – islom dini vujudga kelib, u arablarning birlashuvi va yagona davlat – arab xalifaligining shakllanuvida ham asosiy ahamiyatga ega bo'ldi. Xalifalik islom bayrog'i ostida asta-sekin boshqa o'lkalarni bosib ola boshladi, o'ziga qaratilgan erlarda islom dinini izchillik va qat'iylik bilan joriy qilabordi. VIII asr boshlarida Kutayba ibn Muslim boshchiligidagi arab qo'shinlari Eron va Xurosondan so'ng ikki daryo oralig'i – Movarounnahrni zabt etishga kirishdilar. Bu erda zardo'shtiylik va boshqa dinlar siqib chiqarilib, islom dini, uning muqaddas kitobi "Qur'-on" qoidalari va u bilan birga arab yozuvi hamda arab tili o'rnatila bordi. Islom asta-sekin madaniyat va ma'naviyatning barcha sohalarida ustunlikka intildi. Arablar bu yo'lda

yerli xalqning madaniy boyliklari, ma'naviyat namunalarini, dinlari, yozuvlari, urf-odatlarini butunlay yo'qotib yuborishga harakat qildilar.

Arab bosqinchiligiga qarshi ko'tarilgan xalq qo'zg'olonlari shafqatsiz bostirildi. Movarounnahr, Markaziy Osiyo Arab xalifaligi tarkibiga kiritildi. Bu Markaziy Osiyo madaniyati tarixida yangi davr, yangi sahifaning shakllanishiga olib keldi, madaniyatning eng muhim qismlari bo'lmish din, yozuv, ilm va siyosatning o'zgarishi madaniyat, ma'naviyatning umumiy yo'nalishiga hal etuvchi ta'sir ko'rsatdi.

IX asrlardan boshlab Movarounnahrda arab yozuvida yozilgan yodgorliklar vujudga kelaboshladi. Arablar istilosidan, ya'ni VIII asrdan to XX asr boshlarigacha Movarounnahr, jumladan hozirgi O'zbekiston hududida islom dini va arab yozuviga asoslangan madaniy-ma'naviy rivojlanish hukm surdi.

Bu madaniyatni to'rtdavrga bo'lish mumkin: 1) IX–XII asrlardagi madaniy yuksalish, 2) XIV–XV asr – Temur va Temuriilar davri madaniy ko'tarilishi, 3) XV1-XIX asr 1-yarmida madaniyat va 4) XIXasrning ikkinchi yarmi XXasr boshlarida rus mustamlakachiligi davrida madaniy hayot.

Birinchi davr siyosiy jixatdan arab istilosiga qarshi uzoq yillik kurash natijasida Mirkaziy Osiyo yerlarida yerli xalqlarning mustaqil davlatlarning vujudga kelishi bilan xarakterlanadi.

IX asrning boshlaridan boshlab xalifa Ma'mun Movarounnahr va Xurosonda arab xalifaligining hukmdori bo'lib turgan vaqtda shahar va o'lkalarda islomga xalifalikka sodiq yerli xalq zadogonlaridan hokimlar tayinlay boshlagan edi. Shulardan Somoniylar IX asrning oxiriga kelib o'zlarini xalifatdan' mustaqil deb e'lon etdilar. lekin turli sulolalarning hukmronligiga asoslangan erli davlatlarning vujudga kelishi bu sulolalarning hukmronligiga asoslangan yerli davlatlarning vujudga kelishi bu sulolalar o'rtasida keskin kurashlar, ayovsiz janglar bo'lib o'tdi . IX–XII asrning 20-chi yillariga qadar, Qoraxoniylar, Ma'muniylar, G'aznaviilar, Saljuqiylar, Xorazmrazmshohlar hukmronlik qilganini ko'ramiz. XII asrda Osiyoda, umuman, O'rta Sharqda katta hududni o'ziga qo'shib olgan Xorazmshohlar imperiyasi hukmronlik qildi.

Ma'lumki xalifa Ma'mun davrida (813– 838) Bag'dodda ilm-fan, madaniyat tez sur'atlar bilan rivojlanganligi qadimgi yunon ilmlari keng miqyosda o'rganilib, yunon asarlari ko'plab tarjima etildi, ayniqsa tabiiy fanlar, falsafa ilmlari sohasida katta yutuqlar qo'lga

kiritildi. Ilm-fanning ta'siri ostida islomda turli oqimlar, talqinlar kuchaydi, xususan, tafakkurni tabiiy ilm va dunyoviy falsafaga yo'llovchi mutaziliya davlat mafkurasi darajasiga ko'tarildi. Bu davr G'arb sharqshunoslik adabiyotida "arab Renessansi " sifatida o'z talqinini topdi. X asrlardan boshlab xalifalikda diniy ilmlar, an'anaviy oqimlar kuchaydi.

X–XII asrlarga kelib Markaziy Osiyoda mustaqil davlatlarning ustunlikka erishuvi, xalifalik ta'siridan qutilish bu erda ilmiy-madaniy rivojlanish, turli noan'anaviy islomiy oqimlar ismoiliya, mutaziliya, karmatlar harakatlari, tasavvuf kabilarning ham yoyilishiga imkon yaratdi.

Ilmiy-madaniy yuksalish Bag'doddan Movarounnahr, Xuroson erlariga ko'chdi, bu davr turli ilm, adabiyot sohasida buyuk siymolarni etishtirdi. Bu madaniy to'lqin Movarounnahrni butun islom dunyosida ilmiy-madaniy Markaz sifatida nom qozonishiga olib keldi. Bu davrni Markaziy Osiyo Uyg'onish davri – Renessansi deb, aniqrog'i, bu Renessansning ilk davri deb atamoq mumkin. Bu davr madaniyat yutuqlari G'arbiy Ovro'po mamlakatlari madaniyati rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. U erdagi XV–XVI asr Renessansi, madaniy yuksalishida muhim omillardan bo'ldi.

1220 yilda bu madaniy Uyg'onish – Renessans birdan uzilib qoldi, mo'g'ullar xujumi 2–3 yil orasida butun Movarounnahr va Xurosonni vayronaga aylantirdi, shaharlar, suv inshootlari barbod etildi, olim-fozillar o'ldirildi, qolganlari turli o'lkalarga tarqab ketdilar.

XIV asrning ikkinchi yarmidan Movarounnahrda mo'g'ullarga qarshi kurashning keskin harakati mustaqil davlat yaratishga bo'lgan intilishning avj olishiga olib keldi. Nihoyat Amir Temur boshliq harakat mo'g'ullar ustidan g'alaba qozonib, Movarounnahrda Markazlashgan davlat vujudga keldi.

XIV asr oxiri, ayniqsa XV asr madaniyati sohasida Markaziy Osiyoda – Renessans davrining ikkinchi, eng avjga chiqqan davrini tashkil etdi. Bu davrni Markaziy Osiyo madaniyati tarixida yangi mustaqil – ikkinchi davr sifatida talqin etish lozim. Tabiiy va islomiy ilmlar, san'at, adabiyot bu davrda butun musulmon Sharqi uchun mashhur bo'lgan natijalarga erishdi. Uning dovrug'i O'rta asr Ovro'posida ham keng tarqaldi.

Siyosiy jihatdan bu madaniy yuksalish mustaqil va yagona Amir Temur davlati asosida shakllandi. Amir Temur Movarounnahr va Xurosonga qo'shni o'lkalarni ham qaratib, o'z yurtintg osoyishtaligi va ravnaqi uchun imkon yaratdi, boshqa davlatlar bilan diplomatik aloqalarni kuchaytirdi, davlatchilikni, davlat boshqaruvini mustahkamladi.

Iqtisodiy jihatdan Temur va Temuriylar institutlarining ijobiy tomonlarini rivojlantirishga, ruhoniylar, din, tasavvuf vakillaridan siyosiy-iqtisodiy masalalarni hal etish ishida foydalanishga intildilar. Savdo-sotiq, hunarmandchilik rivojlandi, bozorlarga, boshqa mamlakatlar bilan mol almashuvga e'tibor kuchaydi. Bu masalalar "Temur tuzuklari" da o'z ifodasini topgandir.

Madaniy-ma'naviy jihatdan islom, uning qonun-qoidalaridan, arboblardan tinchlikni saqlash, davlat faravonligini oshirish ishida foydalanish, ularning birlashtiruvchi kuchiga asoslanib ish olib borishga e'tibor berildi. Tasavvuf, ayniqsa, uning Movarounnahrda shakllangan yo'nalishi –Naqshbandiya ma'naviy jihatdan erkin aqliy mehnatni ta'minlashda muhim g'oyaviy asos bo'lib xizmat qildi.

Turkiy – o'zbek tilining mavqei kuchaydi, badiiy, tabiiy-ilmiy asarlar fors va turkiy tillarda yaratildi. Bu davrda obodonchilik rivojlandi: madrasalar, yo'llar, turli inshootlar ko'plab barpo etildi. Ilmning turli sohalarida katta yutuqlar qo'lga kiritildi. Bu davrda Markaziy Osiyo – Movarounnahr va Xuroson dunyoning eng rivojlangan o'lkasi sifatida mashhur bo'ldi.

Bu davrdagi ilmiy-madaniy yutuqlar oldingi IX–XII asrlarda erishilgan madaniy boyliklar asosida tez sur'at bilan amalga oshirilib, ularni ijodiy o'zlashtirish, rivojlantirish natijasida yuz berdi.

Tasavvuf sohasida bu vorislik XII asrlarda asta-sekin vujudga kela boshlagan naqshbandiyaning XV asrga kelib keng rivoji, ma'naviy erkinlik, madaniy yuksalishda hal etuvchi etakchi ahamiyat kasb etishi, unga g'oyaviy asos bo'lib qolishida o'z ifodasini topdi.

Shuning uchun bu davr Markaziy Osiyoda X asrda boshlangan va keskin ravishda uzilib qolgan Madaniy Uyg'onish – Renessansning cho'qqisi, yakunlovchi bosqichidir.

Markaziy Osiyo madaniyatining uchinchi davri – bu erda Temuriylar davlatining mag'lubiyati, 1405 yilda Xusayn Boyqaroning mag'lubiyatidan so'ng davlatning parchalanib ketishi, demak, oldingi madaniy yuksalishning inqirozga yuz tuta borishidan boshlandi. Olim-

fozillar turli o'lkalarga tarqab ketdilar, qurilishlar to'xtab, madaniyat binolari xarobalarga aylana bordi, o'zaro nizolar, hokimiyat uchun kurash kuchaydi.

1) Temuriyzoda Mirzo Boburning XVI asr boshlarida o'z yurtidagi muvaffaqiyatsiz harakatlaridan so'ng Hindistonda temuriylar davlatini barpo etib, uning avlodlari davrida Markaziy osiyolik olim-fozil shoir, rassomlarning ko'plari u erda panoh topdilar. Markaziy Osiyo madaniyati Hindiston erida rivoj topdi, so'ngroq asta-sekin hind madaniyati bilan qorishib, unga katta ta'sir ko'rsatdi.

Movarounnahrda hokimiyat uchun uzoq yillik urushlar, ichki nizolar kuchayib ketdi. Siyosiy tushkunlik avj oldi, bu mamlakat iqtisodiga katta ta'sir ko'rsatdi, tashqi olam, o'zga mamlakatlar bilan ham aloqalar susayib ketdi. Va nihoyat XVI asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr hududida mustaqil davlatlar Buxoro xonligi hamda Xiva xonliklari shakllanib o'zlarini tiklay boshladilar. XVIII asrning oxirida uzoq urushlardan so'ng mustaqil Qo'qon xonligi tashkil topdi. Lekin bu davlatlar o'rtasida ta'sir doirasi uchun har doim urushlar, nizolar davom etib turdi. Umuman XVI–XIX asrning birinchi yarmi, siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotda, xalqaro munosabatlarda oldingi yutuqlarni yo'qotish, ko'p sohalarda ortga ketish bilan tarixda ma'lumdir.

Siyosiy hayot mayda mustaqil davlatlar vujudga kelishi bilan xarakterlansa-da, bu faktorning o'zi madaniy yuksalish uchun etarli emas ekanligini namoyon etdi.

Iqtisodiy hayotda ham o'zaro urushlar, nizolar, hunarmadchilik, dehqonchilik, savdo-sotiq ishlariga katta zarar keltirildi, tashqi savdo aloqalar susayib ketdi.

Madaniy hayotda ana'naviy islom, aqidaparastlikning ta'siri kuchaydi, maorif, ma'rifat sohasida ham asosan diniy ta'limotlar ustunlikni egallay boshladi, oldingi ma'naviy yutuqlarning ta'siri susaydi, diniy ilmlar etakchi o'ringa chiqdi. Lekin shunga qaramay madaniy hayotda qator ijobiy natijalar yuz berganini ham ko'ramiz. Xususan, adabiyot, tarixiy ilmlar, san'atning ayrim turlari sohasida yirik adib, shaxslar etishib chiqdi. Tasavvuf ham o'zining oldingi ahamiyatini o'zgartirib, ijtimoiy rolini yo'qota bordi. O'zbek tilining mavqei kuchayib, u adabiyotda borgan sari keng o'rin egallaganini ko'ramiz. Fors va o'zbek tillari adabiy til sifatida keng foydalanila boshlandi. XIX asrning birinchi yarmida har uch xonlikda madaniyat,

xususan, adabiyot va tarixnavislik sohasida muhim jonlanish vujudga keldi.

Turkiston madaniyatining to'rttchi davri – XIX asrning 60-yillarida bu yerda Rusiya hukmronligining o'rnatilishi bilan boshlandi.

Rusiya Turkistonni qurol, qaqshatqich urush yordamida bosib oldi. Qo'qon xonligi tugatildi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi Rusiyaning vassaliga aylanib qoldi. Turkistonda to'lig'icha mustamlakachilik siyosati o'rnatilib, iqtisod, madaniyat ham shunga bo'ysundirildi. Lekin boshqa Sharq mamlakatlarida bo'lib o'tayotgan ma'rifatparvarlik va mustamlakachilikka qarshi harakatlar ta'sirida Turkistonda ham hukmron rus mustamlakachiligi tuzumi xohishiga zid holda ma'rifatchilik harakati rivoj topdi, asta-sekin undan ma'rifiy masalalar bilan birga siyosiy masalalarni ham olg'a sura boshlagan jadidchilik harakati kelib chiqdi. Turkiston guberniyasi, Buxoro amirligi, Xiva xonligida jadidchilar harakati kuchayib, mavjud tuzum uchun xavfli kuchga aylanib bordi.

Mavjud siyosiy, iqtisodiy va madaniy tuzum 1917 yil fevral voqeasi, so'ngi Oktyabr inqilobi natijasida tugatilib, tamoman boshqa – sostialistik yo'nalishga burib yuborildi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi siyosiy-iqtisodiy, madaniy sohalarda tamoman yangi davr boshlab berdi. Xalqimizning ko'p asrlik madaniyati tarixini kuzatish mustaqillik madaniyati, ma'naviyatini shakllantirishda tarixdan ko'p saboqlar olish mumkinligini va bu saboqlar kelajak uchun shubhasiz foydali ekanligini ko'rsatadi.

– Avvalambor, haqiqiy ma'naviy yuksalish, madaniy taraqqiyot uchun xalqimiz mustaqil davlatga ega bo'lishi, qaramlik siquvidan ozod bo'lishi zarurdir. Qaram bo'lib yashagan xalq ma'naviy erkinlikka, taraqqiyotga erisha olmaydi, u o'zligidan, o'z ruhiy qudratidan mahrum bo'ladi.

Hozirda mustaqillikka erishgan O'zbekiston o'z milliy madaniyatini yuksak darajada rivojlantirishning – eng muhim shartini, omilini qo'lga kiritdi va bu mustaqillik yo'lida ikkilanmay qadam tashlab, shiddat bilan bormoqda.

- Mustaqillikka erishuv zarur siyosiy, iqtisodiy muammolarni echishni talab etadi, lekin madaniy-ma'naviy rivojlanishsiz siyosiy iqtisodiy taraqqiyot umumiy ijtimoiy masalalarni echishga, so'nggi maqsad – etuk inson va jamoani yaratishga ozidir. Shuning uchun madaniy-ma'naviy masalalarga hokimiyat, davlatning maxsus e'tibor

berishi, ularni hal etishi, madaniy rivojlanishi uchun, ma'naviy rivojlanishi uchun, ma'naviy qadriyatlarni kuchaytirish, ularni yaratish va yaratuvchilarga keng imkoniyatlar qidirmog'i, talab etiladi. Hozirgi O'zbekistonda bu yo'nalishda ham muhim ishlar amalga oshirilmoqda.

✓ Har bir xalq madaniyatining asoslari, o'ziga xosligi, xususiyatlari, uning tarixi, rivoji davomida shakllanib, "taxlanib" boradi va ularning majmui ushbu madaniyatning milliyligini belgilaydi. Shuning uchun xalqimiz madaniyatining o'ziga xos tomonlari, mazmunini bilish, uning tarixini, o'tmishdagi rivojlanish davrlarini o'rganishni talab etadi. Hozirgi tarixni bilish, uni ob'ektiv yoritishga bo'lgan talabning kuchayishi milliy madaniyatimizning to'liq mazmunini, tarixini, yutuqlarini o'rganishga ham bevosita oiddir. Bu – milliy madaniyatimizning jahon madaniyati tarixidagi roli va o'rnini aniqlash uchun ham zarurdir.

✓ Ma'naviy madaniyat, ma'naviyat yutuqlari aksari madaniy yuksalish jarayonida vujudga keluvchi va uni ifodalovchi olim-fozil, donishmand, adib, din arboblari va ular faoliyati, yozib qoldirgan merosi kabilarda aks etib, muhrlanib qoladi. Albatta turli an'analar, arxeologik yodgorliklar, buyumlar va boshqalarda ham xalq ma'naviyati yutuqlari ifodalanadi, lekin yozma adabiyot, qo'lyozmalar bu jihatdan alohida ahamiyatga egadir. Shuning uchun o'tmishdagi buyuk siymolar, allomalar, adiblarning faoliyati, asarlarini o'rganish, ularni hozirda nashr etish, targ'ib qilish, yubileylarini o'tkazish, madaniyat tarixini – ma'naviy boyligimizni chuqur bilish ishida nihoyatda muhim va katta rol o'ynaydi.

✓ Allomalar, siymolar merosi Markaziy Osiyoda o'tmishda ilm-fan, madaniyatning barcha sohalari, tarmoqlari rivojlangani, ularning ijodlari ko'p qirrali bo'lganligi, faoliyatida ilm-fan bilan bir qatorda din, axloq, insonning ma'naviy dunyosi, jamoaning hamjihatligi, uni odilona boshqarish, saodati masalalari muhim o'rin tutganligidan dalolat beradi.

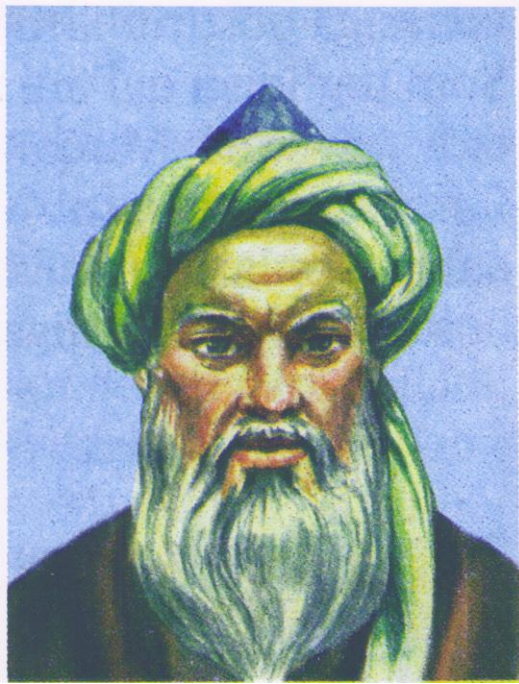
✓ Ularning merosi va madaniyat tarixi yana ilm-fan va diniy qoidalarning bir butunligini tashkil etib, umumiy ma'naviyat rivoji uchun xizmat qila olishini, foydali bo'lishini isbotlaydi. Fan va din xalq madaniyatining turli sohalari, qismlari bo'lib, yagona maqsadga qaratilgan holda bir-birini to'ldirishi, xalqni shu yagona maqsadga yo'naltirishga xizmat qilishi mumkin. Diniy taassubning ilm-fan

hisobiga kuchayuvi ijtimoiy rivojlanishga, madaniyatning kuchayishiga zarar keltirishini ma'lum tarixiy davrlarda yuz bergan jarayonlar o'zida ifodalaydi.

– Madaniy rivojlanishda milliy ma'naviy boylikni boshqa xalqlar, mamlakatlar madaniyati yutuqlaridan bahramand bo'lish, madaniy aloqalarni kuchaytirish, milliy qobig'da o'ralib, umumiy xalqaro aloqalar tizmasidan chetda ajralib qolmaslik, milliy madaniyatning umumjahon madaniyat yutuqlari bilan doimo boyib borishida nihoyatda katta rol o'ynaydi.

Bu ayniqsa hozirda jahon mamlakatlarining umumiylik, hamjihatlikka intilishi ortib borayotgan bir sharoitda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagilardan xulosa chiqargan holda hozirda yoshlarda mustaqillik ma'naviyatini tarbiyalash barcha tarixiy-madaniy boyliklarning asosiy tomonlarini o'rganish, milliy madaniyatimiz rivoji, davrlari, taraqqiyot qonuniyatlari, ma'naviy boyliklarni yaratgan yirik siymolar, donishmand adiblarning merosini o'zlashtirish, boshqa rivojlangan mamlakat madaniyati yutuqlarini o'rganish, ularga hurmat-izzatda bo'lishni, bu masalalar bo'yicha keng ta'lim, o'quv-o'qituv ishlarini olib borish talab etadi. Bu mustaqillik sharoitida yosh avlodni milliy-madaniy boyliklarini yaxshi bilgan, milliy g'urur, vatanparvarlik hissi bilan yo'g'rilgan, dunyo madaniy rivojlanish darajasidan xabardor bo'lib etishuvida etakchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Mavzu: Muso al-Xorazmiy va Abu Abdulloh al-Xorazmiylarning hayoti va ilmiy merosi.

REJA.

1.Muso al-Xorazmiy va uning dunyo faniga qo'shgan hissasi

2.Abu Abdulloh al –Xorazmiy va uning ilmiy merosi .

IPT.-Munozarali ma'ruza.

IAT-plakat tablitsa videoyozuvlar.

1.1. Ma'ruza mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 60-70 nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Kirish: Vizual ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulot re'jasi	1. Muhammad Muso al-Xorazmiyning hayoti va ilmiy merosi. 2.Abu Abdulloh al-Xorazmiy va uning ilmiy merosi.
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Allomalarning hayoti va ilmiy merosi to'g'risida talabalarda nazariy bilimlarni hamda to'liq tasavvurni shakllantirish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari.
O'qitish uslubi va texnikasi.	Vizual ma'ruza, blis so'rov, bayon qilish
O'qitish vositalari	Ma'ruzalar matni, proektor tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Jamoa, guruh va juftlikda ishlash
O'qitish shart-sharoiti	Proektor, kompyuter bilan jihozlangan auditoriya.

Ma`ruza mashg`ulotining texnologik xaritasi

Bosqichlar vaqti.	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchi	Talaba
1 – bosqich kirish (10 min)	1.1. Mavzu, uning maqsadi, o`quv mashg`ulotidan kutilayotgan natijalar ma`lum qilinadi	1.1. Eshitadi. Yozib oladi.
2 - bosqich	2.1. Talabalar e`tiborini jalb etish va bilish darajasini aniqlash uchun tezkor savol-javob o`tkazish. M.n: Fanning mohiyati qanday? Mustaqillik yillarida fanga munosabat. va h.k. 2.2. O`qituvchi visual materiallardan foydalangan holda ma`ruzani bayon etishda davom etadi. Allomalarining asarlarini sharhlaydi. 2.3. Mavzu yuzasidan faollashtiruvchi savollarni o`rtaga tashlaydi.</p> <p>A] Muso al-Xorazmiyning fan tarixidagi o`rni? B] Abu Abdulloh al-Xorazmiyning bizgacha yetib kelgan qanday asari ma`lum?</p> <p>2.4. Talabalarga mavzuning asosiy tushunchalariga e`tibor qilishni va yozib olishni ta`kidlaydi.	2.1. Eshitadi, o`ylaydi, javob beradi.</p> <p>Javob beradi va to`g`ri javobni eshitadi. 2.2. Sxema va jadvallar mazmunini muhokama qiladi. Savollar berib asosiy joylarini yozib oladi. 2.3. Eslab qoladi yozadi. Har bir savolga javob berishga harakat qiladi. va h.k.
3-bosqich Yakuniy. [10 daqiqa]	Mavzuga yakun yasaydi. Talabalar e`tiborini asosiy masalalarga qaratadi. Faollarini rag`batlantiradi. Mustaqil ishlash uchun vazifa beradi.	3.1. Eshitadi aniqlashtiradi. 3.2. Topshiriqni yozib oladi.

MUSO AL-XORAZMIY (783-850)

Buyuk matematik, astronom va geograf Muhammad al-Xorazmiy VIII asrning oxiri va IX asrning birinchi yarmida yashab ijod etdi. Bu davrda Markaziy Osiyo arab xalifaligi tarkibiga kirar edi.

Rivojlanib kelayotgan mavjud tuzum taqozo qilgan ijtimoiy-iqtisodiy talablar bu davrdagi taraqqiyot jarayonining asosiy omillaridan biri bo'ldi. Qurilish, savdo-sotiq, hunarmandchilik, dehqonchilik va boshqa sohalarni yanada taraqqiy ettirish uchun astronomiya, geodeziya, geometriya kabi fanlarni rivojlantirish zaruriyati tug'ildi. O'sha davrning ilg'or olimlari bu fanlarning amaliy ahamiyati haqida aniq tasavvurga ega bo'lib, Muhammad al-Xorazmiy esa shu olimlarning peshqadami va yo'lboshchisi edi.

Xorazmiy dunyo faniga g'oyat katta hissa qo'shdi. U algebra fanining asoschisi bo'ldi. "Algebra" so'zining o'zi esa uning "Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala" nomli risolasidan olingan. Uning arifmetika risolasi hind raqamlariga asoslangan bo'lib, hozirgi kunda biz foydalanadigan o'nlik pozistion hisoblash sistemasi va shu sistemadagi amallarning Ovro'poda tarqalishiga sabab bo'ldi. Olimning "al-Xorazmiy" nomi esa "algoritm" shaklida fanda abadiy o'rnashib qoldi. Uning geografiyaga doir asari esa arab tilida o'nlab geografik asarlarning yaratilishiga zamin yaratdi. Xorazmiyning "Zij"i Ovro'poda ham, Sharq mamlakatlarida ham astronomiyaning rivojlanish yo'lini ko'rsatib berdi. Lekin afsuski, fanning bir necha tarmoqlariga asos solgan, "o'z davrining eng buyuk matematigi va agar barcha shart-sharoitlar nazarga olinsa, hamma davrlarning ham eng buyuklaridan biri" (J. Sarton) bo'lgan bunday siymoning hayoti haqida ma'lumotlar deyarli saqlanmagan.

Xorazmiy Xorazm o'lkasida tug'ilib, o'sdi. Adabiyotlarda 783 yil uning tug'ilgan yili deb qabul etilgan. U dastlabki ma'lumot va turli sohadagi bilimlarni asosan o'z yurtida, Markaziy Osiyo shaharlarida ko'pgina ustozlardan olgan, deb bilmoq mumkin.

Manbalarda Xorazmiyning ismiga yana al-Majusiyy va al-Qutrubbuliy degan atamalar ham qo'shib aytiladi. Bularning birinchisi olim Xorazmning asli mahalliy aholisidan, yani otashparastlar (arabcha – "majus" – otashparast degani) oilasidan, balki shu otashparastlik dinining kohinlari oilasidan kelib chiqqanligini, shu

bilan birga olimning o'zi yoki otasi majusiy bo'lib, ular islomni keyin qabul qilganligini ko'rsatadi. Xorazmda majusiylar islomdan keyin ham uzoq muddat o'z diniy urf-odatlarini saqlab kelgan. Bu haqda Beruniy o'zining "Osori boqiya" asarida gu-vohlik beradi. Keltirilgan ismlarning ikkinchisi, Xorazmiy mo'ysafidlik yillarini Bag'dod yaqinida Dajla bo'yidagi al-Qutrubbul dahasida o'tkazganligini ko'rsatadi. Odatda arablar biror kishining xarakterli xususiyatlari, hunarlari, sevimli odatlari yoki yashash joylariga qarab, unga bir necha xil ism – "nisbalar" beradilar. Xorazmiyning al-Kutrubbuliy ismi ham shu tariqa paydo bo'lgan.

Xorazm juda qadimgi madaniyatga ega bo'lib, uning qishloq xo'jaligi sug'orma dehqonchilikka asoslanar, bu o'z navbatida, astronomiya va xronologiyani rivojlangan hisoblash usullarining mavjud bo'lishini taqozo etar edi. Haqiqatan ham, qadimgi Xorazmda astronomiya juda rivojlangan, xorazmliklar osmon "sirlari"ni arablarga qaraganda ancha yaxshi bilganlar. Arxeologik qazishmalar Xorazmda qadimda islomdan bir necha asr avval ham rasadxonalar bo'lganligi va u erda muttasil astronomik kuzatishlar olib borilganligidan guvohlik beradi. Xorazmiyning bizgacha etib kelgan asarlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u yunon, hind va eron astronomiyasi va matematikasini yaxshi bilgan.

Ma'lumki, al-Ma'mun 809 yildan Marvda dastlab xalifa Xorun ar-Rashidning noibi, so'ng 813 yildan boshlab xalifa bo'ladi va 819 yili Bag'dodga ko'chadi. Al-Ma'mun Marvda bo'lganida Xorazmiyni, movarounnahrlik va xurosonlik boshqa olimlarni o'z saroyiga jalb qilgan.

Xalifa al-Ma'mun davrida Bag'dodda Markaziy Osiyo va Xurosondan kelgan bir guruh yirik olimlar ijod etgan. Ular orasida Xorazmiy bilan bir qatorda Marvdan Yahyo ibn Abu Mansur, al-Farg'oniy, Habash al-Marvaziy, Xolid ibn Abdumalik al-Marvarudiy, Forobdan Abul Abbos al-Javhariy va boshqa olimlar bor edi.

Bag'dodda al-Ma'mun otasi tomonidan asos solingan ilmiy markaz – "Bayt ul-hikma" faoliyatini har tomonlama takomillashtirib, unga yirik davlat muassasasi tusini berib, avvaliga tarjimonlik faoliyatini keng ko'lamda rivojlantirdi. Vizantiya, Hindistondan ko'plab kitoblar keltirilib, "Bayt ul-hikma"ning faoliyat doirasi birmuncha kengaytiriladi, uning qoshida ikkita yirik rasadxona: birinchisi 828 yilda Bag'dodning ash-Shammosiya mahallasida,

ikkinchisi Damashq yaqinidagi Kasiyun tog`ida 831 yilda barpo etiladi. Ikkala rasadxonaning ham faoliyatini Markaziy Osiyo va Xurosondan kelgan olimlar boshqaradi. Xorazmiy bu ilmiy markazning mudiri sifatida uning faoliyatini kuzatib turadi.

Xorazmiy davrida "Bayt ul-hikma"da ishlagan yirik tarjimonlar orasida Hajjoj ibn Yusuf ibn Matar, Abu Zakariyo Yuhanno ibn al-Bitriq, Hunayn ibn Ishoq va Kusto ibn Luqo al-Ba'albakkiylar bor edi. Bag`dodga kelgan Markaziy osiyolik olimlar orasida mashhur astronom Ahmad ibn Kasir al-Farg`oniy (vafoti 861 yil)ning nomini eslatish lozim. Marvlik Yahyo ibn Abu Mansur Bag`dodning ash-Shammosiya mahallasidagi rasadxonaning asoschisi va rahbari bo'ldi. Rasadxonadagi ishlar haqida u "Bayt ul-hikma"ning mudiri Xorazmiyga hisobot berib turardi. Yahyo 831 yili vafot etganidan so'ng Xorazmiy bu rasadxonani ham boshqaradi va u erdagi kuzatishlarda faol qatnashadi. Yahyoning qalamiga mansub "Zij al-mumtahan" ("Sinalgan zij") nomli astronomik asari ma'lum. Damashq yaqinida Kasiyun tog`idagi rasadxonani Xolid ibn Abdumalik al-Marvarrudiy boshqaradi. U ham o'z "Zij"i-ni tuzadi. Xolid Er meridianining uzunligini o'lchash ishlariga boshchilik qiladi.

Marvlik mashhur astronom va matematik Habash al-Hosib ("Hisobchi habash") laqabi bilan ma'lum bo'lgan Ahmad ibn Abdulloh al-Marvaziy ham Bag`dodda Xorazmiy bilan hamkorlikda ishlagan. U ikkita "zij" tuzgan bo'lib, bular O'rta asr astronomlari tomonidan keng foydalanilgan. Tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, u tangens va kotangens, kosekans funsiyalarini kiritib, ularning jadvallarini ham keltirgan.

Xorazmiy bilan Bag`dodda, keyinchalik "Ma'mun akademiyasi" deb tanilgan "Bayt ul-hikma"da ijod etgan olimlapning bapchasini ham Markaziy osiyolik yoki xurosonlik deyish xato bo'lardi. U erda Suriya, Iroq, Eron va xalifalikning boshqa erlaridan kelgan olimlar ham ishlagan. Biroq ular orasida Markaziy osiyoliklar salmoqli o'rinni egallagan. Xorazmiy ana shunday ilmiy muhitda yashab ijod qildi va 850 yilda Bag`dodda vafot etdi.

Xorazmiy qalamiga mansub 20 dan ortiq asarlarning faqat 10 tasi bizgacha etib kelgan. Bular "Aljabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob" – algebraik asar, "Hind hisobi haqida kitob" yoki "Qo'shish va ayirish haqida kitob" – arifmetik asar, "Kitob surat-ul-arz"– geografiyaga oid asar. "Zij", "Asturlub bilan ishlash haqida

kitob", "Asturlab yasash haqida kitob", "Asturlab yordamida azimutni aniqlash haqida", "Kitob ar-ruhoma", "Kitob at-ta'rix", "Yahudiylarning taqvim va bayramlarini aniqlash haqida risola". Bu asarlarning to'rttasi arab tilida, bittasi Far-g'oniyni asari tarkibida, ikkitasi lotincha tarjimada saqlangan va qolgan uchasi hali topilgan emas.

Xorazmiyning arifmetik risolasi qachon yozilgani noma'lum. Biroq unda olim algebraik risolasini eslaydi. Demak, bundan Xorazmiy arifmetik risolani algebraik risoladan keyin yozgani ma'lum bo'ladi. Bu risola XII asrda Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilingan. Tarjimaning XIV asrda ko'chirilgan yagona qo'lyozmasi Kembrij universiteti kutubxonasida saqlanadi. Risola "Diksit Algorizmi", ya'ni "Al-Xorazmiy aytdi" iborasi bilan boshlanadi. Bundan keyin Xorazmiy to'qqizta hind raqamining sonlarni ifodalashdagi afzalliklari va ular yordamida har qanday sonni ham qisqa qilib va osonlik bilan yozish mumkinligini aytadi. Asarning lotincha qo'lyozmasida hind raqamlari ko'pincha yozilmay, ularning o'rni bo'sh qoldirilgan yoki ahyon-ahyonda 1, 2, 3, 5 sonlarga mos keladigan hind raqamlari yozilgan. Ko'pincha esa hind raqamlari o'sha davrda Ovropoda keng tarqalgan rim raqamlari bilan almashtirilgan.

Xorazmiy hind raqamlari asosida o'nlik pozitsion sistemada sonlarning yozilishini batafsil bayon qiladi. U sonlarning bunday yozilishidagi qulayliklar, ayniqsa, nol ishlatilishining ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Keyin Xorazmiy arifmetik amallarni bayon qilishga o'tadi. Bunda Xorazmiy sonlarning martabalarini, ya'ni razryadlarini e'tiborga olishni hamda nolni yozishni unutmaslikni uqtiradi, aks holda natija xato chiqadi, deydi u.

Risolaning boshlanishida Xorazmiy undagi masalalar o'z davrining amaliy talablariga javob sifatida vujudga kelganligini qayd qiladi.

U shunday deydi: "...Men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o'z ichiga oluvchi "Aljabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob"ni ta'lif qiddim, chunki meros taqsim qilishda, vasiyatnoma tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har qanday bitimlarda va shuningdek, er o'lchash, kanallar o'tkazishda, (amaliy) geometriya va boshqa shunga o'xshash turlicha ishlarda kishilar uchun bu zarurdir".¹

Risolaning Kembrij universiteti kutubxonasida saqlanayotgan lotincha ko'lyozmasining matnini 1857 yili B. Bonkompani nashr etgan. Mazkur ko'lyozmaning fotoreproduksiyasini tarixchi A. P. Yushkevich ham nashr etgan.² Undan tashqari, A. P. Yushkevich o'z risolasida Xorazmiy risolasiga alohida paragraf bag'ishlagan.³ B. Bonkompanining nashri asosida Yu. X. Kopelevich va B. A. Rozenfeldlar risolaning ruscha tarjimasini nashr etishgan.⁴ Xorazmiy-ning 1200 yillik yubileyi munosabati bilan 1983 yili bu asarning qayta nashri va o'zbekcha tarjimasi chop etildi.⁵

Xorazmiyning arifmetik risolasi XII asrdayoq Ispaniyada sevilialik Ioann tomonidan qayta ishlangan. Keyinchalik to yangi davrgacha Ovro'po olimlari Xorazmiy risolasini qayta-qayta ishlaganlar, u asosida darsliklar yozganlar. Bu qayta ishlangan nusxalar va darsliklarning nomida "Algorizm kitobi" degan ibora bo'lgan.

Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o'nlik pozistion hisoblash sistemasining Ovro'poda, qolaversa butun dunyoda tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etdi. Ovro'poga hind raqamlari arablar orqali o'tganligi uchun ular "arab raqamlari" deb ataladi va hozir ham shunday deb atalib kelinmoqda. Ovro'poliklar uzoq vaqtgacha hind raqamlariga asoslangan hisob tizimini "algorizmi" deb atab keldilar. Faqat XVI asr o'rtalaridagina bu nom "arifmetika" iborasi bilan almashtiriladi. Shundan keyin to hozirgi kungacha "algorizm" yoki "algoritmi" deganda har qanday muntazam hisoblash jarayoni tushuniladigan bo'ldi. Bu ibora bilan al-Xorazmiyning nomi fanga abadiy kirib qoddi.

Xorazmiyning algebraik risolasining to'liq nomi – "Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala". Risolaning nomidagi "al-jabr" va "al-muqobala" so'zlari "to'ldirish" va "ro'para qo'yish" – o'rta asr algebrasining ikkita asosiy amalini anglatadi. "Aljabr" so'zi lotincha transkriptsiyada "algebra" bo'lib, Xorazmiy asos solgan yangi fanning nomi bo'lib qoldi. Xorazmiy-ning algebraik risolasi uch qismdan iborat: 1) algebraik qism, buning oxirida kichik bir bo'lim – savdo muomalasidagi bob keltiriladi; 2) geometrik qism, algebraik usul qo'llanib o'lchash xaqida; 3) vasiyatlar haqidagi qism. Xorazmiy uni alohida nom bilan "Va-siyatlar kitobi" deb atagan. Xorazmiy o'z risolasida hech qanday belgi keltirmaydi va mazmunni butunlay so'z bilan bayon etadi va shakllar keltiradi.

Asarning boshida Xorazmiy o'z oddiga qo'ygan maqsad – kompleks masalalarni aks ettirgan. Shu bilan birga Xorazmiy xalifalikda kun tartibida turgan ehtiyojlar, islom va shariat talablariga ko'ra yuzaga keladigan masalalar, me'morchilik va irrigastiya bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal qilishni ham ko'zda tutganligini bildiradi. Umuman olganda, Xorazmiy algebrasi – bu sonli kvadrat va chiziqli tenglamalarni echish haqidagi fandir.

Xorazmiyning aytishicha, algebrada uch xil son bilan ish ko'riladi: iddiz (jizr) yoki narsa (shay), kvadrat (mol) va oddiy son yoki dirham (pul birligi). Yana uning aytishicha, ildiz o'zini o'ziga ko'paytiriladigan miqdordir, kvadrat esa ildizni o'ziga ko'paytirishda hosil bo'lgan kattalikdir. Xorazmiy ish ko'radigan tenglamalar mana shu uch miqdor orasidagi munosabatlardir. U avval risolada ko'riladigan oltita chiziqli va kvadrat tenglamaning tasnifini keltiradi. Bundan keyin aniq misollar bilan boshqa har qanday tenglamalar risola mohiyatidagi asosiy amallar – aljabr va al-muqobala amallari yordamida olti konoik ko'rinishga keltiriladi.

Xorazmiy asos solgan algebra fanini undan keyingi Sharq olimlari muvaffaqiyatli rivojlantirdilar.

Xorazmiyning boshqa asarlaridan farqli o'laroq, uning algebraik risolasining uchta qo'lyozmasi saqlangan. Ular Kobulda, Madinada va Oksford universitetining Bodleyan kutubxonasida saqlanadi.

Risola 1145 yili Seviliyada (Ispaniya) Robert Chester tomonidan lotin tiliga tarjima qilingan. Asarning arabcha qo'lyozmalari va lotincha tarjimalari XIX va XX asr olimlari tomonidan chuqur o'rganilgan.

Xorazmiyning eng yirik astronomik asari uning "Zij"idir. Olim bu asarini 830 yil atrofida yozgan.

Xorazmiyning "Zij"i 37 bob, 116 jadvaddan iborat. Asarning avvalgi besh bobi xronologiyaga bag'ishlangan bo'lib, "to'fon", "iskandar", "safar" va xristian eralaridagi sanalarni xijriy eraga ko'chirish qoidalari keltiriladi. 6-bobda aylana – 12 burjga, burj – 30 darajaga, daraja – 60 daqiqaga, daqiqa – 60 soniyaga va hokazo mayda bo'laklarga bo'linishi bayon etiladi. 7–22-boblar Kuyosh, Oy va besh sayyoraning harakatlari masalasiga bag'ishlangan. Bu boblarda Xorazmiy qadimgi va ilk o'rta asr hind astronomik ma'lumotlaridan, Eron va Yunon ma'lumotlaridan mohirona foydalan-gan

holda Ptolemeyning geomarkaz sistemasiga asoslanib, planetalar harakatini bayon etgan. 23-bob trigonometriyaga bag`ishlangan.

Unda Xorazmiy "tekis" va "akslangan sinus" tushunchalarini kiritadi va bu funkstiyalar jadvallarini keltiradi. 25–27-boblar matematik geografiyaga bag`ishlangan. Bu erda geografik joylarning uzunlik va kengliklarini aniqlash qoidalari keltiriladi va bu koordinatlarning o`zgarishi Quyoshning yillik, kecha-kunduzlik harakatida ekliptik, ekvatorial koordinatlarning o`zgarishi bilan bog`liqligi ko`rsatiladi.

28-bobda Xorazmiy yana trigonometrik masalalarga murojaat qiladi va tangens, kotangens tushunchalarini kiritadi hamda ularga mos jadvallarni keltiradi. 29-bobda planetalar harakatining tezligi aniqlanadi. 30-bobda Quyosh va Oy ko`rinmas kulchalarining o`lchami keltiriladi. 31-32 va 36-37-boblar munajjimlik masalalariga bag`ishlangan, 33-35-boblar Quyosh va Oy tutilishi va parallaks (yoritgichning ko`rinish farqi) masalalariga bag`ishlangan.

Xorazmiy "Zij"i xalifaliqdagi dastlabki astronomik asarlardan edi. Asar yozilishi bilan olimlarning diqqatini o`ziga jalb etdi. Unga Xorazmiyning zamondoshlaridan Farg`oniy, Al-Hoshimiy va boshqalar yuksak baho berishgan. Abu Rayhon Beruniy bu "Zij"ni sharhlashga uchta asarini bag`ishlagan. Fan tarixida ispaniyalik arab astronomi Maslama al-Majritiy tomonidan 1007 yili ko`chirilgan nusxa diqqatga sazovor. Bu nusxani 1126 yili Adelard Bat Ispaniyada lotinchaga tarjima qildi. Xorazmiy "Zij"i hozir mana shu lotincha tarjimada mavjud. Shu tarjimaning to`rt qo`lyoz-ma nusxasi asosida 1914 yili X. Zuter "Zij"ning lotincha tanqidiy matnini, shu matn asosida O. Neygubauer esa 1962 yili uning inglizcha tarjimasini nashr etgan. Mana shu ikki nashr asosida "Zij"ning to`la ruscha va qisman o`zbekcha tarjimalari nashrga tayyorlandi.

Xorazmiy "Zij"ining Ovro`po faniga ta`siri X. Zuter, K. A. Nallino va I. Yu. Krachkovskiylar tomonidan yaxshi o`rganilgan. Tadqiqotchilar yakdillik bilan ta`kidlashicha, Xorazmiyning bu asari uning arifmetik va algebraik risolalari kabi bunday asarlarga ehtiyoj tug`ilgan paytda yuzaga keladi va bu asari bilan olim astronomik asarlar yozilish uslubini standartlashtirdi, bu standart esa to Ulug`bek "Zij"igacha o`z kuchini sakladi.

Xorazmiy o`z "Zij"ida boshlang`ich meridian sifatida, hind an`-anasiga ko`ra, Arin (hozirgi Hindistondagi Ujayn) shahridan o`tgan

meridianni tanlagan, Ovro'poda XIII asrda Rojer Bekon va Buyuk Albert ham Arin meridiani g'oyasining tarafdorlari bo'lganlar. Arin g'oyasiga ko'ra, Ayyalik Petr (Franstiyadan) 1410 yili o'zining "Er tasviri" nomli asarini yozdi. Bu asarning 1487 yili chop etilgan bir nusxasidan Xristofor Kolumb foydalangan. Kolumbning o'ziga tegishli nusxa hoshiyasiga yozgan eslatmalariga ko'ra, Arin g'oyasi unda Erning noksimon ekanligi va urning Aringa diametral qarama-qarshi tarafida Aringa o'xshash joi o'ulishi kerakligi haqida tasavvur hosil qilgan.

Shunday qilib, Xorazmiyning "Zij"i geografiya sohasidagi buyuk kashfiyotlarga ham aloqador bo'ldi.

Xorazmiy geografik asarining yozilgan yili aniq ma'lum emas. Akademik V. V. Bartold bu asar 836–847 yillar orasida yozilganligini aniklagan.¹

Asar 1037 yili ko'chirilgan yagona arabcha nusxasida bizgacha etib kelgan bo'lib, bu nusxa Strasburg universiteti kutubxonasida saqlanadi.

Kitobda shaharlar, tog'lar, dengizlar, orollar va daryolardagi 2402 ta geografik joyning koordinatlari keltiriladi. Shaharlar, daryolar, tog'lar, orollar va boshqa ob'ektlar iqlimlar bo'yicha taqsimlangan. Iqlim so'zi aslida yunoncha klima – "og'ish" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, uni fanga Gipparx (eramizdan oddingi II asr) kiritgan. Gipparx Erning odamlar yashaydigan qismini 12 ta iqlimga ajratgan. Undan so'ng Ptolemey iqlimlarning sonini 8 tagacha kamaytiradi, lekin o'z "Geografiya"sida u iqlimlar nazariyasiga to'la rioya qilmaydi, chunki geografik joylarni mintaqalar va eparxiyalar bo'yicha taqsimlaydi.

Geografiyani iqlimlar nazariyasiga to'la rioya etgan holda birinchi marta Xorazmiy bayon qiladi. U urning ma'mur, ya'ni insonlar yashaydigan obod qismini etti iqlimga ajratadi. Xorazmiy qadimgi yunon olimi Ptolemeydan farqli o'laroq, mintaqalar, mamlakatlar va ulardagi geografik joylarni emas, balki 1-iklimdan to 7-iklimgacha joylashgan joylarni tavsif etadi.

Xorazmiyning geografik risolasi o'rta asrlardagi eng birinchi geografik asar edi. Shuning uchun uning iqlimlar nazariyasi keyingi davrlarda geografiyaning rivojlanishida katta ahamiyat kasb etdi. Xususan, uning iqlimlar nazariyasi Erning ma'mur qismini iqlim mintaqalari bo'yicha o'rganishni osonlashtirdi.

Xorazmiy ham Ptolemey kabi uzunliklarni Kanar orollaridan boshlab hisoblaydi. Xorazmiy ekvatoridan janubda 8 shahar, 1-iqlimda 64-shahar, 2-iqlimda 54 shahar, 3-iqlimda 59 shahar 4-iqlimda 146 shahar, 5-iqlimda 79 shahar, 6-iqlimda 63 shahar, 7-iqlimda 25 shahar va 7-iqlimdan shimolda 40 shaharning koordinatlarini keltiradi.

Risolaning ikkinchi bobida iqlimlardagi tog`lar tavsiflanadi. Tog`larning boshi va oxirining koordinatlari keltiriladi. Xorazmiy Yaqin va O`rta Sharqdagi hamda Kavkaz va Markaziy Osiyodagi tog`larni ham u erlardagi shaharlar kabi batafsil bayon qiladi. Shunga qaraganda olim u erning geografiyasi bilan shaxsan tanish bo`lgan ko`rinadi. Risolaning uchinchi bobida Xorazmiy dengizlarni, to`rtinchi bobida orollarning qirg`oq chiziqlari va ulardagi nuqtalarni beshinchi bobda esa daryolar va buloqlarni tavsiflaydi. Xorazmiyning bu asari ko`p olimlar tomonidan o`rganilgan. Lekin shu paytgacha to`la ravishda tarjima qilinmagan. 1983yili olimning 1200yillik yubileyi munosabati bilan bizda bu asarning o`zbekcha tarjimasi Xorazmiyning "Tanlangan asarlari" tarkibida chop etildi. Xorazmiyning yuqorida keltirilgan asarlari uning fanning qator tarmoqlarining asoschisi bo`lganligini ko`rsatadi. Uning g`oyalari matematika va astranomiyaning oyoqqa turishi va rivojlanishiga sabab bo`ldi. Hozirgi davrda uning xizmatlari jahon afkor ommasi tomonidan e`tirof etilgan. Xorazmiy asarlari dunyoning turli ktubxonalarida saqlanadi. Hozirda uning nomiga turli mamlakatlarda mukofot va medallar ta`sis etilgan.

ABU ABDULLOH AL-XORAZMIY **(vafoti 997)**

Milodning IX–XI asrlari Markaziy Osiyoda ilm-fan yuksak taraqqiy etgan va buyuk allomalar davri edi. O`sha davrning keng bilimli, peshqadam olimlaridan biri Abu Abdulloh al-Xorazmiy bo`lgan.

Bu olim haqida saqlanib qolgan ma`lumotlar juda kam. Olimning to`liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiydir. Uning yoshligi Xorazmning Xiva, Zamaxshar va Qiyot shaharlarida o`tgan. Bu shaharlarda u tug`ilgan, voyaga etgan, yashagan, ta`lim olgan. Olim Xurosonda ham yashagan. Uning mashhurligi vazir Abul Hasan al-Utbiy huzurida kotib bo`lib xizmat qilgan davrida cho`qqisiga chiqqan. Shu vazifasi tufayli u "al-kitob al-

Xorazmiy" nomi bilan ham tanilgan. O'z xizmat vazifalari yuzasidan Buxoroga tez-tez borib turgan va ko'pgina allomalar bilan hamsuhbat bo'lgan. Ayni vaqtda ilmga chanqoq olim xizmat asnosida amirning boy kutubxonasidan foydalanish huquqini qo'lga kiritgan. Abu Abdulloh al-Xorazmiy 997 yilda vafot etgan.

Olimning dunyoqarashi o'sha davrda keng tarqalgan qadimgi yunon falsafasi va madaniyati, Sharq namoyandalari Yoqub ibn Ishoq al-Kindiy, Abu Nasr al-Forobiy hamda Abu Bakr ar-Roziy ta'siri ostida shakllandi.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning bizgacha etib kelgan, ko'pchilik asarlari singari o'sha davrning ilm tili – arab tilida bitilgan, yagona ma'lum asari – "Mafotih al-ulum" ("Ilmlar kalitlari")-dir. "Mafotih al-ulum"ning qo'lyozma nusxalari juda ko'p emas. Yaqin-yaqingacha uning to'rt nusxasi bor deb hisoblanib kelinar edi. Ana shu to'rt nusxadan;uchtasi Buyuk Britaniya muzeyida 7528, 23429 va 2524 raqamlari hamda Berlin kutubxonasida 1051 raqami ostida saqlanadi.. Amriqolik olim K. Bosvort XX asrning 60-yillarida ushbu asarning yana olti nusxasini Turkiya kutubxonalarida borligini aniqladi. Barcha olti nusxa Istanbul shahridagi kutubxonalardadir.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning bu asari o'rta asrlardagi fanlar rivojlanishi tarixiga oid kamyob manba sifatida ko'pgana olim-larning diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etdi. Birinchi bo'lib bu manbani o'rgangan va 1895 yilda nashr qilgan olim – gollandiyalik sharqshunos Van Flotendir. Shuningdek, I. Yu. Krachkovskiy, V. V. Bartold, K. Brokelman, E. Videman, G. Sarton, M. M. Xayrullaev, U. I. Karimov, G. P. Matvievskeya, H. Hasanov, A. Sharipovlar ham asarning turli tomonlarini tadqiq qilganlar.

"Mafotih al-ulum" o'ziga xos qomusiy asar bo'lib, o'sha davrdagi deyarli hamma asosiy fan sohalarini o'z ichiga qamrab olgan. Muallif o'rta asrlardagi har bir ilm mazmunini sharhlash yo'li orqali tushuntirib beradi.

Olim ilmlarni ikkiga bo'lib, ularga "arab – shar'iy" va "arab bo'lmagan"larga ajratadi. Bu hol olim o'z davrining namoyandalari singari ilmlar tasnifida ularni ikki kismga bo'lish an'anasiga sodiq qolganligini ko'rsatadi.

Uning birinchi an'naviy "arab" ilmlari qismi o'n bir bobdan iborat fiqh, etti bobdan iborat kalom, o'n ikki bobdan iborat grammatika (sarf va nahv), sakkiz bobdan iborat ish yurgizish, besh

bobdan iborat she'r va aruz hamda to'qqiz bobdan iborat tarixdan tashkil topgandir. Ikkinchi qismiga esa "arab bo'lmagan" quyidagi ilmlar kiritilgan: ular – uch bobdan iborat falsafa, to'qqiz bobdan iborat mantiq, sakkiz bobdan iborat tib, besh bobdan iborat arifmetika, to'rt bobdan iborat handasa, shuningdek, to'rt bobdan iborat ilm an-nujum, uch bobdan iborat musiqa, ikki bobdan iborat mexanika va uch bobdan iborat kimyodir.

Shunday qilib, asar ikki qismdan iborat bo'lib, unda o'n besh ilm to'qson uch bobda bayon etilgan.

Abu Abdulloh al-Xorazmiy ilmlar tasnifining shakli quyidagicha:

I. Shariat va u bilan bog'liq "arab" ilmlari.

1. Fiqh, ya'ni musulmon huquqshunosligi.

2. Kalom, ya'ni din asoslari.

3. Grammatika.

4. Ish yurgizish.

5. She'riyat va aruz.

6. Tarix.

II. "Arab bo'lmagan" ilmlar (yunon va boshqa xalqlar).

1. Nazariy falsafa:

a) tabiiy ilmlar – tibbiyot (tib, samoviy hodisalar – meteorologiya, mineralogiya, alkimiyo, mexanika) – quyi;

b) riyoziyot ilmlari (arifmetika, handasa, ilm an-nujum, musiqa) – o'rtanchi;

v) ilohiy, ya'ni metafizika – oliy ilm;

g) mantiq.

2. Amaliy falsafa:

a) axloq – etika (odamni boshqarish);

b) uyshunoslik (uyni boshqarish);

v) siyosat (shaharni, mamlakatni boshqarish).

"Mafoth al-ulum"da ilmlar tasnifi har bir fanning predmetini aniqlash hamda ularning asosiy atamalarini qisqa va aniq bayon etish bilan birgalikda olib boriladi. Bu erda, biz zikr etganimizdek, Abu Abdulloh al-Xorazmiy o'z tasnifida o'sha davr an'anasi, ya'ni ilmlarni ikkiga bo'lishni qo'llab-quvvatlab, shar'iy va falsafiy ilmlarga ajratadi.

AN'ANAVIY "ARAB" ILMLARI. Shu ilmlardan biri, fiqhda muallif islom qonunshunosligining asosi bo'lgan va islom huquqi

posbonining doimiy dasturi Qur'on, payg'ambar so'zlari, hikmatli gaplari va hayotlarini aks etgiruvchi Sunnat, Hadis va uning xillari; Ijmo' – islom jamoasining yakdillik bilan tan olgan qarori; shariat qonun-qoidalariga amal qilishni, ya'ni tahorat qilish, namoz o'qish, azon aytish, ro'za tutish, zakot to'lash ustida to'xtab o'tadi.

Ikkinchi bo'lim kalomda o'sha davrda Yaqin va O'rta Sharqda mavjud bo'lgan ko'pgina mazhablar haqida ma'lumotlar berilgan. Xususan bu mazhablarning ettiga bo'lib bayon etilishi, ayniqsa, mu'taziliylar haqidagi mukammal tafsilotlar muhim ahamiyatga egadir. Shu bilan birga grek-xristian mazhablari, islomgacha bo'lgan davrdagi Eron va Yamandagi diniy e'tiqodlar, Hindistonda tarqalgan ba'zi dualistik mazhablar va oqimlar hamda zardushtiylik bayon etiladi. Bu ma'lumotlar Yaqin va O'rta Sharq hamda Markaziy Osiyodagi xalqlarning dinlari tarixini o'rganishda g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Arab adabiy tili grammatikasi, uning qonun-qoidalari grammatika bo'limida bayon etilgan. Ayni paytda muallif arab she'riyati va uning tarkibiy qismlaridan bo'lgan aruz ustida ham mufassal to'xtalib o'tgan.

Ish yurgizish bo'limi davlat devoni, soliq turlari va olinishi, soliq yig'uvchilarning vazifalari, askarlar ro'yxati, ularning kiyim-kechagi va to'lanadigan maoshlari, irrigastiya shahobchalarida foydalaniladigan atamalar, kanal xillari, suv uskunalari, ikki daryo (Sirdaryo va Amudaryo. – R. B.) oralig'idagi sug'orish tizimlari haqidagi ma'lumotlarni yoritib berishi bilan muhimdir.

Asarning tarix bo'limida afsonaviy podshohlardan boshlab, tartib bilan turli davr va mamlakatlar maliklari, Umaviylar va Abbosiylar xalifaligi, islomgacha bo'lgan davrdagi Yaman tarixi, Rum va Yunon tarixi haqida mufassal ma'lumotlar keltirilgan. O'rta asrlarda odamlar jamoasini tabaqalarga bo'linishi ham shu bo'limda zikr etiladi.

AN'ANAVIY BO'LMAGAN - "ARAB BO'LMAGAN" ILMLAR. Bu ilmlar qatorida birinchi bo'lib falsafa qayd etilib, unda ushbu ilm atamalarining sharhi bilan bir qatorda ilmlar tasnifi masalasi yoritilgan.

Arastuning mantiqqa oid kitoblari sharhi Xorazmiy asarining mantiq bo'limida o'z aksini topadi. Unda muallif Yaqin va O'rta Sharq hamda Markaziy Osiyodagi ushbu ilm haqidagi ma'lumotlar, oldinga surilgan ajoyib g'oyalardan foydalanib, ularni yanada boyitdi.

Asarning tabiiy ilmlarga oid bo'limlari o'rta asr Sharqida ilmiy yuksalish darajasini o'rganish nuqtai nazaridan nihoyatda ma'lumotlarga boydir. Tibga oid bo'limda kasalliklar, sodda va murakkab dorilar haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu bo'limda o'sha davr tabobatida ma'lum bo'lgan va keng tarqalgan mijoz hamda qon tomiri urushiga qarab kasallikni aniqlash to'g'risidagi nodir tavsiflar berilgan.

Kimyo bo'limida ham Xorazmiy o'rta asr Sharqidagi kimyoviy bilimlar haqida nihoyatda qimmatli ma'lumotlarni keltiradiki, ular Sharqda tabiiy fanlar rivojini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir.

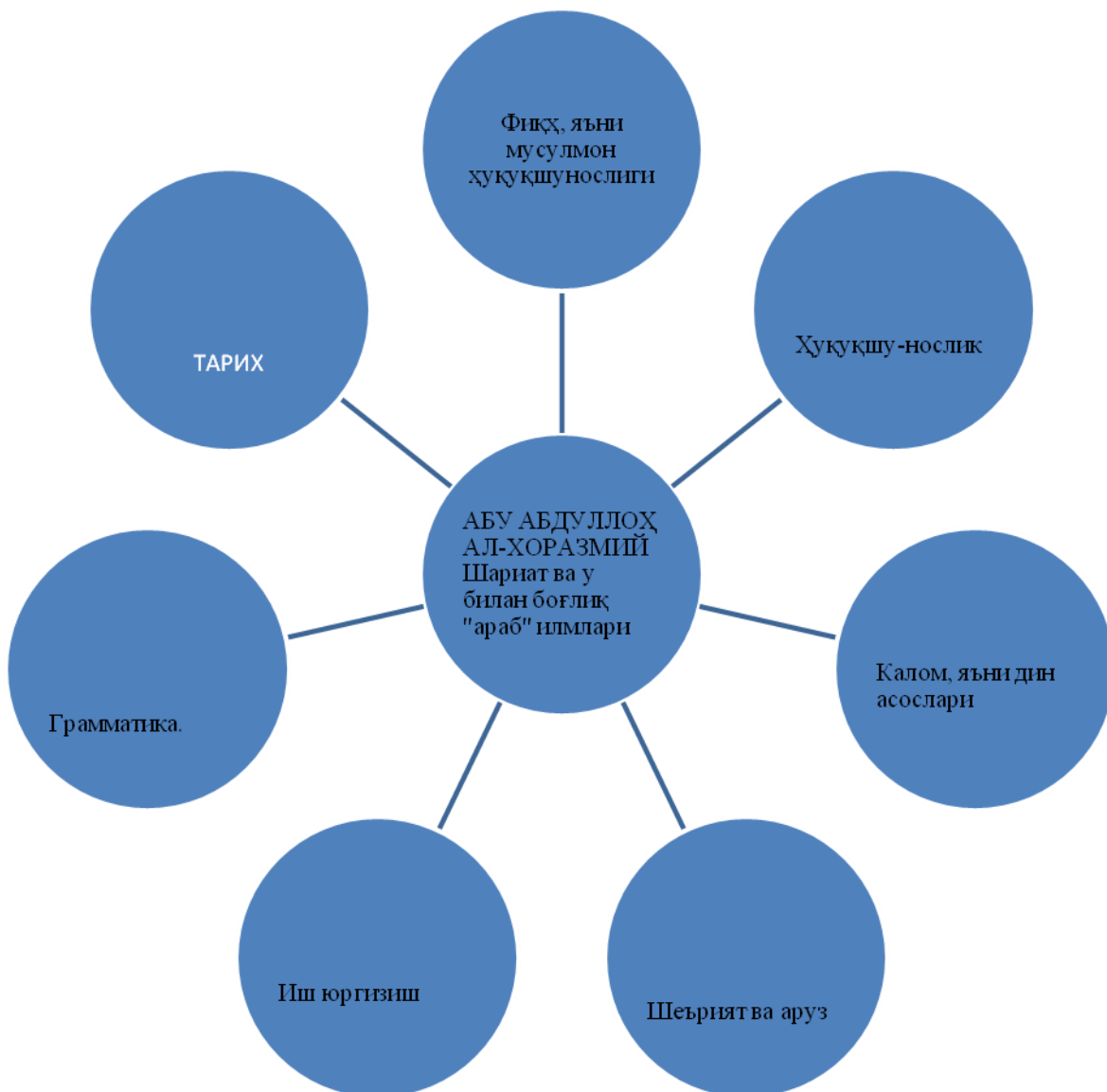
Riyoziyot bo'limida o'rta asr Sharqidagi matematik ilmlar holati bayon etiladi. Al-Xorazmiy matematik tushunchani aqlning ixtiyoriy ijodi emas, balki ob'ektiv olamning ma'lum tomonlari, predmetlar munosabatlarining in'ikosi deb talqin etadi.

Masalan, muallif Forobiy g'oyalarini davom ettirib, arifmetikani ikkiga: nazariy va amaliyga ajratadi. U kub sonlar bilan bir qatorda shakliy sonlarni ko'rib chiqish bilan nazariy arifmetikaning ba'zi bir tomonlarini boyitdi. Handasa ham nazariy va amaliy qismlarga bo'linadi, bu esa o'sha davrda uning boshqa riyoziyot ilmlari kabi yuqori darajada rivojlanganligidan dalolat beradi. Astronomiya bo'limida uning vazifasi bilan birga tarixiga oid masalalar ham ko'rib o'tiladi.

Xorazmiy o'z tasnifida musiqani riyoziyot ilmlariga qo'shadi va unda musiqaviy asboblarni, tovushlarning o'zaro mutanosibligi, tartibi, sozi(lad) tavsiflanadi va oxirida ritm haqidagi ta'limot ko'rib chiqiladi.

Mexanika bo'limida, og'ir yuklarni va dalalarni sug'orish maqsadida ishlatiladigan qurilmalar, ya'ni sodda mashinalar, ularning tuzilishi va vazifalari ustida to'xtab o'tiladi. Xorazmiy dunyoviy ilmlar ustida to'xtaganda ularning amaliy ahamiyatini ochib berishga harakat qiladi.

Umuman, asarda Abu Abdulloh al-Xorazmiy o'z davri tabiiy va riyoziyot ilmlarini yaxshi bilganligi, ularni nazariy falsafaga kiritish bilan bir tomondan, ularning ahamiyatini oshirish va ta'kidlash, ikkinchi tomondan, falsafani boyitishga intilganligi o'z ifodasini topgan. Al-Xorazmiyning "Mavotih al-ulum" asari o'rta asr madaniyati va ma'naviyatini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir.

Savol va topshiriqlar.

1. Muso al-Xorazmiyning tabiiy fanlar rivojiga qo`shgan hissasi.
2. Muso al-Xorazmiy va "Bayt al-Hikma".
3. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning hayoti va ilmiy faoliyati.
4. "Mavotih al-ulum" asari va uning ahamiyati.
5. "Muso al-Xorazmiy va Abu Abdulloh al-Xorazmiyning dunyo sivilizatsiyasidagi o`rni" mavzusida mustaqil ish yozish.

Mavzu buyicha adabiyotlar ruyxati.

1. Karimov I. A. O`zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. 1 – jild. T.: Uzbekiston 1996.

2. Karimov I. A. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. 2 – jild T.: Uzbekiston 1996.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T.: Ma'naviyat 2008.
4. Uvatov U. Donolardan saboqlar. T.: Abdulla Kodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1994.
5. Ma'naviyat yulduzlari. T.: Abdulla Kodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1999.
6. O'zbekiston-Buyuk allomalar yurti. T.Ma'naviyat.2010.
7. Abduxalimov B. A. O`rta Osiyo olimlari Bogdodda. // Uzbekiston tarixi. 1999.
- 8.Axmedov A.A. Rozenfeld B.A. Neizvestnye traktaty al-Xorezmi. // Obshestvennye nauki v Uzbekistane. 1984.
9. Axmedov A.A Nauchnoe nasledie al-Xorezmi i ego mesto v istorii nauki i kultury. Tashkent. 1986.
10. Bahrom Abduhalimov. Bayt al-Xikma va Markaziy Osiyo olimlarining bogdoddagi ilmiy faoliyati (IX – XI). Toshkent “Uzbekiston” – 2010.

**MAVZU: AHMAD AL-
FARGʻONIY VA AHMAD AL-
MARVAZIYNING HAYOTI VA
FAOLIYATI**

Reja:

- 1.Axmad al-Fargoniy O`rta Osiyolik mashhur mutafakkir alloma.
 2. Axmad al-Marvaziyning fan tarixidagi o`rni.
- IPT – sharhlovchi ma'ruza.
IAT – plakatlar diofilm.

Ma`ruza mashg`ulotining o`qitish texnologiyasi

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 60-70 nafar
O`quv mashg`ulotining shakli	1: Vizual ma`ruza
Ma`ruza mashg`ulot re`jasi	1.Ahmad al-Farg`oniy O`rta osiyolik mashhur mutafakkir alloma. 2.Ahmad al Marvaziyning fan tarixidagi o`rni .
O`quv mashg`ulotining maqsadi: Allomalarning hayoti va ilmiy merosi to`g`risida talabalarda nazariy bilimlarni hamda to`liq tasavvurni shakllantirish.	
Pedagogik vazifalar	O`quv faoliyatining natijalari.
O`qitish uslubi va texnikasi.	Vizual ma`ruza, blis so`rov, bayon qilish
O`qitish vositalari	Ma`ruzalar matni, proektor tarqatma materiallar
O`qitish shakli	Jamoa, guruh va juftlikda ishlash
O`qitish shart-sharoiti	Proektor, kompyuter bilan jihozlangan auditoriya.

Ma`ruza mashg`ulotining texnologik xaritasi

Bosqichlar vaqti.	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchi	Talaba
1 – bosqich kirish (10 min)	1.2. Mavzu, uning maqsadi, o`quv mashg`ulotidan kutilayotgan natijalar ma`lum qilinadi	1.2. Eshitadi. Yozib oladi.
	2.1. Talabalar e`tiborini jalb etish va bilish darajasini aniqlash uchun tezkor savol-javob o`tkazish.M.n:Fanning mohiyati qanday? Mustaqillik yillarida fanga munosabat.va h.k. 2.2.O`qituvchi visual materiallardan foydalangan holda ma`ruzani bayon etishda davom etadi.Allomalarning	2.1.Eshitadi,o`ylaydi,javob beradi. Javob beradi va to`g`ri javobni eshitadi. 2.2,Sxema va jadvallar mazmunini muhokama qiladi.

2 - bosqich	asarlarini sharhlaydi. 2.3.Mavzu yuzasidan faollashtiruvchi savollarni o`rtaga tashlaydi. A]Ahmad al-Farg`oniyning qanday asarlarini bilasiz? 2.Ahmad al-Marvaziy kim ,alloma haqida nimalar bilasiz? 2.4.Talabalarga mavzuning asosiy tushunchalariga e`tabor qilishni va yozib olishni ta`kidlaydi.	Savollar berib asosiy joylarini yozib oladi. 2.3.Eslab qoladi yozadi . Har bir savolga javob berishga harakat qiladi.va h.k.
3-bosqich Yakuniy. [10 daqiqa]	Mavzuga yakun yasaydi. Talabalar e`tiborini asosiy masalalarga qaratadi. Faollarini rag`batlantiradi. Mustaqil ishlash uchun vazifa beradi.	3.1.Eshitadi aniqlashtiradi. 3.2.Topshiriqni yozib oladi.

AHMAD AL-FARG`ONIY (Taxminan 797–865 yillar)

O`rta asrlarda yashagan Markaziy osiyolik olimlar orasida buyuk astronom, matematik va geograf al-Fargoniy salmoqli o`rin egallaydi.

Olimning to`liq ismi Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg`oniydir. Manbalarda uning farg`onalik ekanligidan tashqari deyarli boshqa ma`lumotlar saqlanmagan. Lekin shuni,ham e`tiborga olish kerakki, o`rta asrlarda musulmon o`lkalarida bo`lgan an`anaga binoan, mamlakat poytaxti yoki markazini ham mamlakat nomi bilan atashgan. Masalan, 995 yilgacha Xorazmning poytaxti bo`lgan Kotni, keyingi poytaxti Gurganjni ham Xorazm deyishgan. Ba`zi arab mamlakatlarida bu odat hozir ham saqlanib qolgan. Misrning poytaxti Qohirani – Misr, Shom (Suriya)ning goytaxti Damashqni – Shom deyilishi shundan. Ana shu odatga ko`ra, o`rta asrlardagi Farg`ona vodiysining markaziy shahri Axsikatni ham Farg`ona deyishgan. Al-Farg`oniy Farg`ona vodiysining Qubo (Quva) qishlog`ida tug`ilgan. Shunisi ma`lumki, al-Farg`oniy xalifa Xorun ar-Rashidning sharqiy yerlaridagi muovini, o`g`li Abdullohning (bo`lajak xalifa al-Ma`munning) Marvdagi olimlari doirasiga kirgan. Ehtimol, Abdulloh yoshligidan bilimga chanqoq bo`lgani uchundir,

806 yili Marvga noyib bo'lib tayinlanganida, Movarounnahr, Xuroson, Xorazmdan olimlarni va iste'dodli yoshlarni to'play boshlagan. Bu olimlarning asosiy qismi Abdulloh u erga kelganidan avvalroq to'plangan bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas, chunki Marv avvaldan, Sosoniylar davridanoq yirik ilmiy markaz hisoblangan. 651 yili eng so'nggi Sosoniy shahanshoh Yazdigard ibn Shahriyor arablar ta'qibidan qochib bu erga kelganida poytaxtdagi kutubxona kitoblarini ham olib kelganligi ma'lum. Marv arablar qo'l ostida ham o'z mavqeini yo'qotmadi, aksincha to mo'g'ul isilosigacha o'sabordi. Shunga ko'ra, uning IX asr boshida xalifalikning yirik ilmiy va madaniy markazi bo'lganligi tabiiydir.

Xalifa Xorun ar-Rashid 809 yili Tusda to'satdan vafot etadi va uning vasiyatiga ko'ra Bag'dodda taxtga katta o'g'li – Muhammad al-Amin nomi bilan o'tiradi. Saroydagi xurosonlik a'yonlar esa Abdullohni taxtni qo'lga olishga da'vat etadilar. 811 yildan 813 yilgacha aka-uka Muhammad va Abdulloh o'rtasida taxt uchun olib borilgan kurash Abdullohning g'alabasi bilan tugaydi va Muhammad qatl qilinadi. O'sha yili Abdulloh taxtga al-Ma'mun nomi bilan o'tiradi. Lekin u Bag'dodga bormay 819 yilga qadar Marvda yashaydi. Natijada, Marv 813 yildan to 819 yilgacha xalifalikning vaqtincha poytaxti bo'lib turadi. 819 yili al-Ma'mun butun saroy a'yonlari va ulamolari bilan birga Bag'dodga ko'chadi. Ular orasida al-Farg'oniy ham bor edi. Shunday bo'lsa ham al-Ma'mun qo'l ostida u tuzgan ilmiy markaz "Bayt ul-hikma"da ishlagan olimlar orasida al-Farg'oniyning nomi eslatilmaydi. Buning sababi, bizningcha, shunday bo'lishi mumkin: u davrda xalifaliqda ikkita rasadxona faoliyat olib borardi, biri Bag'dodning ash-Shammosiya mahallasida va ikkinchisi Damashq yaqinidagi Kasiyun tepaligida edi. Bu rasadxonalarning har birida "Bayt ul-hikma" olimlarining ikkita doimiy guruhlarini ishlar edi. Ana shu olimlarning o'zi rasadxonalari hojatidan kelib chiqib, ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirardilar va umumiy rahbarlik Bag'doddan turib boshkarilardi. Balki al-Farg'oniy Damashqdagi olimlar guruhida bo'lishi, al-Ma'mun uni Bag'dodga kelishi bilanoq u erga yuborgan bo'lishi mumkin. Abu Rayhon Beruniyning bir xabari shunday taxminga asos bo'ladi. Uning aytishiga ko'ra, Bag'dod rasadxonasining ishida Yahyo ibn Abu Mansur, al-Xorazmiy va boshqa olimlar, Damashq rasadxonasida esa Xolid ibn Abdumalik va al-Farg'oniy bilan birga ikkinchi guruh olimlar ishlaganlar U shuningdek, al-Farg'oniyning Suriya shimolida, Sinjor sahrosida 832–

833 yillar Tadmur va ar-Raqqa oralig`ida er meridiani bir darajasining uzunligini o`lchashda ishtirok etganini ham aytgan.

Nihoyat, al-Farg`oniyning hayoti haqidagi eng so`nggi va eng aniq xabar 861 yil bilan bog`lanadi. Mavjud ma`lumotlarga ko`ra, u shu yili Qohira yaqinidagi Ravzo orolida nilometrni, ya`ni Nil daryosi suvi sathini belgilovchi uskunani yasagan yoki ta`mirlagan. Biroq al-Farg`oniy qanday qilib va qanday sharoitda Misrga borib qolgani haqida ham aniq ma`lumot yo`q.

Ma`lumki, al-Ma`mun Marvdan Bag`dodga nafaqat olimlarni, balki g`ulomlari bo`lmish turk askarlarini ham olib kelgan edi. Bag`dodga kelishi bilan u ma`lum ma`noda lashkarni turklashtirdi: ana shu turk askarlaridan lashkarboshilar tayinladi. Turk g`ulomlaridan biri Buxorolik To`lunni xalifa Suriya, Falastin va Misrdagi lashkarlarning amiri etib tayinladi. Uning o`g`li Ahmad esa Suriya va Misrni mustaqil deb e`lon qilib, To`luniylar sulolasiga asos soddi. Al-Xorazmiy xalifa al-Ma`munning yaqin odami va maslahatchisi bo`lgani kabi al-Farg`oniy ham To`luning yaqin odami yoki uning saroy ahli doirasidagi kishilardan biri bo`lganligi taxmin qilinadi. Bu holda al-Farg`oniyning Misrda paydo bo`lganidan ajablanmasa ham bo`ladi.

Al-Farg`oniy hayotining muddati haqida ham qiyoslar qilish mumkin. Agar uning hayotini al-Xorazmiyning hayoti bilan qiyos qilsak, quyidagi xulosaga kelamiz. Ma`lumki, al-Xorazmiyning nomi yozma manbalarda oxirgi marta 847 yili xalifa al-Vosiqning o`limi munosabati bilan eslatiladi va shundan so`ng uchramaydi. Shunga ko`ra, uning o`lgan yili deb 850 yil qabul qilingan. Al-Farg`oniyning nomi oxirgi marta 861 yili Nilning sathini o`lchagich uskunasi ta`mirlash munosabati bilan eslatiladi. Yana bir ma`lumotga ko`ra, al-Farg`oniy Misrda nasroniylar orasida yashab, ularning diniga o`tganligi va shuning uchun u qatl qilinganligi qayd etiladi. Lekin qatl qilingan yili eslatilmaydi. Lekin bu "al-Farg`oniy" o`sha mashhur astronom al-Farg`oniymi yo boshqasimi – bu noma`lum. Har holda al-Farg`oniy 861 yildan keyin ko`p yashamagan va uning o`lgan (yoki qatl qilingan) yili deb 865 yilni qabul qilish mumkin. Agar u al-Ma`mun bilan 819 yili Marvdan Bag`dodga ketayotganda 20–25 yoshlar chamasida bo`lgan desak, u holda uning tug`ilgan yili deb 797 yoki 798 yilni qabul qilish mumkin. U hodda uning hayot muddati 67–68 yoshni tashkil qiladi. Demak, 1997 yoki 1998 yili uning tug`ilganiga 1200 yil to`ladi.

Al-Fargʻoniyning asosiy astronomik asari "Samoviy harakatar va umumiy ilmi nujum kitobi" ("Kitob al-harakat as-samoviya va javomi' ilm an-nujum") XII asrda Ovro'poda lotin tiliga ikki marta va XIII asrda boshqa Ovro'po tillariga ham tarjima qilinganidan so'ng, uning lotinlashtirilgan nomi "Alfraganus" shaklida G'arbda bir necha asr davomida keng tarqaladi. Uning bu kitobi shu asrlar davomida Ovro'po universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini o'tadi. Al-Fargʻoniy asarining lotincha tarjimasi birinchi marta 1493 yidda nashr etilgan bo'lib, u eng qadimgi nashr qilingan kitoblardan hisoblanadi. 1669 yili mashhur Golland matematigi va arabshunosi Yakob Golius al-Fargʻoniy asarining arabcha matnini yangi lotincha tarjimasi bilan nashr etganidan so'ng, al-Fargʻoniy va uning asarining Ovro'podagi shuhrati yanada ortdi. Ovro'po Uyg'onish davrining buyuk namoyandalaridan biri bo'lgan mashhur olim Regiomontan XV asrda Avstriya va Italiya universitetlarida astronomiyadan ma'ruzalarni al-Fargʻoniy kitoblaridan o'qigan. Al-Fargʻoniy nomini Dante (XV asr) va Shiller (XVIII asr) ham eslagan.

Ovro'po olimlaridan Dalambr, Brokelman, X. Zuter, I. Yu. Krachkovskiy, A. P. Yushkevich va B. A. Rozenfeldlar al-Fargʻoniyning ijodini yuqori baholaganlar.

Hozirgi kunda al-Fargʻoniyning sakkiz asari ma'lum bo'lib, ularning hammasi astronomiyaga aloqador va birortasi hozirgi zamon tillariga tarjima qilinmagan. Ular quyidagilardir: yuqorida tilga olingan asar, odatda uni "Astronomiya asoslari haqida kitob" nomi bilan ham atashadi – qo'lyozmalari dunyo kutubxonalarining deyarli barchasida bor. "Asturlob yasash haqida kitob" – qo'lyozmalari Berlin, London, Mashhad, Parij va Tehron kutubxonalarida, "Asturlob bilan amal qilish haqida kitob" – birgina qo'lyozmasi Rampurda (Hindiston), "Al-Fargʻoniy jadvallari" – qo'lyozmasi Patnada (Hindiston), "Oyning Er ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola" – qo'lyozmasi Qohirada, "Etti iqlimni hisoblash haqida" – qo'lyozmalari Gotada va Qohirada, "Quyosh soatini yasash haqida kitob" – qo'lyozmalari Halab va Qohirada saqlanadi. "Al-Xorazmiy "Zij"ining nazariy qarashlarini asoslash" asari Beruniy tomonidan eslatiladi, lekin qo'lyozmasi topilmagan.

Al-Fargʻoniyning bu ro'yxat boshidagi ikki asaridan boshqalari hali hech kim tomonidan o'rganilmagan. Shubhasiz, ular o'rganilib tahlil qilinishi bilan al-Fargʻoniy ijodining yangi qirralari ochiladi va

olimning o'rta asrlarda, undan keyin Sharq va G'arbda bu qadar mashhur bo'lishi sabablari ham ayon bo'ladi.

Aytganimizdek, mazkur asarlarning birinchisi 1145 yildan boshlab lotin tiliga bir necha marta tarjima qilingan. Bu tarjimalarning barchasida al-Farg'oniy ismi lotinchada "Alfraganus" shaklida yozilib, shu shaklda fanga abadiy kirib qoddi.

Al-Farg'oniyni bu asari astronomiyadan eng sodda darslik bo'lib, unda murakkab geometrik shakllar va matematik formulalar, hisoblashlar keltirilmagan. Bu esa astronomiyadan boshlang'ich ma'lumotlarni o'zlashtirishni ancha osonlashtirgan. Balki buyuk Regiomontan asarning shu xususiyatini anglab, o'zining universitetlardagi ma'ruzalari uchun qo'llanma sifatida al-Farg'oniyni ana shu asarini tanlagandir.

Shunday qilib, buyuk ajdodimizning bu asari Ovro'po Uyg'onish davridagi va undan ancha keyingi davrdagi madaniyat rivojida sezilarli rol o'ynadi. Asarning iqlimlar nazariyasiga ko'ra, bayon qilingan geografik bo'limi diqqatga sazovordir. Mamlakat va shaharlarning nomlariga qaraganda, al-Farg'oniy al-Xorazmiyning geografik asari bilan tanish bo'lgan yoki u ham al-Xorazmiy foydalangan manbadan foydalangan, chunki ikkala muallifda ham bu nomlar bir xil.

Geografik bo'lim (9-bob) bunday atalgan: "Erdagi ma'lum mamlakatlar va shaharlarning nomlari va har bir iqlimdagi narsalar haqida". Bundan so'ng, etti iqlimning hammasi ulardagi mamlakatlar, viloyatlar va shaharlari bilan birga tavsiflanadi. Shuni ham aytish kerakki, o'rta asrlarda arab tilida yozilgan geografik asarlarning eng birinchisi al-Xorazmiyning "Kitob surat-ul-arz" asari edi. Unda al-Xorazmiy etti iqlimdagi dengizlar, mamlakatlar, tog'lar, daryolar, ko'llar va shaharlarning tavsifini keltirgan edi. Bunda u tavsifni rub'i ma'murning eng g'arbiy chekkasidan, ya'ni Afrikaning Atlantika okeani qirg'og'iga yaqin joylashgan orollardan boshlab, eng sharqiy chekkasigacha, ya'ni Tinch okeanidagi Yaponiya orollarigacha davom ettiradi. Tavsif kenglama yo'nalishida ekvatorial erlardan to shimoliy qutbiy erlargacha davom etadi.

Iqlimlarning al-Farg'oniy keltirgan tavsiflash usuli al-Xorazmiynikidan farq qiladi. Al-Xorazmiy o'zining tavsiflash usulida Ptolemey an'anasiga asoslangan bo'lsa, al-Farg'oniy hindlarning an'anasiga asoslanib, rub'i ma'murning tavsifini eng sharqiy chekkasidan boshlaydi. Uning iqlimlar tavsifida 3, 4, 5, 6, va 7-

iqlimlarning tavsifi diqqatga sazovordir. Chunki bularda Markaziy Osiyoning va unga tutash erlarning shahar va viloyatlari tavsiflanadi. Shuning uchun quyida o'sha tavsiflarni o'z ichiga olgan parchani keltiramiz.

"Uchinchi iqlim Sharqdan boshlanib, Xitoy mamlakatining shimolidan, so'ng Hind mamlakatidan va so'ngra Kobul va Kermon viloyatlaridan o'tadi.

To'rtinchi iqlim, Sharqdan boshlanadi va Tibetdan, so'ngra Xurosondan o'tadiki, bunda Xo'jand, Ushrushona, Farg'ona, Samarqand, Balx, Buxoro, Hirot, Amuya, Marvarrud, Marv, Saraxs, Tus, Nishopur shaharlari bor. Undan so'ng Jurjon, Qumis, Tabariston, Damovand, Qazvin, Daylam, Ray, Isfahondan o'tadi.

Beshinchi iqlim Sharqda Yajuj mamlakatidan boshlanadi, so'ng Xurosonning shimolidan o'tadi, unda Toroz shahri – savdogarlar shahri bor, Navokat (Navkat), Xorazm, Isfijob (Sayram), Turarband (O'tror-hozirgi Aris) va Ozarbayjon, Arminiya (Armaniston) viloyati, Barda'a (Barda), Nashava (Naxchivon) shaharlari bor.

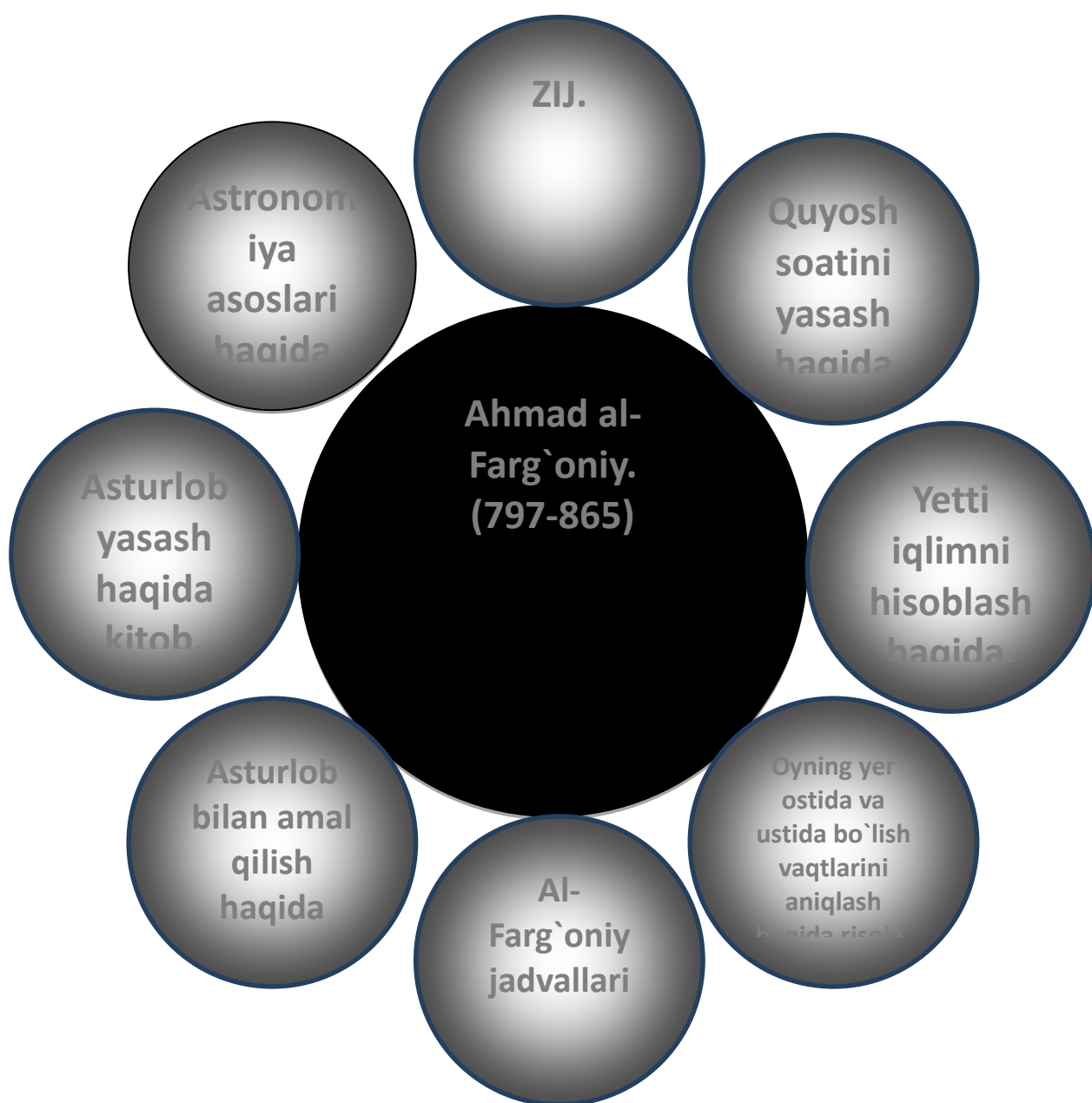
Oltinchi iqlim Sharqdan boshlanadi va Yajuj mamlakatidan o'tadi, so'ng Xazar mamlakatidan (Shimoliy Kavkaz va Quyi Volgabo'yi), Jurjon (Kaspiy) dengizining o'rtasidan kesib o'tadi va Rum (Vizantiya) mamlakatigacha boradi.

Ettinchi iqlim Sharqda Yajuj mamlakatining shimolidan boshlanadi, so'ng turkiy mamlakatlardan (Markaziy Osiyo), so'ng Jurjon dengizining shimolidan, so'ng Rum dengizini (Qora dengiz) kesib, saqpablar (slavyanlar) mamlakatidan o'tadi va G'arb dengizida (Atlantika) tugaydi".

Keltirilgan parchadan ko'rinadiki, al-Farg'oniy katta kenglikdagi o'lkalarni tavsiflagan bo'lsa ham, o'zining asl vatani Movarounnahrni mufassalroq tavsiflagan. Undan tashqari shuni ham ta'kidlash kerakki, al-Farg'oniyning rub'i ma'mur haqidagi tasavvuri ancha aniq bo'lib, har xil afsonaviylikdan xolidir. Chunonchi, u Yajuj mamlakati deb Sharqdagi afsonaviy erni emas, balki hozirgi Mo'g'ulistonning sharqi va Xitoyning shimoli-sharqiga mos keladigan aniq geografik hududni aytgan.

Farg'oniyning nomi Xorazmiy kabi butun Sharq va G'arbda mashhurdir. O'rta asrda tabiiy-ilmiy bilimlarning rivojiga ulkan hissa qo'shgan olim sifatida manbalarda, so'nggi G'arb va Sharq mualliflari asarlarida, o'z yurti O'zbekistonda, ayniqsa, zo'r g'urur va iftixor bilan tilga olinadi, o'rganiladi, hozirgi kunda ko'chalar, o'quv

yurtlariga uning nomi berilgan. 1998 yidda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni bilan allomaning 1200 yillik tavallud sanasi katta tantanalar bilan nishonlandi.

Ahmad al-Fargʻoniyning qilgan buyuk xizmatlari

832-833 yillarda Suriya shimolidagi Sinjor sahrosida yer meredianining bir darajasi uzunligini oʻlchashda ishtirok etdi

Olim 861-yilda Qohira atrofidagi Ravdo oroliga oʻrnatilgan nilometrni taʼmirlagan

Olim astronomiya faniga ulkan hissa qoʻshgan va koʻplab asarlar yozgan

Al-Fargʻoniyning bizga 8 ta asari maʼlum

Olimning “Astronomiya ilmi asoslari” 30 bobga taqsimlangan. Hozirda Yevropa universitetlarida astronomiya fani boʻyicha asosiy darslikdir

Al-Fargʻoniy astronomiya, geometriya, matematika va boshqa koʻplab fanlarga oʻz hissasini qoʻshgan

Ahmad al-Farg`oniyga yuksak ehtirom

YUNESKO tomonidan olimga bag`ishlangan xalqari ilmiy anjuman o`tkazildi

Al-Farg`oniyning Quvada ulug`vor haykali o`rnatildi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni bilan 1998-yil allomaning 1200 yilligi nishonlandi

O`zbekistonda olim merosini o`rganishga bag`ishlangan bir qancha yangi fundamental tadqiqotlar olib borildi

Al-Farg`oniyga bag`ishlangan ko`plab ilmiy maqolalar chop etildi.

“Geometriya va arifmetika yordamida mukammal shimoliy va janubiy asturlobni yasash” risolasi Tashkentda rus tilida chop etilishi al-Farg`oniy yubileyiga munosib tuhfa

Farg`oniy asarlari buyuk davlatlar Germaniya, Fransiya, Angliya, Turkiya, Eron, Hindiston va ko`plab davlatlar kutubxonalari nodir kitoblari o`rnatilgan

Ahmad al-Farg`oniyning qolgan asarlari hozirga qadar o`rganilmoqda va o`z tadqiqotlarini topmoqda

AHMAD AL-MARVAZIY

Bag'dod ilmiy maktabida faoliyat ko'rsatgan yirik astronom va matematiklardan yana biri Ahmad al-Marvaziy bo'lib, u "Habash hisobchi" laqabi bilan tanilgan. Uning ismidagi Al-Marvaziy so'zi muallifning O'rta asrlarda hozirgi Turkmanistonning Bayram Ali shahri yaqinidagi Marvdan ekanini ko'rsatadi.

Olimning hayoti va ba'zi asarlari o'rta asr mualliflaridan Ibn an-Nadim , Ibn-al Kiftiy va Hoji halifalar tomonidan zikr etilgan. Jumladan, Ibn an-Nadim uni yuz yildan ortiq yashagan deb ma'lumot beradi. Va muallif tomonidan yozilgan yetti kitobning nomini keltiradi.

Ibn al-Kiftiy esa Ahmad al-Marvaziy asli Marvdan bo'lib, xalifa al-Ma'mun va al-Mu'tasim zamonida Bag'dodda faoliyat ko'rsatganini aytadi. Fan tarixiga oid bibliografik kitoblarda olimni 770-870 – yillar mobaynida yashab o'tgan , deb taxmin qilinadi.

Ahmad al-Marvaziy "Astronomik jadvallar" , "Damashq ziji" (bu zij Bag'dod shahri uchun tuzilgan) va "al-Ma'munng sinalgan jadvali" asarlarining muallifidir.

Ibn al-Kiftiy , al-Marvaziy "Shoh uchun zij" nomli yana bir kichik hajmdagi risolaning ham muallifi, deb ko'rsatadi. bu risola yuqorida zikr etilgan zijlarning birortasi bo'lishi ham mumki. "Damashq ziji" hozirda Istanbulda saqlanmoqda. Muallif o'zining bu asarini o'sha davrda "Sindhind" nomi bilan mashhur bo'lgan hind astronomik jadvallarni qayta ishlash asosida yozgan. Undagi ba'zi masalalar Ibrohim al-Fazariy , Muhammad al-Xorazmiyning zijlaridan farqlanadi.

Olimning Bag'dod shahri uchun yozgan ikkinchi "Zij"i Berlinda saqlanadi. Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" va "Geodeziya" asarlaridagi ma'lumotlarga qaraganda, bu kitob keyingi davr astranomlari tarafidan hurmat bilan tilga olingan.

Uchinchi - "al-Ma'munung sinalgan jadvali" ga kelsak, bu astronomik jadvallar o'z vaqtida katta shuhrat qozongan. Avvalgi boblarda ta'kidlaganidek xalifa al-Ma'mun bir guruh olimlarga, yunon astranomlarining kitoblarida keltirilgan ma'lumotlarni

tajribalar asosida qaytadan tekshirib chiqish vazifasini yuklagan va tajriba samarasi o'laroq "al-Ma'munning tekshirilgan ziji" asari dunyoga keldi. Unda o'sha davr astronomiyasining barcha yutuqlari o'z aksini topgan. Mazkur "Zij" o'rta asr manbalarida ba'zan Yahyo ibn Mansurga, ba'zan esa Ahmad al-Marvaziyga, yoyinki o'sha davrning boshqa astronomlari qalamiga mansub, deb keltiriladi. Bundan asarning yaratilishida ko'pchilik ishtirok etgan bo'lishi kerak, degan xulosa kelib chiqadi. Mutaxassislar al-Ma'mun "Ziji"ni Yahyo ibn Mansur boshlab, Ahmad al-Marvaziy yakunlagan bo'lishi kerak, deb taxmin qiladilar.

Umuman, al-Marvaziy al-Ma'mun davrida olib borilgan tajriba va ilmiy tadqiqotlarda faol ishtirok etgan olimlardan bo'lgan. Xususan, u 832-833-yillarda Sinjar dashtida yer meridianining bir darajasini o'lchash ishlarida ham qatnashadi.

Al-Marvaziyning 20 ga yaqin asarlari ichida biz astronomik jihozlar - usturloblarni, quyosh soati, va "zat al-halaq"larga bag'ishlangan risolalarni uchratishimiz mumkin. Afsuski, ularning ko'pchiligi bizgacha yetib kelmagan.

Olim falakiyot sohasida ma'lum muvaffaqiyatlarga erishgan, shuningdek, u trigonometriya fani rivojiga ham salmoqli hissasini qo'shgan. Fikrimizni al-Marvaziyning fanga birinchi bo'lib olib kirgan tangens va kotangens tushunchalari va ularning funksiyaviy jadvallari asoslaydi. Olim o'z asarlarida bayon qilgan tangens, va kosekans kotangens tushunchalari trigonometriya rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Savol va topshiriqlar.

1. Ahmad al-Farg'oniyni hayoti va ilmiy merosi.
2. Ahmad al-Farg'oniyni "Bayt al-Hikma" dagi faoliyati.
3. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida yubileylari nishonlangan O'rta Osiyolik allomalar haqida ma'lumot tayyorlash.
4. "Ahmad al-Farg'oniyni O'rta Osiyolik mashhur mutafakkir" mavzusida mustaqil ish yozish.
5. Ahmad al-Marvaziy asarlari.
6. Ahmad al-Marvaziy ilmiy merosining ahamiyati

Mavzu buyicha adabiyotlar ruyxati

1. Karimov I. A. O`zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1 – jild. T.: O`zbekiston. 1996.
2. Karimov I. A. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. 2 – jild T.: O`zbekiston. 1996.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T.: Ma'naviyat 2008.
4. Uvatov U. Donolardan saboqlar. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1994.
5. Ma'naviyat yulduzlari T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1999.
6. O`zbekiston-Buyuk allomalar yurti. T. Ma'naviyat. 2010.
7. Abduxalimov B. A. O`rta Osiyo olimlari Bogdodda. // O`zbekiston tarixi. 1999.
8. Axmedov A.A. Rozenfeld B.A. Neizvestnye traktaty al-Xorezmi. // Obshestvennye nauki v Uzbekistane. 1984.
9. Axmedov A.A. Nauchnoe nasledie al-Xorezmi i ego mesto v istorii nauki i kultury. Tashkent 1986.
10. Baxrom Abduxalimov. Bayt al-Xikma va Markaziy Osiyo olimlarining bogdoddagi ilmiy faoliyati (IX – XI). Toshkent “O`zbekiston”. – 2010.

MAVZU:IMOM AL-BUXORIY VA IMOM AT-TERMIZIYNING HAYOTI VA ILMIY MEROSI

Reja:

1. Hadis ilmining rivojida oltin davr.
2. Imom al – Buxoriyning ilmiy merosi.
3. Abu Iso Muhammad at-Termiziy va uning asarlarining islom olamidagi ahamiyati.

IPT-sharhlovchi, munorazali ma’ruza.

IAT-plakat, tablitsa.

1.2. Ma’ruza mashg’ulotining o’qitish texnologiyasi.

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 60-70 nafar
O’quv mashg’ulotining shakli	Vizual ma’ruza
Ma’ruza mashg’ulot re’jasi	1.Hadis ilmining rivojida oltin davr. 2.Imom al-Buxoriyning ilmiy merosi. 3.At- Termiziy asarlarining islom olamidagi ahamiyati.
O’quv mashg’ulotining maqsadi: Allomalarning hayoti va ilmiy merosi to’g’risida talabalarda nazariy bilimlarni hamda to’liq tasavvurni shakllantirish.	
Pedagogik vazifalar	O’quv faoliyatining natijalari.
O’qitish uslubi va texnikasi.	Vizual ma’ruza, blis so’rov, bayon qilish
O’qitish vositalari	Ma’ruzalar matni, proektor tarqatma materiallar
O’qitish shakli	Jamoa, guruh va juftlikda ishlash
O’qitish shart-sharoiti	Proektor, kompyuter bilan jihozlangan auditoriya.

Ma’ruza mashg’ulotining texnologik xaritasi.

Bosqichlar vaqti.	Faoliyat mazmuni	
	O’qituvchi	Talaba
1 – bosqich	1.3. Mavzu, uning	1.3. Eshitadi. Yozib

kirish (10 min)	maqsadi, o`quv mashg`ulotidan kutilayotgan natijalar ma`lum qilinadi	oladi.
2 - bosqich	2.1. Talabalar e`tiborini jalb etish va bilish darajasini aniqlash uchun tezkor savol-javob o`tkazish. M.n: Fanning mohiyati qanday? Mustaqillik yillarida fanga munosabat. va h.k. 2.2. O`qituvchi vizual materiallardan foydalangan holda ma`ruzani bayon etishda davom etadi. Allomalarning asarlarini sharhlaydi. 2.3. Mavzu yuzasidan faollashtiruvchi savollarni o`rtaga tashlaydi.</p> <p>1. Qaysi davrni "Hadis ilmi rivojida oltin davr" deb aytamiz?</p> <p>2. Imom al-Buxoriy va Imom at-Termiziyning bizgacha yetib kelgan qanday asarlarini bilasiz?</p> <p>2.4. Talabalarga mavzuning asosiy tushunchalariga e`tabor qilishni va yozib olishni ta`kidlaydi.	2.1. Eshitadi, o`ylaydi, javob beradi.</p> <p>Javob beradi va to`g`ri javobni eshitadi. 2.2. Sxema va jadvallar mazmunini muhokama qiladi. Savollar berib asosiy joylarini yozib oladi. 2.3. Eslab qoladi yozadi . Har bir savolga javob berishga harakat qiladi. va h.k.

3-bosqich Yakuniy. [10 daqiqa]	Mavzuga yakun yasaydi. Talabalar e`tiborini asosiy masalalarga qaratadi. Faollarini rag`batlantiradi. Mustaqil ishlash uchun vazifa beradi.	3.1.Eshitadi aniqlashtiradi. 3.2.Topshiriqni yozib oladi.
--------------------------------------	--	---

IMOM AL-BUXORIY (810-870)

Hadis ilmining rivojidadagi oltin davr hisoblangan hijriy uchinchi [milodiy to`qqizinchi] asrda hadisshunoslikda kata muvaffaqiyatlar qo`lga kiritilgan .Chunonchi , butun musulmon dunyosidagi eng nufuzli manbalar deb tan olingan oltita ishonchli hadislar to`plamining [as-sihoh as-sitta] mualliflari yashab ijod qilganlar.Yana shunisi diqqatga sazovorki ,mazkur olti muhaddisning deyarli hammasi Markaziy osiyolik bo`lib, ular; Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy,Imom Muslim ibn al-Hajjoj[206/819-261/874],Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy[209/824-279/892],Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniyy[202/817-275/880],ImomAhmad An-Nasoiiy[215/824-273/886],Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazib ibn Mojja[209/824-273/886] kabi siymolardir.Shular ichidan`Hadis ilmida amir al mo`miniyn`degan sharaflı nomga sazovor bo`lgan Imom al-Buxoriy alohida e`tiborga molik buyuk olimdir. Imom al-Buxoriyning ismi Muhammad, kunyasi Abu Abdulloh, laqabi ba`zan imom al-muhadstisiyn mo``mi-niyn fi-l-hadis (hadis ilmining amiri, sultoni) va nasabi Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim ibn al-Mug`iyya ibn Bardazbeh ibn Bazazbehdır. So`nggi ikki ismi – ibn Bardazbeh ibn Bazazbehdan ko`rinib turibdiki, imom al-Buxoriyning asl nasabi ajamlarga borib taqaladi. Bu fikr talay adabiyotlarda qayd qilingan bo`lib, ko`pchilik muhaddislarning ta`kidlashlaricha, «Bardazbeh» so`zi arabcha «zori`» (ziroat, dehqonchilik bilan shug`ullanuvchi kishi) ma`nosini bildiradi.

Imom al-Buxoriyning otasi Ismoil edi. Uning kunyasi Abu-l-Hasan bo`lib, o`z davrining etuk muhaddislaridan, imom Molikning shogird va ashoblaridan biri hisoblangan, tijorat ishlari bilan ham shug`ullangan. Afsuski, hozircha uning qalamiga mansub biror asar

haqida aniq ma'lumotga ega emasmiz. Biroq uni Hamad ibn Zayd, imom Molik, Abu Muoviya kabi yirik muhaddislardan hadislar rivoyat qilgani, Abdulloh ibn al-Muborakning suhbatida bo'lib, undan ta'lim olgani haqidagi ma'lumotlar manbalarda keltiriladi. Uning shogirdlaridan esa iroqlik bir qancha olimlar - Ahmad ibn Hafs, Nasr ibn Husayn va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Imom al-Buxoriy «At-Tarix al-kabir» («Katta tarix») asarida otasining tarjimai holi haqida talay ma'lumotlar beradi. Tarixchi al-Hofiz ibn Hibbon o'zining «Kitob as-siqqot» («Buyuk insonlar haqida kitob») nomli asarida Ismoil ibn Ibrohim, ya'ni al-Buxoriyning otasi «Hamad ibn Zayd va Molikdan hadislar rivoyat qilgan, undan esa iroqlik olimlar hadislar naql qilganlar», – deya ta'kidlaydi.

Manbalarda zikr qilinishicha, Ismoil o'ta taqvodor, xudojo'y, halol bir inson bo'lgan. Tarixchi Ahiyd ibn Hafasning yozganlari bu fikrimizga dalildir. «Abu Abdulloh (imom al-Buxoriyning otasi) bandalikni bajo keltirayotgan chog'ida uni ziyorat qilganimda, menga u: «Bor molu dunyomdan harom yo'l bilan, shubhali, nopok yo'l bilan topilgan bir dirhamni ham bilmayman», deb iltijo qilganida mening nafasim bo'g'ilib, butun vujudim uning ulug'vorligidan hech narsaday tuyuldi», – deb yozadi. Mazkur kitobda, shuningdek, imom al-Buxoriyning otasiga xos bo'lgan yana bir qancha asl insoniy fazilatlar va uning alohida xususiyatlari ham qayd etiladi.

Imom al-Buxoriyning onasi ham taqvodor, diyonatli va har xil karomatlar sohibasi, g'oyatda oqila, fozila ayol sifatida tanilgan edi. Ma'lumki, imom al-Buxoriyning yoshligida ko'zi jarohatlanib, ko'rish qobiliyati susaygan, har qancha urinishsa ham, tabiblar uni davolay olmagandilar. Kunlardan bir kuni al-Buxoriyning onasi tushida Ibrohim (s.a.v.)ni ko'rganda u zoti sharif bu mushfiqa onaga qarab: «Ey, volida! Sening duolaringning bardavomligidan Alloh taolo o'g'lingga to'liq ko'rish qobiliyatini qaytardi», – deya xitob qilganlar. Keyin u: «Uyqumdan uyg'onsam, o'g'lim Muhammadning ko'z nuri to'liq qaytib, tuzalib ketibdi», – degan rivoyat mavjuddir. Abu Ali al-G'assoniy degan olim: «Muhammad ibn Ismoilning yoshligida ko'zi ojiz bo'lib qolgan. Uning onasi taqvodor ayol bo'lib, tushida Ibrohim Xalilullohni ko'rganda, u: «Ko'p duolar qilib yig'laganingdan Alloh taborako va taolo o'g'lingning ko'zini qaytardi», – degan. Ona: «Ertalab uyg'onsam, Alloho'g'limga ko'rish qobiliyatini qaytarganini ko'rdim», degan ma'lumot bilan yuqoridagi rivoyatni aynan qaytaradi.

Imom al-Buxoriy ilm-fan va madaniyat ravnaqida azaldan mashhur bo'lgan Buxoro shahrida tavallud topgan. Mana shu muhtasham shahar – Buxoroi sharifda 194 hijriy sana, shavvol oyining 13-kunida salotu-l-jum'adan keyin (810 milodiy sana, 21 iyul) jami muhaddislarning imomi, Payg'ambar (s.a.v.)ning muborak hadislariga durdonasimon sayqal berib, ularni abadul-abad barhayot qilgan ulug' zot imom al-Buxoriy dunyoga kelgan.

Mutafakkir Abdurahmon Jomiy mashhur muhaddisning ilmiy-ijodiy salohiyatiga yuksak baho berib, «Batxa (Makka) va Yasrib (Madina)da yasalgan tanganing sayqali Buxoroda kamoliga etdi», – deb yozgan edi. Ma'lumki, manbalarda o'rta asrlarning bir qator donishmandlari tavallud topgan oylar va kunlar tugul, hatto, yillarida ham aniqlik bo'lmay, xilma-xil ma'lumotlar ko'rsatilgan hollar bot-bot uchraydi. Imom al-Buxoriyning tugilgan vaqti (kuni, oyi, yili) aniq keltirilishining boisi shundaki, allomaning o'zi yozishicha, u tug'ilgan vaqt haqida otasi o'z qo'li bilan yozib qo'ygan varaq zamondoshlariga etib kelgan.

Imom al-Buxoriy yoshligidayoq otasi vafot etib, bolaning tarbiyasi validasi zimmasida bo'lgan. Birmuncha ulg'ayib aqli raso bo'lgach, uning qalbida islomiy ilmlarga, ayniqsa, Payg'ambar (s.a.v.)ning muborak hadislarini o'rganishga va yodlashga moyillik tobora kuchaya boradi. U dastavval Ibn al-Muborak va Vakiy'ning hadislariga oid asarlarini yod oladi. Imom al-Buxoriyning kotibi, uning asosiy tasnifi «Sahih» asari roviylaridan biri bo'lmish Abu Ja'far Muhammad ibn Abu Hotam al-Varroq shunday deb yozadi: «Al-Buxoriyning «Hadislarni yod olish ilhomi menga boshlang'ich maktabda o'qiyotganimda kelgan edi», – deganini eshitganimda, «O'shanda necha yoshda edingiz?» – deb so'radim. U «O'n yoshda, balkim undan ham kichik edim», – deb javob bergandi». Bu misoldan ko'rinib turibdiki, imom al-Buxoriy juda yoshligidan boshlab hadislarini yod olib, bu mashg'ulotga alohida zavq-shavq va qiziqish bilan qaragan.

Allomaning ustozlari haqida gapiradigan bo'lsak, u, eng avvalo, o'sha paytda Buxoroning taniqli muhaddislaridan sanalgan ad-Doxiliydan saboq olgan. Hadislarni o'rganish bo'yicha ushbu olim tashkil etgan to'garakning shuhrati keng tarqalgan bo'lib, uning faoliyati yoyilib ulkan samaralar bergan.

Kunlardan bir kuni ad-Doxiliy o'z odaticha talabalarga saboq berar, al-Buxoriy ham boshqa tolibi ilmlar qatori dars tinglab o'tirgan edi. Shunda ad-Doxiliy bir hadis isnodi haqida gapirib «Sufyon Abu Zubayrdan, u Ibrohimdan», – deb zikr qildi. Shunda al-Buxoriy: «Abu Zubayr hech vaqt Ibrohimdan rivoyat qilmagan», – dedi va bu bilan u ad-Doxiliyni bu sanad xususidagi xatodan ogoh qilmoqni istadi. O'z shogirdidan bu gapni eshitgan ad-Doxiliy esa hayratga tushib, dag'allik bilan uning so'zini bo'ldi. Al-Buxoriy o'ta xotirjamlik bilan «Ustoz, agar ishonmasangiz asl manbaga qarang», – dedi. Ad-Doxiliy manbaga qarab, sho-girdi aytgan gapning to'g'riligini e'tirof qilib, tan oldiyu lekin o'sha hadis sanadini qog'ozda tuzatishni paysalga soldi. Rag'bat yuzasidanmi yoki uni sinab ko'rish uchunmi, xullas, sanadni topib tuzatish masalasini al-Buxoriyning o'ziga tashladi. Tashqariga chiqishgach, shogirdidan «E, bola, bu yog'i endi qandoq bo'ladi?» – deb so'radi. Al-Buxoriy esa hech bir kuttirmay ustoziga javob qildi: «Zubayr ibn Adiy Ibrohimdan rivoyat qilgan». Shundan keyin u (ad-Doxiliy) qalam olib yozgani-ni tuzatdi va «Sen haqsan» – dedi. Al-Buxoriyning aytishicha, bu vaqtda u bor yo'g'i o'n bir yoshda bo'lgan.

Manbalarda keltirilishicha, al-Buxoriyga o'n yoshidan boshlab hadislarni yod olish ilhomi nasib etgan bo'lsa, yoshi ulg'aygan sari bu istak tobora kuchayib, u iafaqat hadislarni shunchaki yod olish, balki yoshligi-dan boshlab hadislarni sahih (to'g'ri, ishonchli) va g'ayrisahih (xato, noto'g'ri)larga ajratish, ularning illatlarini aniqlash, hadis roviylari ma'lumotlarining to'g'riligi, ishonchli yoki ishonchsizligi, roviylarning maishiy hayoti, yashash joylari, tug'ilgan va vafot etgan sanalari, bir-birlari bilan o'zaro muloqotlari tafsilotini bilish, turli roviylar keltirgan hadislarni bir-biriga solishtirib muqoyasa qilish, ularning bir-birlari bilan o'zaro bog'liqligi yoxud uzilishlar mavjud holatlar, hadis ilmining yana boshqa xilma-xil muammolarini chuqur tadqiq etish, hadislarni saralab jamlash va Qur'oni karim oyatlari bilan uzviy bog'liqlikda o'rganish kabi masalalarga qiziqdi.

Imom al-Buxoriy o'z vatanida va xorijiy yurtlarda mingdan ortiq ustoz (shayx, mashoyix)lardan hadis rivoyat qilgani haqida manbalarda aniq ko'rsatilgan.

Al-Buxoriyning ilk ustozlari sifatida o'sha davrda Buxoroda ko'zga ko'ringan muhaddislardan Muhammad ibn Salom al-

Poykandiy, Muhammad ibn Yusuf al-Poykandiy, Abdulloh ibn Muhammad al-Masnadiy, Ibrohim ibn al-Ash'as va boshqalarni ham ko'rsatish lozim. O'n olti yoshga etmasdanoq u ko'pdan-ko'p hadislarni puxta o'zlashtirib, Abdulloh ibn al-Muborakning kitoblari yod oldi. Tez fursatda al-Buxoriyning noyob qobiliyati va zukkoligi ko'pchilik ulamolar tomonidan, shuningdek, al-Buxoriyga ustozlik qilgan etuk muhaddislar tomonidan ham e'tirof etila boshlandi. Bu hol shu darajaga etdiki, hatto ayrim taniqli olimlar ham al-Buxoriyning o'z darslarida hozir bo'lishidan tashvishlanib, uning huzurida biror xato yoki kamchilikka yo'l qo'yishdan xavotirlanadigan bo'lib qoldilar. Ular o'z kitoblaridagi xatolarni tuzatish uchun al-Buxoriyga murojaat qilardilar. Manbalarda keltirilishicha, al-Buxoriy hadislar talabida xorijiy yurtlarga safarga chiqishidan oddin bir voqea sodir bo'lgan ekan. Bu haqda buxorolik olim Salim ibn Mujohid shunday hikoya qiladi: «Bir kun do'stim Muhammad ibn Salom al-Poy-kandiyning uyiga borgan edim, u menga «Biroz oldin-roq kelganingda, etmish ming hadisni yod biladigan bir bolakayni ko'rar eding-a», – dedi. Men shu zahoti orqamga qaytib, ko'chaga chiqdim va o'sha bolani uchratib, «Etmish ming hadisni yod bilaman, deydigan bola senmisan?» – deb so'rasam, u «Ha, balkim undan ham ortiqrog'ini bilaman», – dedi. U yana: «Men sahobalar va tobi'iylardan, toki ularning ko'plarini tavallud va vafotlari, ularning maskanlarini aniq bilmagunimcha, birorta ham hadis rivoyat qilmayman. Shuningdek, sahobalar va tobi'iylarning har bir hadisini Qur'oni karim va Payg'ambar (s.a.v.)ning hadislariga tayangan hodda rivoyat qilaman», – dedi».

Salim ibn Mujohidning ushbu so'zlari ham al-Buxoriyning yoshligidan boshlab o'ziga puxta ishonchi va mas'uliyati bo'lgani, shu tufayli el orasida obro'-e'tibor topganiga dalildir. Muhammad ibn Salom al-Poykandiyning «Muhammad ibn Ismoil qachon mening huzurimga kirsa, har doim men o'zimni yo'qotib qo'yib, doim undan xavotirda turaman», – degan e'tirofiga qo'shimcha, al-Hofiz ibn Hajar: «Uning (al-Buxoriy-ning) huzurida xato qilib qo'yishdan u qo'rqar edi», – deb bu holni yanada oydinlashtiradi. Muhammad ibn Salom al-Poykandiy bilan bog'liq bu voqealar hali al-Buxoriyning ilmi Buxorodagi o'z ustozlari dara-jasida ekanidayoq sodir bo'lgani, qolaversa, imom al-Buxoriy Buxorodan jo'nab ketgandan keyin al-

Poykandiy u bilan boshqa uchrashmaganini hisobga olsak, ta'kidlamoqchi bo'lgan fikrimiz yanada aniqlashadi, deb o'ylaymiz...

Azaldan muhaddislar orasida arabcha «rihlat» istilohi biror hadisni bilish yoki isnodni oliy darajasiga etkazish maqsadida yo'lga chiqqan insonning safariga nisbatan ishlatilar ekan. Ilm yo'lidagi fidoyilik, bu yumushga butun vujudiyu aql-zakovatini, bor imkoniyu himmatini baxshida etish, aql bovar qilmas darajadagi quvvai hofizasi va boshqa fazilatlarini imom al-Buxoriyni islom dunyosining buyuk allomalaridan biri sifatida tanitdi. Imom al-Buxoriy rivoyat qilgan hadislarining roviylari ko'p hollarda hatto imom Molik va imom Abu Hanifaning ustozlari (shuyux) toifasiga kiradi. Bu fikrni ko'plab muhaddislar bir ovozdan qo'llab-quvvatlaganlar.

Demak, imom al-Buxoriy o'n olti yoshga etguncha o'z yurtidagi mashoyixlardan hadis eshitib, ulardan saboq oladi. Mana shundan keyin islomiy ilmlarning markazi, Payg'ambar (s.a.v.)ning vatani, Qur'oni karim nozil bo'lgan muqaddas diyor - Rasululloh sahobalari-ning maskani Hijozi sharif tomon ravona bo'ldi. Bu xususda imom al-Buxoriyning kotibi Ibn Abu Hotam al-Varroq zikr qilishicha, al-Buxoriy doimo shunday deyar ekan: «Qachonki o'n olti yoshni urganimda (so'zma-so'z «ta'intu») Ibn al-Muborak va Vakiy'ning kitob-larini yod etib, so'ngra «ana ularni», ya'ni ashobu-r-ray kalomlarini bilib olgan edim. So'ngra onam va akam Ahmad bilan haj ibodatini ado etish uchun safarga jo'nadim». Al-Varroqning bu gaplaridan ma'lum bo'layotir-ki, imom al-Buxoriy birinchi marta safarga 825 yilda chiqqan. Mana shu yili u yaqinlari bilan Makkai mukarramaga etib kelib, Haj ibodatini ado etgandan so'ng onasi va akasini Buxoroga qaytarib yuborib, o'zi Makkada qoldi va bu muqaddas shahar mashoyixlarining ilmiy yig'inlariga qatnasha boshladi. O'sha paytda Makkada bir qancha ko'zga ko'ringan ulamolar istiqomat qilayotgan bo'lib, ular ichida hadis ilmi sohasida mashhurlaridan imom Abul Valiyd ibn al-Arzaqiy, Abdulloh ibn az-Zubayr va alloma al-Hamidiylarni ko'rsatish mumkin. Shuningdek, yana bir qancha taniqli olimlardan ham imom al-Buxoriy hadis ilmi bo'yicha saboq oladi. Makkai mukarramada ikki yilcha yashagandan keyin u Madinai munavvaraga tomon yo'l oladi. Jumlai jahondan ilm toliblari nabaviy (Payg'ambarimiz haqidagi) ilmlarni o'rganish uchun bu mo'tabar shaharga oqib kelardilar. Imom al-Buxoriy 827 yilda, o'n sakkiz yoshida Payg'ambar (s.a.v.S)ning ravzai muboraklari

qo'yilgan Madinaga etib keldi. Shu paytda shaharda ko'zga ko'ringan mashhur ulamolardan Ibrohim ibn al-Munzir, Mutrif ibn Abdulloh, Ibrohim ibn Hamza, Abu Sobit Muhammad ibn Ubaidulloh, Abdulaziz ibn Abdulloh al-Uvaysiy singari etuk olimlar faoliyat ko'rsatardilar. Imom al-Buxoriy ushbu ulamolar bilan muloqotda bo'lib, , ulardan ko'pdan-ko'p saboq oldi. Hijozi sharifga qilgan bu rihlati asnosida bo'lg'usi alloma o'zining dastlabki asari «At-Tarix al-kabir» («Katta tarix»)ning qoralamasini tugatdi. Qator tarixchilarning ta'kidlashicha, imom al-Buxoriyning Hijoz (Makka), Madina, Toif, Jiddaga qilgan bu rixlati olti yil davom etgan. Shu bilan birga, bu muddat uzluksiz bo'lmay, imom al-Buxoriy shu vaqt ichida boshqa yondosh mamlakatlarga ham safar qilgani qayd etiladi.

Shundan keyin, al-Buxoriy Basra (Iroq) shahriga qarab yo'l oladi. O'sha paytda Basra ham Sharqning e'tiborli ilmiy markazlaridan biri bo'lib, bu erda, xususan, hadislarni o'rganish keng quloqchilik yoygan edi. Basrada u imom Abu Osim an-Nabiyl, Safvon ibn Iso, Badal ibn Ar'ara, Sulaymon ibn Harb, Abul Valiyd at-Tayolisiy, A'rim va Muhammad ibn Sinon kabi ulamolardan saboq olib, o'z bilimini oshirdi. Shu asnodan imom al-Buxoriy Basraga

hammasi bo'lib to'rt marta borib keldi. Uning o'zi doimo: «Basraga to'rt marta rihlat qilganman», – deb ta'kidlardir. Shundan so'ng u Kufaga safar qildi va bu shaharda ham bir necha bor bo'ldi. Shuningdek, Bag'dodni ham bir necha marta ziyorat qilgani ma'lum. Mazkur safarlar xususida kotibi al-Varroq uning quyidagi so'zlarini keltiradi: «Kufa va Bag'-dodga muhaddislar bilan uchrashishga necha marta borga-nimning hisobini ham bilmayman». Tarixchi olim an-Navaviy o'zining «Tahziybu-l-asmoi va-l-lug'a» nomli kitobida imom al-Buxoriyning Kufadagi ustoz (shuyux)-laridan quyidagilarni zikr qilgan: Abdulloh ibn Muso, Abu Na'iy Ahmad ibn Yaqub Ismoil ibn Abon, al-Hasan ibn Rabiyy, Xolid ibn Muxallad, Sa'iyd ibn Xafas, Talaq ibn G'unam, Umar ibn Xafas Urva, Qabiysa ibn A'qba va Abu G'asson. Kufaning taniqli olimlari – ustozlarining rivoyatlari ishonchli va isbotli ekanligiga ishonch hosil qilgach, imom al-Buxoriy ulardan hadislar yozib olgan. Abbosiylar xalifaligining poytaxti bo'lmish Bag'dodda dunyoning turli tomonlaridan kelgan ko'plab fozillar to'plangan edi. Shu boisdan bo'lsa kerak, imom al-Buxoriy ham, yuqorida aytib o'tganimizdek, Bag'dodda bir necha marta bo'lgan va u erda katta hurmat bilan kutib olingan. Bu shahardagi ustozlari imom

Ahmad ibn Hanbal, Muhammad ibn Iso as-Sabbo, Muhammad ibn Soiq, Shurayh ibn an-Nu'mon va boshqalardan saboq olgan. Imom Abu Ali al-G'assoniy «Taq-yid al-muhmal» nomli asarida: «Imom al-Buxoriy oxirgi marta (hammasi bo'lib u Bag'dodda sakkiz marta bo'lgandi) Bag'dodni tark etib qaytayotganda, imom Ahmad ibn Hanbal u bilan xayrlashar ekan, g'oyat hasratu alam bilan: «Ilm va muxlislarni (annos) tashlab, Xurosonga ketasanmi?» – deb zorlangan edi. Oradan yillar o'tib Buxoro hokimi Abu Tohir az-Zuhliy imom al-Buxoriyga qarshi fitna uyushtirib, uni ona yurti Buxorodan badarg'a qilish niyatida turli-tuman bo'htonu tuhmatlar to'qiganida imom al-Buxoriy Ahmad ibn Hanbalning o'sha so'zlarini eslab, ko'p nadomatlar chekkan va «Ahmad ibn Hanbalning so'zlari ma'nosiga endi tushundim», – deb afsuslangandi.

Imom al-Buxoriy Shomda ham bo'lib, unda Yusuf al-Faryobiy, Abu Nasr Ishoq ibn Ibrohim va Odam ibn Abu Iybos Abu-l-Yaman al-Hakam ibn Nofi' va Hayvat ibn Shuriyh kabi bir qancha mashhur olimlardan saboqlar oldi. Shundan so'ng Misrga o'tib, Usmon ibn as-Sog' Sa'iyd ibn Abu Maryam, Abdulloh ibn Solih, Ahmad ibn Solih, Ahmad ibn Shubayb, Asbag' ibn al-Faraj, Sa'iyd ibn Abu Iso, Sa'iyd ibn Kasir ibn Afiyr, Yah'ya ibn Abdulloh ibn Bakir va shularga o'xshash olimlardan dars oldi. Ba'zi manbalarda ko'rsatilishicha, imom al-Buxoriy Mesopatamiya (Jaziya)ga ham borib, Ahmad ibn Abu-l-Malik al-Harroniy, Ahmad ibn Yazid al-Harroniy, Amru ibn al-Xalaf va Ismoil ibn Abdulloh ar-Raqqiy kabi olimlar bilan muloqotda bo'lgan hamda ulardan istifoda etgan. Mashhur olim Tojuddin as-Subkiy esa o'zining «At-Tabaqot ash-shofi'iyya al-kubro» nomli asarida: «Imom al-Buxoriy al-Jaziya-ga bormagan va al-Jaziya mashoyixlaridan qilgan rivoyatlari boshqalarga tayanilib (bilvosita) naql qilinadi», - deb yozadi. Bundan tashqari, alloma Xuroson va uning Marv, Balx, Hirot, Nishopur, Ray, Jibol kabi shaharlarida ham necha martalab bo'lib, mashhur olimlaridan saboqlar oldi. Jumladan, Marvda Ali ibn Hasan ibn Shaqiyq, Abdon, Muhammad ibn Muqodil va boshqalardan, Balxda esa Makkiy ibn Ibrohim, Yah'ya ibn Bishar, Muhammad ibn Abon, Hasan ibn Shuja', Yah'ya ibn Muso, Qugayba kabi muhaddislardan rivoyatlar qiladi. Hirotida Ahmad ibn Abu-l-Valiyd al-Hanafiy, Nishopurda Yah'ya ibn Yah'ya, Bashar ibn al-Hakam, Ishoq ibn Rohvayh, Muhammad ibn Rofi', Rayda esa Ibrohim ibn Muso, Vositda Hison ibn Hison ibn Abdulloh, Sa'iyd ibn

Abdulloh va shunga o'xshash olimlardan hadislar o'rgandi. Shuningdek, XV asrda o'tgan yirik tarixchi Sharafuddin Ali Yazdiy «Zafarnoma» nomli mashhur asarida al-Buxoriy Keshda ham ancha muddat yashagani haqida yozadi.

Imom al-Buxoriy yuqorida zikr qilingan shaharlar va mamlakatlarga yakkayu yagona maqsad – hadis ilmi bo'yicha saboq olish niyatida bordi, bu joylardagi taniqli olimlar bilan muloqotda bo'lib, o'z ilmini muttasil boyitishga intildi. «Bag'dod tarixi» nomli yirik asarning muallifi al-Xatib al-Bag'dodiy o'z kitobida Ja'far ibn Muhammad al-Qatton degan olimning imom al-Buxoriyning o'zi: «Men hadislarni ming, ehtimol undan ham ortiq shayxu ulamolarga tayanib yozdim, mening kitobimda isnodi ko'rsatilmagan birorta ham hadis yo'q, deb aytganini eshitganman,» – degan so'zlarini keltiradi.

Tarixchilar imom al-Buxoriyning ustozlari soni haqida ham ma'lumotlar keltirishgan. Jumladan, olim Muhammad ibn Abu Hotamning yozishicha, imom al-Buxoriyning o'zi suhbatlaridan birida unga: «Bir ming saksonta shayx (ustoz)dan yozganman», – degan. X asrda yashagan isfahonlik olim Muhammad ibn Ishoq ibn Manda al-Isfahoniy (922–1005) imom al-Buxoriyning ustozlari haqida maxsus asar yaratib, alifbo tartibida ularni nomma-nom keltiradi. Hozirgi vaqtda Saudiya Arabistonida istiqomat qiluvchi vatandoshimiz, iqtidorli olim Nazar Muhammad al-Faryobiy tahqiq qilib, keng ko'lamda ilmiy muomalaga kiritgan ushbu mo''jazzgina risola 1991 yili Saudiya Arabistonidagi «Maktabat al-Kavsar» matbaasida chop etilgan. Imom al-Buxoriyning ustozlari haqida nisbatan mufassal ma'lumot beradigan ushbu manba xususida kengroq to'xtalish lozim, deb hisoblaymiz.

Avvalo, «Imom al-Buxoriy ustozlarining ismlari» asarining muallifi haqida qisqacha ma'lumot keltirish maqsadga muvofiqdir. Uning to'liq ismi Muhammad ibn Ishoq ibn Manda al-Isfahoniy bo'lib, hijriy 310 (ba'zi manbalarda keltirishicha, 309) yilda Isfahonda tavallud topgan. U yigirma yoshlaridan boshlab Nishopur, al-Iskandariya {Aleksandriya} orqali Basra, Hirot, Sijiston, Ozarbayjonga ham kirmay, to'g'ridan-to'g'ri Shosh (hozirgi Toshkent)ga rihlat qilgan. Ushbu safarlardan qaytganda, o'zi bilan qirq haml (ya'ni qirq tuyaga yuk bo'ladigan) xilma-xil kitoblar keltirgan. Manbalarda ta'kidlanishicha, Qur'oni karim hofizlaridan biron-tasiga ham al-Isfahoniy eshitgan ma'lumotlarni (yoki xabarlarini)

eshitish va u jam qilgan ma'naviy boyliklarni jamlash nasib etmagan ekan. Al-Isfahoniyni o'zi doimo: «Men Sharqni ham, G'arbni ham ikki marta tavof qilib, aylanib chiqqanman. Kimki o'z aqidaviy fikrida qat'iy turmay beqarorlik ko'rsatib, hali u yoqqa, hali bu yoqqa og'adiganlardan bo'lib, haqiqiy din ahkomlariga xilof ish tutib, bid'at va xurofotga amal qiladigan bo'lsa, undan bironta ham hadis eshitmaganman», – deb ta'kidlardi.

Al-Isfahoni haqida yozgan o'rta asr tarixchilarining ko'pchiligi uning «ko'p tasniflarning muallifi» («sohib at-tasoniyf») deb qayd qilganlar. Tadqiqotchi Nazar Muhammad al-Faryobiy esa uning qalamiga mansub yigirmaga yaqin asarlar borligini ta'kiddab, ularni nomma-nom keltiradi. Ushbu asarlardan o'ndan oshig'i hadis va uning turli ilmlariga bag'ishlanadi. Ulardan «Hadis», «Al-Amoliy», «Al-Favoid», «Ma'rifat as-sahoba», «Fath al-bob fi kuna va-l-alqab», «Shurut al-aimma», «Kitob at-tarix», «Kitob asmoi as-sahoba» kabilarini ko'rsatish mumkin.

Muallifning aqidaga bag'ishlangan asarlari ham ijodida salmoqli o'rin egallaydi. Ulardan «Kitobu-r-radd a'lo-l-jahmiyyin», «Kitob as-sifot», «Kitob an-nafs va-r-ruh», «An-Nosix va-l-mansux» va boshqalar-ni keltirish kifoyadir. Ishoq ibn Manda al-Isfahoni 395/1005 yilda vafot etib, Isfahondagi Dukkaboz qabristoniga dafn qilingan.

Muallifning «Imom al-Buxoriy ustozlarining ism-lari» asari hajm jihatidan uncha katta bo'lmay, atigi 16 varaqdan iborat qo'lyozma chiroyli nasx xatida yozilgan. Har bir sahifada 17 satr bo'lib, bag'dodlik xattot Muhammad ibn al-Hasan ibn Muhammad Ali ibn al-Ibrohim tomonidan olti yuz o'ttiz ikkinchi hijriy yilning o'n to'qqizinchi shavvoli, juma kunida Damashq Jomi' masjidida ko'chirilgan, ilmiy jihatdan goyatda qimmatlidir. Ushbu kitobda Imom al-Buxoriy o'zining shoh asari «Sahih al-Buxoriy»da keltirgan uch yuz olti hadis roviylarining ismi shariflari alifbo tartibida to'liq holda zikr qilinadi. Shuningdek, ularning ko'pchiligi haqida asli qaysi shahardan kelib chiqqani, laqabi yoki kunyasi, aksariyatining esa qaysi shaharda qachon vafot etgani to'g'risida aniq ma'lumotlar keltiriladi. Fikrimizning isboti sifatida mazkur asardan bir necha misollar keltiramiz:

«Ayub ibn Sulaymon ibn Bilol Mavli Abdulloh ibn Abi Atiyq, asli Madina shahridan, 224 hijriy yilda vafot etgan; Ibrohim ibn Hamza

ibn Muhammad ibn Abdulloh az-Zubayr ibn al-Avon az-Zubayriy 230 hijriy sanada Madinada vafot etgan bo'lib, ko'pincha, Abu Ishoq kunyasi bilan atalardi; Ahmad ibn Ishoq ibn al-Qusayn, Abu Ishoq as-Sullamiy, u as-Surmoriy nomi bilan tanilgan bo'lib, Buxoro qishlog'idan edi; Ahmad ibn Abu Raja - asl ismi Abdulloh ibn Ayub al-Haraziy Abu at-Valiyd. Imom al-Buxoriy hadislarni undan Buxoroda paytida yozib olgan; Ahmad ibn Maniy' ibn Abdurrahmon, Abu Ja'far al-Bag'aviy – u Bag'dodda yashagan. U Husayndan rivoyat qiladi. Uni al-Qabboniy deb ham atardilar. Imom al-Buxoriy undan atigi bitta hadis rivoyat qilgan; Abdulloh ibn az-Zubayr ibn Iso sh-Humaydiy – Abu Bakr kunyasi bilan tanilgan bo'lib, Makka ahlidan. Vafoti ikki yuz o'n to'qqizinchi hijriy yil; Muhammad ibn Yusuf Abu Ahmad al-Buxoriy Poykand ahlidan».

Mana shu tariqa ushbu kitobda imom al-Buxoriy hadis eshitgan 306 roviy haqida ma'lumotlar keltiriladi. Bu adad, albatta, buyuk alloma hadis eshitgan roviylarning bir qismidir. Aslida, u, yuqorida aytilganidek, juda ko'p roviylardan hadis eshitib yozib olgan.

Hadisshunoslikda yana bir muhim soha bo'lmish illatli hadislarni aniqlash goyatda mas'uliyatli va murakkab ishlardan hisoblanadi. Muhaddis hadis ilmiga oid barcha tartibot va uslublarni mukammal bilish bilan bir qatorda, roviylarning tug'ilgan va vafot etgan vaqtlari, hadisni kimdan eshitib, kimdan rivoyat qilayotgani, eshitgan ibora va alfozlarining aniqligini to'la-to'kis egallagan bo'lishi kerak. Shu boisdan ham muhaddislarning ko'pchiligi bu jihatlarni to'la-to'kis egallash – hadis ilmida eng jiddiy muammo va ayni vaqtda o'ta sharaflil mas'uliyat deb hisoblaydilar. Hadis yodlab ularni mukammal idrok qilgan va bu borada talab etiladigan boshqa tajribalarga ega bo'lgan, hadislar xususida uzil-kesil gapirishga hakli hisoblanganlar faqat Ali ibn al-Madiyniy, Yaqub ibi Shayba, Ahmad ibn Hanbal, al-Buxoriy, Abu Hotam, Abu Zur'a, Ad-Doraqutniy va ularga ergashgan bir necha muhaddislar hisoblanishadi. Bu o'rinda Ali ibn al-Madiyniyning quyidagi so'zlarini keltirib, illatli hadislarni aniqlash qanchalik qiyin va murakkab ekaniga yana bir bor ishonch hosil qilamiz: «Mening o'zim bilgan bir hadisning illatini aniqlashdan ko'ra yangi, avval bilmagan yigirmata hadis yozib olishim men uchun osondir». Darhaqiqat, hadislarda, garchand, zohiran o'zaro bog'liqlik bo'lsada, ularni isnodi jihatidan dastlabki roviyga bekamu ko'st ulash yoki uzilish bilan etkazish, yoki bir hadis iboralarini ikkinchi bir hadis

so'zlari bilan aralashtirib yubormaslik yoxud o'nlab roviylardan birining nuqsonini aniqlash juda qiyin va mashaqqatli yumushdir. Mana shu zayldagi to'liq imkoniyatga va har tomonlama mukammal axborotga ega bo'lmaganlar, tabiiyki, hadis ilmida biror yutuqqa erishishi amri mahol edi. Komil ishonch bilan aytish mumkinki, imom al-Buxoriy mukammal egallagan buyuk san'atlardan biri bu – illatli hadislarni aniqlash bo'lgan. Imom al-Buxoriyning zamondoshi olim al-Hofiz Ahmad ibn Hamdun bunday eslaydi: «Usmon ibn Abu Sa'iyd ibn Marvonning janozasi paytida Muhammad ibn Yahya az-Zuhliy al-Buxoriydan roviylar ismlari va illatli hadislar haqida savol so'raganida al-Buxoriy go'yoki u «qul huva Allohu ahad»ni yoddan o'qiyotgandek – merganning bexato o'qi misoli to'g'ri javob qilganini ko'rgandim». Mavridi kelganda shuni aytish kerakki, mana shu davrda, ya'ni IX asrda Nishopurda ilm-fan, ayniqsa, hadis ilmi nihoyatda taraqqiy qilib, unda imom al-Buxoriy, imom Muslim ibn al-Hajjoj, imom at-Termiziy va boshqa bir qator kuchli muhaddislar yig'ilgan edi. Ular shaharda faoliyat ko'rsatadigan madrasalarda yoshlarga hadis ilmidan dars berardilar. Bu buyuk muhaddislar orasida ilmiy munozara va bahslar juda ko'p bo'lgan. Imom al-Buxoriy hadis sohasidagi o'z ilmi va salohiyati, ayniqsa, illatli hadislarni aniqlash mahorati bilan barchani qoyil qoldirgan, muhaddislarning hammasi unga bir ovozdan tan bergan.

Imom al-Buxoriy masjidlarda, ommaviy ilmiy yig'inlarda ham ishtirok etgan. O'z davrining mashhur muhaddislaridan biri sanalgan Muslim ibn al-Hajjoj imom al-Buxoriyning chuqur bilimiga tan berib, unga samimiy ravishda: «Sizni faqat hasadgo'ylargina ko'ra olmaydi. Mening imonim komilki, sizdek buyuk olim jumlai jahonda yo'q», – deb xitob qilgan.

Imom al-Buxoriyning illatli hadislarni bilishdagi benazir mahorati, mukammal ilmi va qobiliyati borasida uning zamondoshlari ko'p qimmatli fikrlarni qoldirganlar. Illatli hadislariga atab maxsus asar yozgan imom at-Termiziy o'z asari «Kitob al-ilal»da: «Hadislar, roviylar, ular tarixlaridagi illatlar xususidagi fikrlarim imom al-Buxoriyning «Kitob at-tarix» asaridan foydalanganlarim, ulardan yana ko'prog'ini Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy bilan qilgan ilmiy munozaralarim paytida olganman, shuningdek, Abdulloh ibn Abdurrahmon, Abu Zur'adan ham foydalandim-u, lekin baribir ko'prog'i Muhammad al-Buxoriydan, kamrog'i esa Abdulloh bilan

Abu Zur'adandir», – deb e'tirof etgan. Yana imom at-Termiziy: «Illatli hadislarni va isnodlarni aniq bilishda Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriydan ko'ra ustun bo'lgan birorta olimni ko'rmadim», – deb alohida ta'kidlagan.

Imom al-Buxoriy ishtirok etgan ilmiy majlislarning birida o'z zamonasining etuk olimlaridan sanalgan al-Faryobiy sanadi quyidagicha bo'lgan bir hadis haqida gapirib: «Sufyon Abu Urvadan, u Abu-l-Xattobdan, u Abu Hamzadan», – dedi. Majlisda hozir bo'lganlarning birortasi ham Sufyondan boshqalarning kim bo'lganini aniq bilmadi, chunki bu o'rinda ularning faqat kunyalari (Abdu-l-Xattob, Abu Hamza) aytilgan edi. Shunda Muhammad al-Buxoriy vazminlik bilan: «Abu Urva bu – Muammar ibn Roshid, Abu-l-Xattob esa Qatoda ibn Daoma, Abu Hamza bo'lsa, Anas ibn Molikdir. Buyuklarning ishlari inqilobiy tusda ulug'vor bo'lganligi uchun ham ular faqat kunyalari bilan aytilganlar», – dedi.

Hadis rivoyatidagi noqislik va ularning to'g'riligiga ishonch hosil qilish masalalari sahobalar davridan boshlanib, o'sha paytdanoq hadislarni yozib olishda bu masalaga alohida e'tibor berilgan. Chunoichi, sahobalarning o'zlari rivoyat qilgan hadislarda ham illatli hadislar uchragan hollar aniqlangan edi. Payg'ambar vafotidan keyin vaqt jihatidan muddat kam o'tgani. hadislarni naql qilishda vositalarning ozligi tufayli dastlab bunga ehtiyoj unchalik katta bo'lmagandi. Rivoyatda ishtirokchilar soni ko'payib, vaqt o'ta borgan sari roviylarning illatini aniqlashga tobora zarurat kuchaydi. Hadis ilmida ham, muhaddislar orasida ham bu masala muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Hadis roviylariga nisbatan alohida diqqat-e'tibor, chuqur munosabat bilan qaralib, har xil uslubi qoidalar yaratildi. Masalan, qaysi holatlarda zamondoshlarning illati (jarhi) qabul qilinmaydiyu, qaysi bir holatlarda qabul qilinadi kabi aniq yo'l-yo'riqlar ishlab chiqildi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, hadislarda illat masalasi muhim ahamiyat kasb etib, u bilan shug'ullanadiganlardan pok diyonat va taqvodorlik, qobiliyat talab qilinadi. Imom al-Buxoriy bu sohada o'ziga asosiy dasturulamal qilib olgan ehtiyotkorlik maslagi uning diyonat, imonixlos va xudojo'ylikda yuksak darajaga erishganini ko'rsatadi.

Imom al-Buxoriyning illatli hadislar haqidagi mulohazalari g'oyat mutavoze va odob-axloq doirasida bo'lib, munosabatlar «uni shunday

qoldirganlar (tara-kyahu), «u tashlab ketilgan» (matruk), «tushirib qoldirilgan» (soqit), «bu haqda o'zgacha bir fikr mulohaza ham bor», «bu xususda avval o'tganlar hech narsa demaganlar» va shunga o'xshash beozor, oddiy va samimiy iboralardan tashkil topgan. Juda kamdan-kam hollarda imom al-Buxoriy biron odamga nisbatan «u ichidan o'ylab chiqqan (uydirmachi)» yoki «kazzob» deyardi, illatli hadislar masalasida al-Buxoriy ishlatgan eng qattiq ayblov «hadisni inkor qiluvchi» («munkir al-hadis») degan ibora bo'lardi. Hadis ilmida shu qoida odat tusiga kirdiki, agar imom al-Buxoriy biron roviy haqida «u-munkir al-hadis» desa, undan hech vaqt hadis rivoyat qilinmasdi. Bu xususda Ibn al-Qatton imom al-Buxoriyning ushbu so'zlarini keltiradi: «U (al-Buxoriy) unga: «Har qanday kishi haqida «u munkir al-hadis» degan bo'lsam, bas, undan hech vaqt hadis rivoyat qilinmaydi», – degan.

Imom al-Buxoriy ustozlarining soni ko'p bo'lib, ulardan birining ismi «Musaddid» (lug'aviy ma'nosi «to'g'ri yo'lga boshlovchi») edi. Al-Buxoriy unga qattiq ishonib: «Musaddid – o'z ismiga monand to'g'ri yo'lga boshlovchidir. Kitoblarim o'zimda bo'ladimi yoki unda bo'ladimi - menga farqi yo'q», - deb doimo takrorlar edi. Ushbu ta'kiddan ayon bo'layotirki, imom al-Buxoriy o'z kitoblari muhofazasiga alohida ahamiyat bergan. U bu masalaga, bamisoli hadis rivoyatiga e'tibor bergandek, alohida e'tibor bilan qaragan. Shuningdek, ular qanday odamlarning qo'lida saqlanishiga ham jiddiy qaragan. O'z kitoblari har qanday kimsaning qo'lga tushib qolishiga befarq bo'lmagan.

Imom al-Buxoriy butun faoliyati davomida ham ilmiy, imkoni bo'lsa, moddiy jihatdan odamlarga, ya'ni Allohning bandalariga biror naf etkazishni o'zining asosiy maqsadi qilib qo'ygan edi. U doimo ilm ahllariyu ilm toliblariga, hatto ustozlar (ash-shuyux) va muhaddislarga ham moddiy yordam ko'rsatardi. Tijorat qilganda har safar o'zi ko'rayotgan daromaddan, ya'ni foydasidan besh yuz dirhamni faqiru miskinlarga, ilm toliblariga sarflardi. Tolibi ilmlarga ma'lum mablag'lar (maoshlar) ajratib, ularni alohida qiziqishu zavq-shavq bilan Payg'ambar (s.a.v.) ilmlarini (hadisi sha-riflarini) o'rganishga rag'batlantirardi, ahli ilmga nisbatan g'oyatda ko'p ehson ko'rsatardi. Ayni vaqtda imom al-Buxoriy o'z shaxsiy hayotida, eyish-ichishda va kiyinishda sira ham dabdaba va behuda sarfu xarajatlarga

yo'l qo'ymasdi, sabr toqat va qanoat, chidamlilik uning uchun odat tusidagi bir hol edi.

Imom al-Buxoriy g'oyatda beg'ubor, halol-pokiza, di yonatli inson bo'lib, g'iybatu nohaqliklardan uzoq bir kishi bo'lgan. U doimo: «G'iybat qilish harom ekanini bilganimdan boshlab, hech qachon biror kishi haqida g'iybat gapirmaganman», – deb ta'kidlardi.

Imom al-Buxoriyning eng ulug' fazilatlaridan yana biri u taassub (mutaassiblik)ning har qanday ko'rinishlaridan uzoq bo'lganidir. Uning shoh asari «Sahih al-Buxoriy» bilan chuqurroq tanishilsa, al-Buxoriyning o'z kitobidagi ma'lumotlarga nihoyatda katta sinchkovlik va ehtiyotkorlik bilan yondashganini ko'ramiz. Qanchadan-qancha mashaqqatlar bilan to'plangan hadislarining sahihligiga to'la ishonch hosil qilib, obdon tekshirgandan keyingina o'z asariga kiritganligi bu fikrni yana bir karra tasdiqlaydi. Imom al-Buxoriyning «Sahih» asari haqida gapirar ekanmiz, shuni ham qayd qilish kerakki, ushbu kitobning sahih isnodlarida ahli sunnaaga mansub bo'lmagan roviylar ham uchraydi. Al-Buxoriy muhaddislarda hadislarga bo'lgan katta mehr va intilish hamda unga qat'iy amal qilish har qanday tah-singa sazovor, deb hisoblardi. Bu masala g'oyatda muhim bo'lib, bu xususda ba'zi muhaddislarning o'zlari ham fikr-mulohaza bildirganlar. Jumladan, imom Ahmad Ibn Hanbal: «O'zim amal qilmagan bitta ham hadisni kitobga olmaganman», – deb ta'kidlagan bo'lsa, o'z davrining yirik muhaddislaridan biri sanalgan Vakiy ibn al-Jarroh: «Agar biror hadisni yodlashni istasang, avvalo, unga amal qil», – degan. Yana bir muhaddis Ibrohim ibn Ismoil esa: «Hadislarni yodlashda, eng avvalo, unga amal qilish yo'lidan foydalanardik», – deb ta'kidlagan, alloma as-Suyutiy o'zining «At-Tadriyb» iomli asarida bu jarayonni quyidagicha ifodalaydi: «Ibodatlar, odob-axloq, fazlatlar, solih a'mollar xususida eshitgan hadislardan samarali foydalanish lozim. Bu, birinchidan, ushbu hadisning zakoti; ikkinchidan esa, uni yodlash uchun yaxshi omildir».

Imom al-Buxoriy yashagan davrda Xolid ibn Ahmad az-Zuhliy Tohiriylar tomonidan bo'lib, Buxoroning amiri sifatida saltanat yuritardi. Xorijiy yurtlarga qilgan uzoq yil davom etgan safaridan qaytib, imom al-Buxoriy o'z ona yurti Buxoroda o'rinishgach, uning shonu shuhrati chor atrofga tarqab, ko'plab hadis toliblari to'da-to'da bo'lishib, alloma huzuriga kela boshlagach, Xo-lid ibn Ahmad az-Zuhliy ular bilan garchand mazhabiy masalalarda bir qadar

muxolafatda bo'lsada, ularning rivoyatlarini tashlab ketmasdan kitobiga kiritgan. Faqat shu shart bilan, ular bid'atga da'vat qilmaydigan, yolg'on-yashiq rivoyatlarni tarqatmaydigan, har qanday holatda ham, soxta (yolg'on) aralashishini hatto xayoliga ham keltirmaydigan kishilar bo'lishi talab qilingan. Shu boisdan ham, imom al-Buxoriyning roviylariga nazar salsak, ulardan ba'zilar shia tamg'asi bilan ko'rsatilgan bo'lib, alloma ularning rivoyatini ham «Sahih» kitobiga kiritgan.

Hadislardagi noqisliklarga alohida e'tibor bergani kabi, imom al-Buxoriy roviylarning ibratli, go'zal fazilatlarini urg'ulab ko'rsatishga ham katta ahamiyat bergan. Agar keltirgan rivoyatlari to'g'ri bo'lsa, roviylarning haqiqiy tavsiflariyu adolatli ishlarini batafsil zikr qilgan.

Manbalarda keltirilishicha, imom al-Buxoriy o'z ilmiy-ijodiy faoliyati davrida yigirmadan ortiq asarlar yaratgan. Ular quyidagilardan iborat: «Al-Jo-mi' as-sahih», «Al-Adab al-mufrad», «Kitob al-kuna», «Kitob al-favoid», «Juz' raf' al-yaddayn», «At-Tarix al-kabir», «At-Tarix al-avsat», «At-Tarix as-sag'ir», «Al-Jomi' al-kabir», «Xalq af'ol al-ibod», «Kitob az-zuafo as-sag'ir», «Al-Musnad al-kabir», «At-Tafsir al-kabir», «Kitob al-hiba», «Asomiy as-sahoba», «Kitob ul-vuhdon», «Kitob al-mabsut», «Kitob al-ilal», «Birr al-volidayn», «Kitob al-ashribati», «Qazoyo as-sahoba va-t-tobin», «Kitob ar-Riqoq», «Al-Jomi' as-sag'ir fi-l-hadis», «Al-Kiroatu xalf al-imom».

Imom al-Buxoriy haqida yozgan muarrixlar va solnomachilar uning husni-xulqlari va mahosinlarini zikr qilganlarida, albatta, uning quvvai hofizasi va xotirasining kuchliligini alohida ta'kiddab ko'rsatadilar.

Chunonchi, manbalarda imom al-Buxoriy xotirasining kuchi xususida ko'pdan-ko'p qiziqarli rivoyatlar keltiriladi. Ta'kidlaganimizdek, uning ustozlari Muhammad al-Buxoriyning yoshligidan Alloh taolo ato qilgan noyob iqtidori va quvvai hofizasini sezib, unga yakdillik bilan tan berganlar. Yoshligidayoq uning haqida «goyat-da fozil inson bo'ladi», «dovrug'i el orasida doston zot bo'lib chiqadi», deb aytgan bashoratlari tarix kitoblarida bitilgan.

Buyuk muhaddis Abu Iso at-Termiziy: «Imom al-Buxoriy el orasida tanila boshlagach, Abdulloh ibn Munir;''E Abu Abdulloh! Alloh seni bu ummatning ziynati qilib yaratgan!» – degan fikrini keltiradi. At-Termiziy yana: «Alloh taolo uning barcha xohishini

mustajob qilib yaratgan edi», – deb ta’kidlaydi. Tarixchi Shamsuddin az-Zahabiy quyidagicha hikoya qiladi: «Xolid ibn Ismoil shunday degan edi: Basra mashoyixlari xususida imom al-Buxoriy bilan bizning fikrimizda ko’pincha ixtilof bo’lardi. Shu paytda u o’spirin bola bo’lib, hadislarni sira yozmasdi. Shu zaylda o’n olti kun o’tgach, u bizga: juda qo’p hadis eshitib yozib oldinglar, kani menga ko’rsatinglar-chi, qancha hadis yozib olibsizlar, dedi. Hisoblab ko’rsak, o’n besh mingdan ziyod hadis yozgan ekanmiz. Al-Buxoriy ularning hammasini yoddan aytib berdi, hatto yozgan hadislarimizning ko’plaridagi xatolarni uning yoddan aytganlariga qarab tuzatib ham oldik». Olim Muhammad ibn al-Azhar as-Sijistoniyy «Biz alloma Sulaymon ibn Xarabdan hadis ilmidan saboq olardik. Al-Buxoriy ham biz bilan birga hadis eshitardi-yu, lekin sira yozmasdi. Nega u yozmayotir? – deb so’raganlar: «O’z yurti Buxoroga qaytgach, yodidan yozadi», – deb javob olgandilar». Ushbu Sulaymon ibn Harab o’z zamonining mashhur allomasi va hadis hofizlaridan hisoblanib, Makkai mukarramada qozi ham bo’lgan. Uning xotirasi g’oyatda kuchli bo’lib, hech bir kitob daftarga boqmay, o’n minglab hadisni

yoddan rivoyat qilgan. Abu Hotam shunday hikoya qiladi: «Men Bag’dodda Sulaymon ibn Harabning darslaridan saboq olganman. Uning sabog’ini olganlarning soni qirq mingdan ham oshib ketgan bo’lib, u hijriy 224 yilda vafot etgan. Imom al-Buxoriy ham uning shogirdlaridan hisoblanardi. Fazlu kamolining shunchalik buyuk bo’lishiga qaramasdan, u al-Buxoriydan «Sen bizga Shu’abaniyning xatosini tushuntirib ber», – deb iltimos qilardi. Hifzu zakovat, idroku tafakkurdan rabboniy (ilohiy) bir noyob qobiliyat va iste’dod Imom al-Buxoriyga ato etilgandiki, hatto unga ustozlari tomonidan ham yuksak izzat-ikrom va hurmat ko’rsatilib, ko’p muhaddislar uning huzurida dars o’tishdan ham xijolat bo’lib, hayi-qib turganlar». Shu xususda Fath ibn Nuh an-Naysoburiyning: «Ali ibn al-Madiyniyni (dagi)da hNair bo’lganimda Muhammad al-Buxoriyning uning o’ng tomoni-da o’tirganini ko’rdim. Ustoz har bir hadisni ‘zIkr qilganida hurmat bajo keltirib, al-Buxoriy tomoniga ohista burilib qo’yar edi», – deb yozishi ustozlarining imom al-Buxoriyga hurmat e’tibori alohida bo’lganidan yaqqol dalolatdir.

Ko’pgina manbalar va tarix kitoblarida imom al-Buxoriyning aql-zakovati va quvvai hofizasini sinash maqsadida qilingan imtihon (sinov) xususida aniq ma’lumotlar zikr qilingan. Jumladan, shunday

jiddiy bir imtihon Bag`dodda Dor al-xilofat (Xalifalik uyi)da Bag`dod ulamolari tomonidan uyushtirilgan. Bag`dodlik olim Abu Bakr al-Kaluzoniy (vaf. 249 x.): «Muxammad ibn Ismoil al-Buxoriyga o`xshash hech bir olimni ko`rmadim. Biror ilmga oid har qanday kitobni olib sinchiklab mutolaa qilardi-da, unda keltirilgan barcha hadislarni bir martaning o`zidayoq yodlab olardi», – deb yozgan.

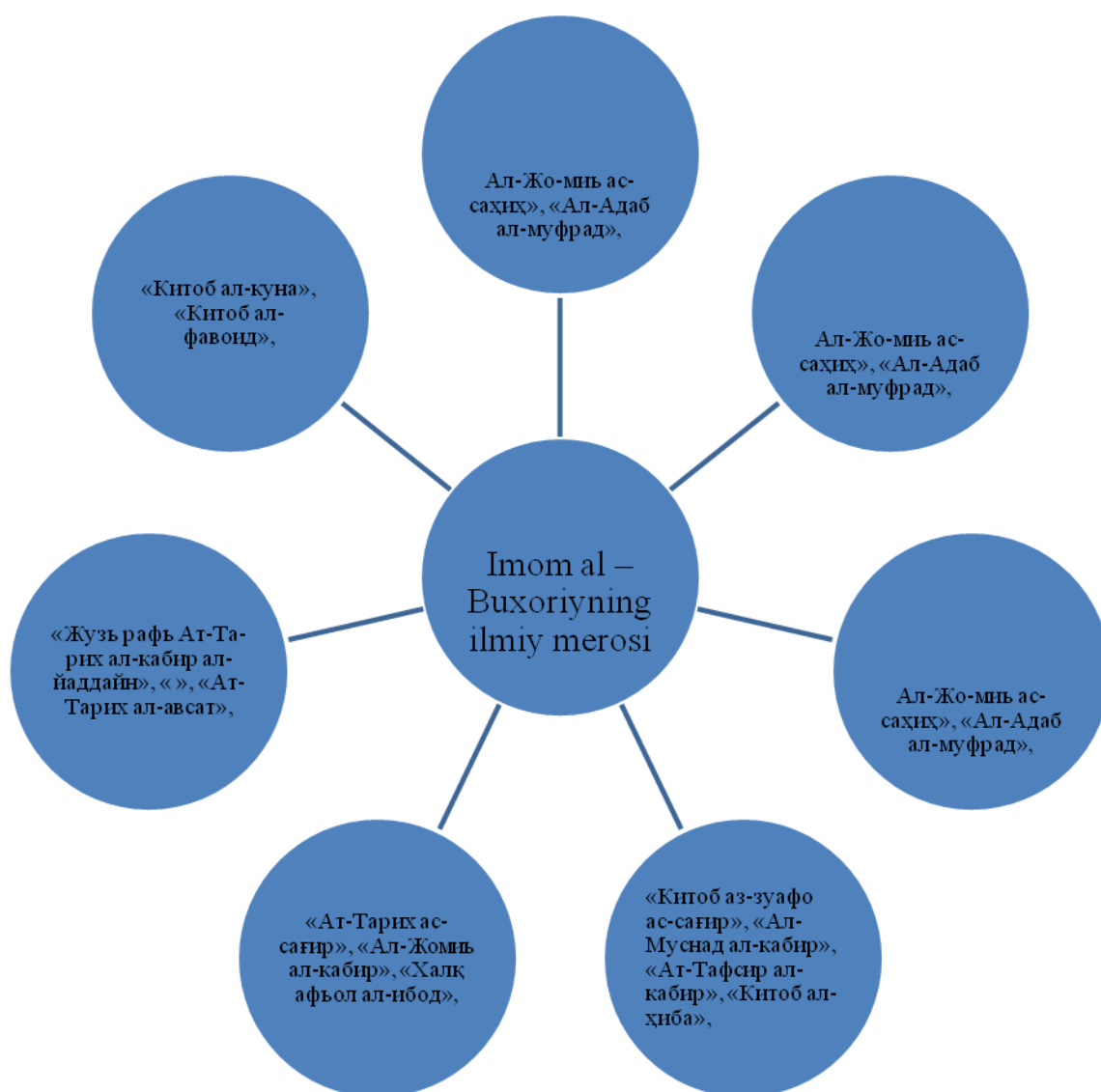
Qachonki imom al-Buxoriy hadis ilmi bo`yicha mukammallikka ega bo`lib, ilmiy majlislar, saboqdar bera boshlagach va uning bu tarzdgai majlislari dovrug`i har tarafga tarqab, el orasida yoyilgach, ilm toliblariyu ahli donish bu saboqlarga shunchalik ko`p yog`ilib kela boshladiki, majlislarga odamlar sig`may ketardi. Bu tartibdagi ilmiy majlislar Basra, Bag`dod, Hijoz, Balx kabi shaharlarda uyushtirilib, alloma umrining oxirlarida o`z vatani Buxoroda ham hadislardan dars bergandi.

Imom al-Buxoriy shogirdlari haqida gapiradigan bo`lsak, ular sonsiz-sanoqsiz ko`p bo`lgan. Bu xususda olim Al-Firabriy: «Bevosita imom al-Buxoriyning o`zidan to`qson ming odam hadis eshitgan», – deb yozadi. Muarrixlaru muhaddislarning yozishlaricha, hatto al-Buxoriydan saboq olib, undan istifoda qilganlar orasida uning mashhur ustozlari xam bo`lgan. Ular doimo al-Buxoriyning ilmiy majlislarida hozir bo`lardilar. Ulardan Abdulloh ibn Muhammad al-Masnadiy, Abdulloh ibn Munir, Ishoq ibn Ahmad as-Sarmoriy, Muhammad ibn Xalaf, Ibn Qutayba va boshqalarni ko`rsatish mumkin. Bularning hammalari ham o`z davrining fazilatli, ilmi komil olimlari hisoblanardi. Shunday ulug` martabaga ega bo`lishlariga qaramay, ular al-Buxoriydan zarur saboqlarni olganlar.

Yoshi imom al-Buxoriyga tengqur bo`lib, unga tayangan va do`sti fazlu kamolining yuksakligini tan olib, uning ilmiy majlislarida qatnashgan buyuk olimlardan imom Abu Zur`a ar-Roziy, Abu Hotam ar-Roziy, Ibrohim al-Harbiy, Abdulloh ibn Mutiyn, Ishoq ibn Ahmad ibn Ziyrak al-Forsiy, Abu Bakr Muhammad ibn Ishoq- ibn Xaziyma, al-Qosim ibn Zakariyo, Muhammad Ibn Abdulloh al-Xadramiy, Muhammad ibn Qutayba, Abu Bakr al-A`yin va boshqa ko`pchilikni ko`rsatish mumkin. Mazkur olimlar rijol (roviylar), tarix, xadis, jarh (illatli hadislar), ta`diyl ilmlari bo`yicha o`z davrining buyuk allomalari edi.

Imom al-Buxoriyning shogirdlari orasida shon shuhratda yuksaklikka etishib, buyuk sharafiga muyassar bo`lgan, islomiy ilmlar

– ilm al-hadis va fiqhning asosiy jihatlarini mukammal bilganlardan «As-Sahih» kitobining muallifi imom Muslim ibn al-Hajjoj, «Sunan» kitobining sohibi imom Abdurrahmon an-Na-soiy, «Al-Jomi'» asarining sohibi imom Abu Iso at-Termiziy, islomiy ilmlar bo'yicha qator tasnifotlar-ning muallifi imom Muhammad ibn Nasr al-Marvaziy, imom ad-Dorimiy, mashhur faqih, «As-Sahih» nomli asarning sohibi imom Ibn Xuzayma va boshqa-lar ham bor edi. Imom al-Buxoriyning shogirdlari bo'lgan ushbu allomalar o'z davrining yirik muhaddislari va fikr olimlari bo'lib etishdilar.

IMOM AT-TERMIZIY (824-892)

Uning to'liq ismi Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn az-Zahhoq Abu Iso as-Sullamiy az-Zariyr al-Bug'iy at-Termiziy bo'lib, 209/824 yili Termiz yaqinidagi Bug' (hozirgi Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani hududida joylashgan) qishlog'ida o'rta hol bir oilada tavallud topgan. Markaziy Osiyolik mashhur tarixchi Abu Saad Abdulkarim as-Sam'oniyy (1113-1167) at-Termiziy Bug' qishlog'ida vafot etganlash uchun al-Bug'iy taxallus bilan ham atalgani, olimning ko'p yig'laganidan umrining oxirlarida ko'zi ojiz bo'lib qolganligidan az-Zariyr (ko'zi ojiz) taxallusi olganligini ham qayd qiladi. Lekin el orasida at-Termiziy nomi bilan mashhur bo'lishiga sabab uning butun hayoti va faoliyati (yoshligidan boshlab) Termiz shahri bilan cham-barchas bog'liq bo'lganidan, shuningdek, olim tug'ilgan Bug' qishlog'i Termiz shahriga yaqin, ma'muriy-idoraviy jihatdan unga mansub qishloqlardan ekanidan, deb izohlash mumkin.

At-Termiziyning oilasi va ota-onasi haqida manbalarda aniq ma'lumotlar keltirilmagan, faqat tarixchilarning: «Bobom asli marvlik edi, u kishi Lays ibn Sayyor zamonida yashagan, so'ng u erdan Termizga ko'chib kelganlarlar», degan fikrini keltirish bilan chegaralananadilar. Shuningdek, at-Termiziyning ko'zi ojizligi xususida ham yozma manbalarda turli-tuman ma'lumotlar keltirilgan. Ba'zi mualliflar uni tug'ma ko'zi ojiz bo'lgan desa, ko'pchilik mualliflar olimning keyinchalik" umrining oxirlarida ko'zi ojiz bo'lib qolganini yozadilar.

At-Termiziy yoshligidan g'oyatda tirishqoq, idroki va zakovatli bo'lib, bu fazilatlari bilan o'z tengdoshlaridan batamom ajralib turgan. Uning yoshlik chog'laridan ilmga o'ta qiziqish va ishtiyoqi o'sha davrning qo'pgina ilmlarini, ayniqsa, hadis ilmini chuqur egallashida baralla namoyon bo'ldi. U yoshlik paytlaridan boshlab Termiz, Samarqand, Marv va Markaziy Osiyoning boshqa yirik shaharlarida istiqomat qilgan mashhur ulamolar va muhaddislar asarlarini qunt bilan o'rgana boshladi, keyinchalik qo'shni Balx va Hayraton shaharlaridagi ilm ahllari bilan aloqalar o'rnatdi. At-Termiziy 850 yildan, ya'ni yigirma olti yoshidan boshlab uzoq yurtlarga, qator xorijiy mamlakatlar va shaharlarga safar qiladi.

Jumladan, u Hijoz – Makka va Madina, Iroq, Xurosonning qator shaharlarida ko'plab muhaddislar, ulamolar bilan muloqotda bo'lib, ulardan ta'lim oladi, qizg'in ilmiy munozara va bahslarda ishtirok etadi. Tarixchi Shamsuddin az-Zahabiyning ta'kidlashicha, at-Termiziy Misr va Shomni shaxsan ziyorat qilmagan, shu boisdan ham bu mamlakatlar ulamolaridan bilvosita hadislar rivoyat qilgan. Uzoq yillar davom etgan safarlari chog'ida at-Termiziy nafaqat hadis ilmidan, balki ilm al-qiroat, al-bayon, fiqh, tarix va ilm-fanning boshqa sohalarida ham ko'plab ustozlaridan saboq olib, o'z bilimini oshiradi. Bularning hammasi at-Termiziyning yirik olim darajasiga etishiga mustahkam zamin tayyorlaydi.

Shu bilan birga, at-Termiziy o'zi yoshlikdan qiziqqan Payg'ambar (s.a.v.)ning hadislarini to'plashga alohida e'tibor bilan qaraydi, bu borada har qanday qiyinchiliklarga bardosh beradi. U o'zi o'qigan yoki birorta roviydan eshitgan hadisni alohida qog'ozlarga qayd qilib, ularning asli va isnodini izchillik bilan aniqlagach va qayta-qayta tekshirib, to'g'riligiga to'liq ishonch hosil qilgach, ularni alohida-alohida maxsus qog'ozlarga qayd qilib borgan. Turli roviylardan eshitgan hadislarining to'g'riligiga shubha va ikkilanish bo'lganda, ularni ham ajratib, alohida, batartib yozib borgan. Shu tariqa, hadislarining to'g'riligi, isnodi Tadqiq qilinganligi yoki shubhalilari turli tabaqalarga bo'linib, ular sahih (to'g'ri, ishonchli), hasan (yaxshi, ma'qul), zaif (bo'sh, ishonchsiz), g'ariyb (g'alati) kabi xillarga ajratilgan. At-Termiziy o'z asarlarida keltirilgan hadislarini ushbu tabaqalar asosida ko'rsatib o'tgan.

Hadis ilmini egallashda va takomillashtirishda Imom at-Termiziy o'z davrining ko'pgina mashhur muhaddislari, jumladan, Imom al-Buxoriy, Imom Muslim-ibn al-Hajjoj, Abu Dovud, Kutayba ibn Sa'id, Ishoq ibn Muso, Mahmud ibn G'iyon, Said ibn Abdurrahmon, Muhammad ibn Bashshor, Ali ibn Hajar al-Marvaziy, Ahmad ibn Muniy', Muhammad ibn al-Musanno, Sufyon ibn Vaqiy'lardan tahsil olgan. U o'z davrining etuk muhaddisi sifatida ko'pgina shogirdlarga uotozlik ham qilgan. Uning shogirdlaridan Maqbul ibn al-Fazl, Muhammad ibn Mahmud Anbar, Abu ibn Muhammadan-Nasafiy, Hammod ibn Shokir, Xaysam ibn Kulayb ash-Shoshiy, Ahmad ibn Yusuf an-Nasafiy, Abu-L-Abbos Muhammad ibn Mahbub al-Mahbubiy kabi etuk olimlarni ko'rsatish mumkin.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, at-Termiziyning ustozlari va shogirdlari orasida turli mamlakat va elatlarning vakillari borligi sezilib turibdi. Shu nuqtai-nazardan qaralganda, uzoq o'tmishda ham ilm-fanning taraqqiyot va ma'rifat urug'larini tarqatish borasida turli o'lkalarning vakillari yakdil bo'lib faoliyat ko'rsatib, samarali hamkorlik qilganlari, umumbashariy qadriyatlar ravnaqi yo'lida haqiqiy hamjihatlik ruhi mavjud bo'lgani hozirgi davrimiz uchun ham ibratli bir holdir.

At-Termiziy zehnining o'tkirligi, xotirasi hamda qunvai hofizasi kuchliligi xususida tarixiy manbalarda Ko'plab misollar, rivoyatlar keltiriladi. Jumladan, arab tarixchisi Shamsuddin az-Zahabiyning (1274-1347) «Tazkiratu-l-huffoz» («Hofizlar haqida tazkira») nomli asarida quyidagi hikoya bor: Abu Iso Muhammad at-Termiziy Makkaga hajga borayotganida yo'lda ko'p mashhur muhaddislar bilan uchrashib, muloqotda bo'lib, olim-larning biridan hadislardan saboq berishini iltimos qilgan. U olim: «Bo'lmasa, qog'oz-qalam ol», - degan. Aksiga olib, shu payt at-Termiziy qalam topa olmagan va olim ro'parasida o'tirib, eshitgan hadislarini go'yo yozib olayotgandek, qo'lini qog'oz ustida harakat qildiravergan. Olim esa turli-tuman hadislar keltirib, ularning etmishga yaqinini hikoya qilgan. Shu orada u qogozga qarab, unda hech qanday yozuv ko'rmagan va at-Termiziyning bu ishidan jahli chiqib: «Nima, sen hali mening vaqtimni bekorga olmoqchimisani?», - deb qattiq ranjigan. At-Termiziy bo'lsa, bamaylixotir: «Siz aytgan hadislarini yoddan aytib beraymi?», - degan-u hozirgina o'zi olimdan eshitgan hadislarining hammasini birin-ketin aynan takrorlab bergan. At-Termiziy xotirasining bu qadar kuchliligidan boyagi olim hayratga tushib, qoyil qolgan.

At-Termiziyning xorijiy mamlakatlarga qilgan safari uzoq yillarga cho'zilib, avval eslatib o'tganimizdek, bu safarlar chog'ida ko'pdan-ko'p olimlar, muhaddislar bilan muloqotda bo'ldi. Shu bilan birga, hadislarini to'plab, kitoblar ta'lif qilishga ham kirishdi. Ayniqsa, mashhur muhaddis al-Buxoriy bilan Nishopurda birga faoliyat ko'rsatib, ko'plab ilmiy bahslarda ishtirok qiladi, bu haqda at-Termiziy o'zining «Al-Ilal» kitobida yozadi. U xorijiy ellarga safarlaridan o'z yurtiga 863 yillar atrofida qaytadi va eldosh olimlar bilan ilmiy munozaralarda qatnashadi, ko'plab shogirdlarga ustozlik qiladi. At-Termiziyning ko'pchilik tasniflari, jumladan, mashhur asari «Al-Jomi'» ham o'z Vataniga qaytganidan keyin yaratilgan. Imom at-

Termiziy 892 yilda Termiz yaqinidagi Bug` qishlog`ida vafot, etib, shu joyda dafn qilingan.

At-Termiziy o`z ilmiy-ijodiy faoliyati davomida o`ndan ortiq asarlar yaratdi. Uning ilmiy-ma`naviy merosida, shubhasiz. «Al-Jomi`» asari katta ahamiyatga egadir. Bu asar «Al-Jomi` as-sahih» («Ishonchli to`p-lam»). «Al-Jomi` al-kabir» («Katta to`plam»), «Sahih at-Termiziy», «Sunan at-Termiziy» («Termiziy sunnat-lari») nomlari bilan ham yuritiladi.

Muallifning yirik asarlaridan yana biri «Ash-Shamoil an-nabaviya» («Payg`ambarning alohida fazilatlarini»)dir. Bu asar «Ash-Shamoil Muhammadiya», «Ash-Shamoil fi shamoil an-nabiy sallolohu alayhi va sallam» nomlari bilan ham ataladi. Ushbu asarning Saudiya Arabistonida istiqomat qilgan vatandoshimiz Said Mahmud Taroziy (vaf. 1992) tomonidan bajarilgan o`zbekcha tarjimasi arab va kirill alifbolarida Toshkentda bir necha bor nashr qilingan. Allomaning «Kitob at-tarix», «Kitob al-ilal as-sag`iyr va-l-ilal al-kabir», «Kitob uz-zuhd» («Taqvo haqida kitob»), «Kitob al-asmo va-l-kuna» («Roviylarning ismi va laqablari haqida kitob»), «Al-Ilal fi-l-hadis» («Ha-dislardagi illatlar yoki og`ishlar haqida»), «Risola fi-l-xilof va-l-jadal» («Hadislardagi ixtilof va bahs-lar haqida risola»), «Asmou-s-sahoba» («Payg`ambar sa-hobalarining ismlari») asarlari ham islom olamida mashhurdir.

Imom at-Termiziyning ilmiy-ma`naviy merosida salmoqli o`rin tutuvchi «Al-Jomi` as-sahih» («Ishonch-li to`plam») nomli asari olti sahih xddis to`plamlaridan biri bo`lib, u yuqorida qayd etilganidek, «Al-Jo-mi` al-kabir», «Sahih at-Termiziy» «Sunan at-Termi-ziy» kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Tarixchi Ibn Hajar al-Asqaloniyni yoznshicha, at-Termiziy ushbu asarini 270/884 yilda, ya`ni qariyb atgmish yoshlarida, ilm-fanda katta tajriba orttmrib, imomlik darajasiga-erishgandan keyin yozib tugatgan.

«Al-Jomi` al-kabir»ning qo`lyozmalari dunyoning bir qancha shaharlarida mavjud bo`lib, jumladan, Toshkentda, O`zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Raihon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida ham saqlanmoqda. Muhim manba sifatida «Al-Jomi` as-sahih» bir necha marta nashr qilingan. Ulardan 1283/1867-68 yili Mirtohda amalga oshirilgan toshbosmasini, 1292/1876-77 yili ikki jildda Qohirada, shuningdek, 1980 yilda Bayrutda nashr etilgan nusxalari va so`nggi yillardagi qator nashrlarini ko`rsatish kifoyadir.

At-Termiziyning bu muhim asariga bir qator sharhlar ham yozilgan bo'lib, ulardan Ibn al-Arabi (vaf. 543/1148) nomi bilan mashhur bo'lgan imom Hofiz Abu Bakr Muhammad ibn Abdulla al-Ashbiliyning «Oridat al-Ahvaziy ala kitob at-Termiziy» nomli 13 juz'dan (qism)dan iborat asari eng muhim sharhlardan hisoblanadi. Ushbu sharh dastlab 1931 yilda Qohirada nashr qilingan. Imom Hofiz Abu Ali Muhammad Abdurrahmon ibn Abdurahim al-Muborakfuriy (1866-1935) qalamiga mansub yana bir sharh ham «Tuhfat ul-Ahvaziy bi-sharhi at-Termiziy» deb ataladi. To'rt juz'dan iborat bo'lgan bu asar 1979 yilda Bayrutda nashr qilingan (Hindiston nashri ham mavjud). Misrlik olim va adib Jamoliddin Abdurahmon ibn Abu Bakr as-Suyutiyning (1445-1505) at-Termiziy asariga yozgan sharhi «Qut al-mug'taziy ala jomi' at-Termiziy» (undan ikki kismi nashr qilingan) deb atalgan.

Bulardan tashqari, Muhammad ibn Abduqodir Abu at-Tayyib al-Madaniyning «Sharh Sunan at-Termiziy», Ahmad Muhammad Shokirning «Tahqiq va sharh Jomi' at-Termiziy» (o'ndan ikki qismi 1937 yilda Mustafa al-Bobiy al-Halabiy tomonidan nashr qilingan), Muhammad Yusuf al-Bannuriyning «Ma'orif sunan» sharh «Sunan at-Termiziy» (uning birinchi qismi 1963 yilda Pokistonda nashr qilishan), Siroj Ahmad as-Sarhandiyning «Sharh «Sunan» at-Termiziy» nomli forscha sharhi, shuningdek, Rashib Ahmad al-Kanuhiyning «Al-Kavkab ad-durriy ala-t-Termiziy» (Hindistonda chop etilgan), Muhammad Anvarshoh al-Kashmiriyning ikki juz'dan iborat «Al-Urf ash-shaziy ala jomi' at-Termiziy» (bu asar ham Hindistonda chop etilgan) va nihoyat, Abu-l-Hasan Muhammad ibn Abdulhodiy as-Sanadiyning (vaf. 1138) «Hoshiya ala «Sunan» at-Termiziy» kabi sharhlarini ko'rsatish mumkin.

Avval eslatib o'tganimizdek, hijriy uchinchi asr (milodiy to'qqizinchi asr) hadis ilmining rivojida oltin davr hisoblanadi. Dastlab bu davrda yashab ijod qilgan Imom al-Buxoriy, Imom Muslim kabi allomalarning sermahsul faoliyati katta ahamiyat kasb etadi. Mana shu davrdan boshlab Payg'ambar (s.a.v.) sunnatlarining tadvini rivojlanib, bu holat hadis ilmi ta-raqiyotida katta rol o'ynaydi. Mana shu paytdan etiboran Payg'ambar (s.a.v.) hadisi shariflari birvarakayiga to'planib qolmasdan, balki ular saralanib, toifalarga bo'lina boshladi. Ular sahih (to'g'ri, ishonchli), hasan (yaxshi, ma'qul) zaif

(bo'sh) kabi guruhlarga bo'linib, chuqur tadqiq qilingan xolda ilmiy tarzda tartibga solindi.

Imom at-Termiziy o'z ustozlari Imom al-Buxoriy, Imom Muslim asos solgan xayrli ishni chuqur mas'uliyat va katta ixlos bilan davom ettirib, hadisshunoslikning ilmiy asosda rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi, musulmon dunyosidagi eng nufuzli muhaddislardan biri darajasiga ko'tarildi. Abu Iso at-Termiziyning shoh asari bo'lmish «Al-Jomi' as-sahih» hadis ilmida katta ahamiyatga ega muhim manbalardan hisoblanadi. Eng avvalo shuni aytish kerakki, muallif o'z asarini alohida-alohida boblarga bo'lib, imkoni boricha, har bir hadis roviylarini keltirib, har bir hadisdan keyin uning ishonchli yoki ishonchsizlik darajasini aniqlab, alohida ko'rsatadi. Oldinroq biz mazkur asarning «As-Sunan» («Sunnatlar») nomi bilan («Sunan at-Termiziy») atalishini ham eslatib o'tgandik. Bu nom bilan atalishiga sabablardan biri unda fiqh masalasiga doir ahkom hadislar juda ko'p keltirilganligidir. Shu bilan birga, asarda pand-nasihat, axloq-odob, go'zal xulqu fazilatlar xususida ham juda ko'p hadisi shariflar keltirilganki, bu darajadagi hadislar hech bir muallif asarida uchratilmaydi, desak mubolag'a bo'lmasa kerak.

Tarkibiy jihatdan asar quyidagi boblarga bo'linadi: tahorat, salot (namoz), zakot, ro'za, haj, janoza, nikoh, emizish, taloq, savdo-sotiq, qozilik ahkomlari, tovon to'lash, me'yor, sayd, qurbonlik, nazr-nuzur, iymon, siyratlar, jihod, kiyim-kechak (libos), taomlar, ichimliklar (al-ashriba), xayr-ehson va saxovat, tabobat, farzlar, vasiyatnomalar, xayrixoxlik va taqdir, xuruju fitnalar, bashoratlar, shahodatlar, zohidlar, jannat sifatlari, jahannam sifatlari, ilm, izn so'rash va odob masalalari, Qur'on fazilatlar, qiroat, tafsir, duolar, manoqiblar (fazilatlar), illatlar.

Boblar asarda sarlavha tarzida, bo'limlarga bo'lingan holda tuzilgan bo'lib, muayyan bobga doir keltirilgan hadislar ushbu bo'lim mazmunini to'la-to'kis ifodalaydi. Ushbu bobga doir masala bo'yicha muallif bir, ko'pincha esa, bir qancha hadislarni keltiradi, so'ng bu masala yuzasidan boshqa ulamoyu faqihlarning fikrlarini ham batartib keltiradi. Undan keyin, rivoyat qilingan. hadisning sahih, hasan, zaif yoki g'aribliigi darajasiga o'z munosabatini bildiradi. Shundan so'ng, hadisning roviylari, sanadlari va sanad o'z ichiga olgan illatlari xususida ham o'z fikrini bayon qiladi. Shunnngdek, mazkur hadisning

boshqa yo'llar bilan qilingan rivoyatlari, shu masala xususida boshqa munosib hadis bo'lsa, ular haqida ham zikr etib o'tadi.

Imom at-Termiziyning hadis ilmidagi juda katta xizmatlari, uni har tomonlama takomillashtirishda va kelgusi avlodlarga sof holda etkazishdagi buyuk faoliyatini ko'p taniqli olimlar yuqori baholaganlar. Hadis imomlaridan biri Abdurahmon Ibn Muhammad al-Idrisiy: «At-Termiziy hadis ilmida iqtido qilinadigan imomlardan biridir», - deb yozsa, Taqiuddin Ibn Taymiya: «Abu Iso at-Termiziy birinchi bo'lib hadislarni sahih, hasan, zaifga taqsim qilgan olimdir», – leb guvohlik beradi.

Hofiz ibn Rajab o'zining «Sharh ila-l-Jomi'» nomli kitobida: «Bilgilki, imom at-Termiziy birinchilardan bo'lib o'z kitoblarida hadisni sahih, hasan va g'ariybga bo'lganlar», – deb allomaning hadis ilmi sohasidagi xizmatlarini alohida ta'kidlaydi. At-Termiziy asarining barchaga – keng ommaga foydasi haqida al-Hofiz Abul Fazl Muhammad ibn Tohir al-Muqaddasiy (vaf. 507/1113 y.): «Men uchun imom at-Termiziyning «Al-Jomi'» tasnifi imom al-Buxoriy va imom Muslim ibn al-Hajjoj asarlaridan ko'ra ham foydaliroqdir. Chunonchi, al-Buxoriy va Muslimning kitoblaridan ko'pincha faqat o'qimishli, ziyoli kishilargina foydalanadi. Ammo Abu Iso at-Termiziyning asaridan esa xar bir istagan kishi bimalol foydalana oladi», – deb yozgan edi.

Shu narsani alohida qayd etish zarurki, imom at-Termiziyning ushbu asarida hadis ilmining turli masalalari kabi roviylar masalasiga ham alohida e'tibor berilgan. Bu jihatdan asar muallifning boshqa asarlaridan tubdan ajralib turadi va bu hol uning katta ilmiy va amaliy ahamiyatga molik asar ekanligini tasdiqlaydi.

Imom at-Termiziy o'z asarida xuddi imom Muslim ibn al-Hajjojdek isnodlar san'atiga ham alohida e'tibor qaratib, ularni bir o'ringa muxtasar holda jamlagan, hadislarni har xil turlarga ajratib, ulardan illatlilarini alohida sharhlab bayon qilgan. Shunga binoan, komil ishonch bilan aytish mumkinki, uniig kitobi hadis ilmining ko'pdan-ko'p foydali masalalarini o'zida qamragan muhim asardir. Asarning afzal jihatlari haqida alloma al-Hofiz Abu Ja'far ibn az-Zubayr: «Hadisiy ilmlarning turli sohalarida imom at-Termiziyning benazir xizmatlari bor», – deb ta'kidlagan. Darhaqiqat, hadislarning har xil turlarga ajratilgani va ularning har birining rutbasi (dara-jasi) bayon qilinganligi boisidan ham imom at-Termiziyning «Al-Jomi'»

asari sahih hadislar uchun ham, hasan hadislar uchun ham, shuningdek, illatli hadislar va ular bilan bog`liq masalalar uchun ham muhim bir manba vazifasini o`taydiki, bu masalalar boshqa asarlarda kuzatilmaydi. Imom at-Termiziy asarining boshqa asarlardan ajratib turgan yana bir jihati – asarda muallif o`z maqsadini - bu roviylar haqidami, hadislarining darajasi xususidami, hadislardagi illatlarni bayon qilishdami, fiqhiy boblardagi ma`nolardami – bidstirishda ochiq-oydin va tushunarli holda ifoda qiladi. U o`z kitobida faqat eng to`g`ri (asahhu) hadislar bilan chegaralanib qolmaydi. U sahih va eng to`g`ri (asahhu), hasan, zaif, solim (sog`lom), illatli hadislarini ham zikr qiladi. Imom at-Termiziy asarining ana shunday afzal va foydali tomonlari xususida al-Hokim an-Naysoburiy «Al-Madخال ilo ma`rifat ki-tob al-ikliyl», al-Muqaddasiy «Shurut al-aimmat as-sitta» kabi asarlarida alohida ta`kidlab o`tganlar.

Hadis ilmining istilohlarini yaratishda ham imom at-Termiziyning hissasi kattadir. Hadis ilmiga doir istilohlarni o`rganishda asosiy manba hisoblangan «Ulum al-hadis» («Hadis ilmlari») kitoblarida uchraydigan barcha istilohlar imom at-Termiziyning «Al-Jomi`» asarida keng ko`lamda keltirilgan. Binobarin, imom at-Termiziy asari bu sohada ham muhim amaliy qo`llanma vazifasini o`taydiki, ayni xildagi ko`p asarlar xususida bu fikrni ayta olmaymiz. At-Termiziyga ergashib, uning asaridan ta`sirlanib, uning uslubiga taqlid qilib asar yaratgan mualliflardan imom ad-Doruqutniyni (vaf. 995) ko`rsatish mumkin. U o`zining ulkan asari «As-Sunan»ni yaratishda aynan at-Termiziy yo`lidan yurib, xadislarni turli toifalarga ajratib, ularni sahih, hasan va zaif darajalariga taqsimlab keltirdi. Shuningdek, imom Abdulazim al-Munziriy (vaf. 1258) ham «At-Targ`iyb va-t-tarhiyb»da imom at-Termiziy uslubidan foydalanib, har bir hadis haqida alohida fikr yuritdi. Imom at-Termiziy o`zining «Kitob al-Ilal» asarida hadis ilmining turli masalalariga doir qimmatli bahslarni jamlaganki, undan oldin bironta ham olim bunday ishlarni amalga oshirmagan.

Hadis ilmining rivojidagi ulkan hissasi uchun imom at-Termiziy va uning muhim asarlari olimu ulamolar tomonidan yuksak baholanib keldi. Jumladan, alloma al-Idrisiy: «U ilm al-hadisda iqtido qilindigan olimlardan biri bo`lib, «Al-Jomi`», «Tarixlar», «Al-Ilal» kabi buyuk asarlar tasnif etdi. Hifzda (yodlashda) u haqida masalalar keltiradilar», – desa, muarrix Ibn al-Asir u haqda: «Hadis ilmida iktido qilinadigan buyuk olimlardan biri, u eng buyuk hofizlardan ham

sanaladi», – deb yozgan. Imom at-Termiziy o'z ustosi va safdoshi imom al-Buxoriy suhbatida bo'lganda, u at-Termiziyga: «Men sendan ko'rgan foyda sen mendan ko'rgan foydadan ko'proq», – deb uning bilimi va aql-idrokiga yuksak baho bergan.

Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalardan ko'riniib turibdiki, imom at-Termiziy hadis ilmining ravnaqiga munosib hissa qo'shgan buyuk alloma sifatida » ulug'langan. Shu bilan birga, uning faoliyatiga bir qadar ta'na bilan qaragan olimlar ham bo'lgan. Uni Sahih va hasan hadislar darajasi (rutbasi)ni aniqlashda biroz ko'ngli bo'sh, iltifotli bo'lgan, bu shundan iboratki, ba'zi bir sahih yoki hasan hadislar ushbu darajaga loyiq bo'lmasa ham, ularni sahih va hasan deb qabul qilgan, deyishadi. Mana shunday ta'na bildirganlardan biri tarixchi Shamsuddin az-Zahabiy bo'lib, u o'z asari «Mizon al-e'tidol»da shu e'tirozini bildirgan. Lekin imom at-Termiziy ijodini chuqur o'rgangan qator tadqiqotchilar az-Zahabiy e'tirozlari aksar qolda asossiz ekanligini ilmiy, asosli xulosalar bilan isbotlaganlar. Ayni vaqtda imom at-Termiziyning o'zi ham ushbu asarini yozib tugatgach, o'z davrining etuk olimlari hukmiga havola etgan va ular muhokamasidan o'tkazgan. Bu haqda alloma shunday hikoya qiladi: Ushbu asarimni tasnif etgach, Hijoz ulamolariga taqdim qildim, ular ma'qulladilar, keyin Iroq ulamolariga ko'rsatdim, ular qam ma'qulladilar, keyin Xuroson ulamolariga ham asarimni ko'rsatganimda, ular ham ma'qul topdilar».

Abu Iso at-Termiziyning boshqa bir muhim asari «Ash-Shamoil an-nabaviya» («Payg'ambarning alohida fa-zilatleri») deb ataladi. Bu asar, yuqorida aytilganidek, ba'zi manbalarda «Ash-Shamoil fi shamoil an-nabiy sallolohu alayhi va sallam», «Ash-Shamoil Muham-madiya» nomlari bilan ham keltirilgan. Asar Payg'ambar (s.a.v.)ning shaxsiy hayoti, u zotning suvrat va siyratlari, ajoyib fazilat va odatlariga oid to'rt yuzu sakkiz hadisi sharifni o'ziga jamlagan qimmatli manbadir. Bu o'rinda shuni ta'kiddash kerakki, ushbu mavzu, ya'ni Payg'ambar (s.a.v.)ning fazilatlari, odatlari haqidagi hadislarini to'plash bilan juda ko'p olimlar, muhaddislar shug'ullanganlar va bu xildagi hadislar turli-tuman kitoblardan o'rin olgan. Lekin at-Termiziy asarining boshqalardan afzalligi va qimmatligi shunda-ki, muallif imkoni boricha Payg'ambar (s.a.v.) fazilatlariga doir barcha hadislarini muntazam ravishda to'plab, mantiqan izchil bir holatda tartibga keltirgan va o'ziga xos mustaqil, yaxlit kitob shaklida

tasnif qilgan. «Ash-Shamoil an-nabaviya» azaldan islomshunos olimlar va tadqiqotchilarning diqqatini o'ziga jalb qilib keladi. Arab tilida bitilgan ushbu asarga bir qancha sharhlar va hoshiyalar ham yozilgan. Ulardan Abdurauf al-Munoviy al-Misriyning (vaf. 1003 h.) «Shar-hu-sh-Shamoil», Ali ibn Sulton al-Haraviy al-Qoriy-ning (vaf. 119 h.) «Jam'u-l-vasoil fi sharhi-sh-Sha-moil», Sulaymon ibn Umar ibn Mansur al-Jumalning «Al-Mavohib al-Muhammadiya bi sharh ash-Shamoil at-Termiziya» (bu asarning bir qo'lyozmasi Qohiradagi al-Azhar kutubxonasida 144 (hadis ilmi) - raqami ostida saqlanmoqda), Muhammad ibn Jasus al-Molikiyning (vaf. 1182 h.) «Al-Favoid al-jaliyla al-bahiya ala «Ash-Shamoil al-Muhammadiya» (bu asar 1927 yilda nashr qilingan) va nihoyat, al-Azharning sobiq shayxi Ibro-him al-Bojuriyning (vaf. 1277 h.), «Al-Mavohib al-Laduniya ala ash-Shamoil at-Termiziya» kabi sharhlarini ko'rsatish mumkin.

Kezi kelganda shuni ham ta'kidlash kerakki, asarning tili oddiy va ravon bo'lib, uslubi goyatda soddaligi bilan ham ko'pchilik asarlardan ajralib turadi. Muhim tarixiy manba sifatida «Ash-Shamoil an-nabaviya» fors va turk tillariga ham tarjima qilingan. 1248 hijriy yili Hisomiddin an-Naqshbandiya tomonidan turkiy tilga qilingan tarjimasi arab tilini bilmaydigan turkiy xalklar uchun g'oyatda foydali qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. At-Termiziyning ushbu asariga sharh yozgan shayx Ibrohim al-Bojuriy: «Imom at-Termiziyning «Ash-Shamoil an-nabaviya» kitoblari o'z bobida yakkayu yagona asardir. Tartibi va o'z ichiga olgan mavzulari jihatidan yagona bo'lib, nodir kitoblar jumlasidan hisoblanur. Uning ovozas Mag'ribu Mashriqqa borib etdi», deya ta'kidlaydi. Mashhur olim Ali Ibn Sulton al-Haraviy al-Qoriy o'zining «Jam'u-l-vaso-il fi sharh ash-Shamoil» nomli sharhida at-Termiziyning ushbu asari xususida shunday deb yozadi: «Rasululloh sallolohu alayhi va sallamning fazilatlari, axloqlari haqida tasnif etilgan musannafotlarning eng chiroyli va yaxshisi bu imom at-Termiziyning Payg'ambar siyratlari haqidagi mukammal va muxtasar ki-tobidir. Bu kitobni mutolaa qiluvchi, janobi Payg'ambarni ko'rganday va ul zotning har bobdagi mahosini shariflaridan bahramand bo'lganga o'xshaydi». Oldinroq eslatib o'tganimizdek, asarning Saudiya Arabistonida istiqomat qilgan vatandoshimiz Sayyid Mahmud Taroziy tomonidan ona tilimizga qilingan muxtasar tarjimasi 1990 yili imom at-Termiziyning 1200 yillik yubileyi munosabati bilan

Toshkentda qaytadan nashr qilindiki, bu hol buyuk muhaddisning qimmatli asarini o'rganishda katta ahamiyat kasb etishi shubhasizdir.

«Ash-Shamoil an-nabaviya»ning tuzilishi va tarkibi haqida gapiradigan bo'lsak, bu muxtasar asar ellik olti bobga bo'linib, u «Bobun joa fi xalqi Rasululloh sallallohu alayhi va sallam», ya'ni «Rasululloh sallallohu alayhi va sallamning jismi karimlari haqida rivoyat qilingan hadisi shariflar bobi» kabilardan tashkil topgan. Umuman olganda, mazmun-mohiyatiga ko'ra asarni ikki asosiy qismga bo'lish mumkin. Birinchi qismga mansub hadislar Payg'ambar (s.a.v.)-ning suvrat (tashqi qiyofa)lariga bag'ishlangan. Bularga ko'ra Payg'ambarimiz novcha ham, pakana ham bo'lmay, balki o'rta bo'yli, yag'rindor, qo'llari bo'lali, go'shtdor va doimo tuk bilan qoplangan, kaftlari bo'liq, qirg'iyburun, peshonalari keng, ko'zlari katta-katta bir zot bo'lganlar.

Asarning ikkinchi qismida keltirilgan hadisi shariflar esa Payg'ambar (s.a.v.)ning siyrati – ichki dunyosi va axloqiy fazilatlarini bayon qiladi. Bu hadislar bilan tanishar ekanmiz, Muhammad (s.a.v.) axloqiy jihatlardan namunaviy, mukammal bir siymo ekanligini, muomalada u zotning kattalaru kichiklar, ayollaru erkaklar, boylaru kambag'allar bilan o'zini bir xil darajada tutishlarini, ro'zg'or va oila yumushlarida o'z ayollariga astoydil ko'maklashib yordam berishlarini, basharti biror gunoh kilib qo'ygan kishi uzr so'rasa, uning gunohlarini kechirganlarini, barcha odamlar – katta-kichik bilan o'ta iltifotyai muomalada va g'oyat shirin-suxan bo'lganlarini, yo'lda uchragan barcha kishilarga birinchi bo'lib salom berib, samimiy hol-ahvol so'rashlarini bilib olamiz.

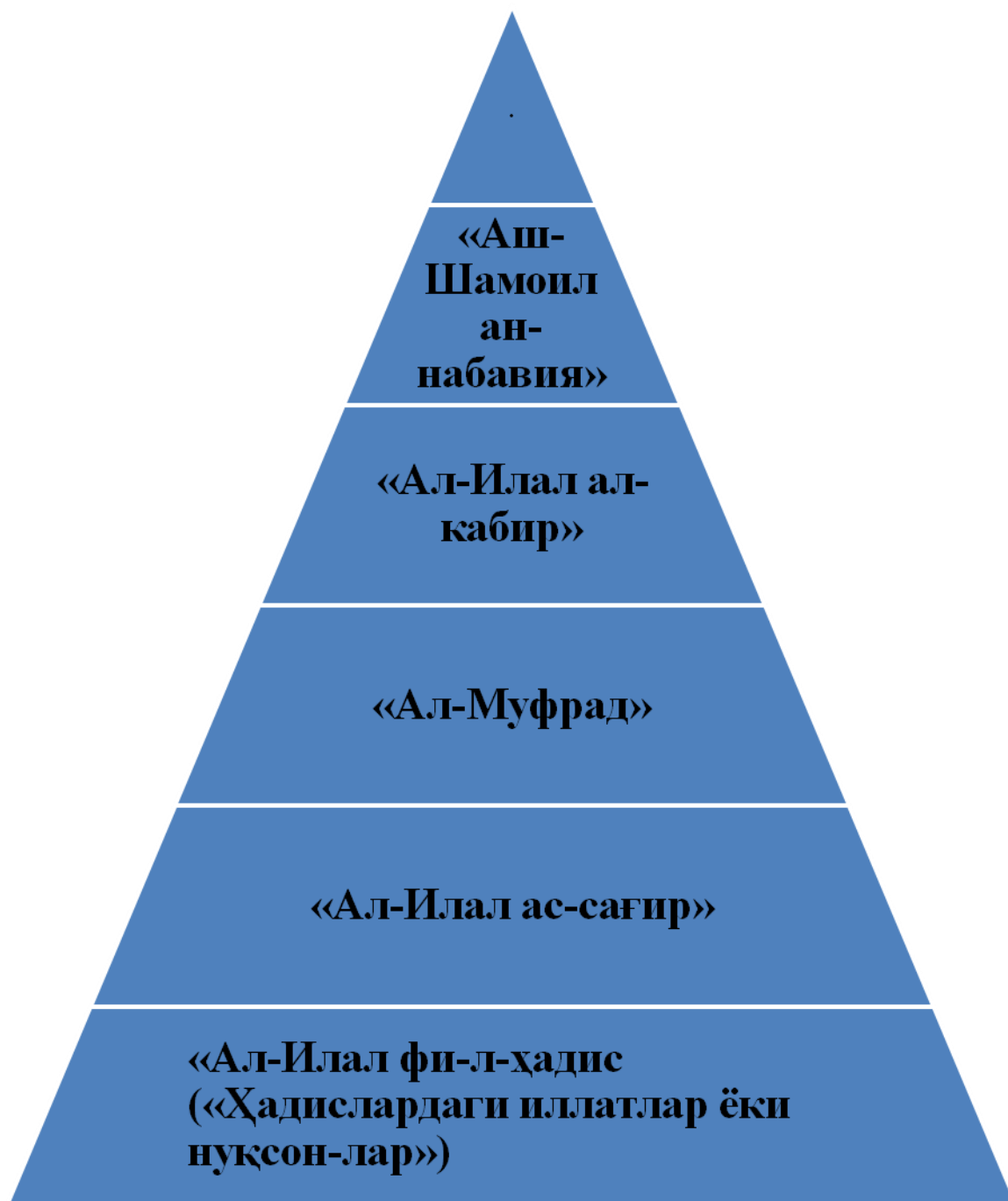
Asarda bekamu ko'st keltirilgan Payg'ambarimiz (s.a.v.)ga mansub yuksak insoniy fazilatlar, u zotning go'zal xulqi muboraklari, har qanday tahsinga sazovar sifatu siyratlari haqida to'la va mukammal ma'lumotga ega bo'lamizki, shubhasiz, bularning hammasi zamona-miz ahlining, ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy va ax-loqiy tarbiyasida muhim ahamiyatga molikligi bu bebaho asarning bugungi kunda ham naqadar katta qimmat-ga egaligini ko'rsatadi.

«Ash-Shamoil an-nabaviya»ning XVI asrga oid bir ajoyib qo'lyozmasi Toshkentda, O'zbekiston musulmonla-ri idorasi kutubxonasida saqlanmoqsta. 1980 yilda maz-kur idora buyurtmasi bilan «Ash-Shamoil an-nabaviya»-ning ushbu qo'lyozmasi ofset tariqasida nashr etilgan bo'lib, undagi qisqacha so'zboshi sobiqO'rta

Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi hay'atining raisi, marhum muftiy Ziyovuddinxon Ibn Eshon Boboxon hazratlari tomonidan yozilgan. Bundan tashqari, «Ash-Shamoil an-nabaviya»ning ayrim qo'lyozmalari O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida ham saqlanmoqsta.

Imom at-Termiziyning bizgacha etib kelgan «Al-Ilal fi-l-hadis («Hadislardagi illatlar yoki nuqson-lar») nomli muhim asari ham bo'lib, u, asosan, ikki mustaqil asardan tashkil topgan. Ulardan biri «Al-Ilal al-kabir» yoki «Al-Mufrad» nomi bilan atalib, ba'zi olimlarning fikricha, at-Termiziyning bu asari bizgacha etib kelmagan. Garchand aksar tadqiqotchilar ham shunday fikrda bo'lsalar-da, imom at-Termiziyning hayoti va faoliyatiga doir maxsus risola yozgan olim Nuriddin Atar (ushbu risolaning Bayrutda 1988 yilda chop etilgan ikkinchi nashrida) Turkiyaning qimmatli qo'lyozmalarga boy kutubxonalaridan birida at-Termiziyning «Al-Ilal al-kabir» asarining yagona qo'lyozmasini ko'rganini va undan fotonusxa olib o'z tadqiqotining ushbu qayta nashrida foydalangani haqida yozadi. Uning aytishicha, at-Termiziy «Al-Ilal al-kabir»ni ta'lif etgan paytda uni boblarga bo'lmagan holda yozgan. Ammo keyinchalik bu ajoyib kitob olim Abu al-Valid al-Qoziy tomonidan tartibga keltirilib, boblarga ajratilgan va kitob oxiridagi mustaqil bir bob hadislar rijol (roviy)lari haqida fikr-mulohazalarni o'z ichiga qamragan. «Al-Ilal»ning ikkinchisi «Al-Ilal as-sag'ir» deb atalib, u muallifning bosh asari «Al-Jomi' as-sahih»ga bevosita aloqador bo'lganligi sababli xotima tariqasida ushbu asarning oxirida keltirilgan. Umuman olganda, arabcha «ilal» so'zi «illat»ning ko'pligi bo'lib, o'zbekcha kasal, betob, xasta, noqis, illatli, og'ish kabi ma'nolarni anglatadi. Avvalgi maqolalarda ta'kidlaganimizdek, hadis ilmida ilal masalasi muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu soha hadislarda har xil sabablarga ko'ra roviylar tomonidan sodir etilgan zaiflik, noaniqlik, g'alat, xato, sahv yoki yanglishlarni tadqiq qilishdek nozik va o'ta mas'uliyatli vazifa bilan shug'ullanadi. Ko'pgina muhaddislarning hadislarga bu jihatdan ham katta e'tibor berib asarlar yaratgani bu ilmning islom ta'limotida g'oyatda foydali va muhim ahamiyat kasb etganidan dalolatdir.

Imom at-Termiziyning asarlari

Imom at-Termiziyning o'zi «ilal» masalasi xususida: «Bu (ilal) masalada uzoq vaqt fikr-mulohaza yuritdim, buning boisi shundaki, bizdan shu xususda so'ralganda, oldin o'z nuqtai nazarimizni ochiq-oydin aytmadik. Sababi – birinchidan, bizdan avval ilal masalasi xususida so'ralgan bir qancha ulamolar ham o'z fikrlarini bildirmaganlar, ikkinchidan, ba'zi muhaddislar o'rtalarida hadisda siqa bo'lgan roviylarning xato, yanglish va vahmlarini aytish g'iybat

bo'ladi, degan ulamolar ham bor edilar. So'ng odamlar jamiyat manfaatlarini o'ylab, bir qancha mashhur muhaddislar, xususan, imom al-Buxoriy ila bir necha yillik muloqot bo'lganidan keyin hamda mazkur fikrga aloqador rivoyatlarni eshitgandan keyin ilal masalasini oshkora qilishga jazm qildim. Na Iroqda, na Xurosonda ilal, tarix va isnodlar sohasida imom Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriydan bilimdonroq kishini ko'rmadim», – deyilar.

Illatli hadislar xususida imom al-Buxoriyning ustози Ali ibn Abdulloh al-Madiyniy, imom Ahmad ibn Hanbal, imom al-Buxoriy, imom Muslim imom at-Ter-miziy, Abu Hotam va boshqalar asarlar yozganlar. Mana shu buyuk muhaddislar uchun ham imom at-Termiziyning ilal to'g'risidagi asarlari hadislarning siqasi (to'g'-riligi, aniqligi)ni tekshirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Savol va topshiriqlar.

- 1.Hadis ilmining rivojlanish davrlari.
- 2.O'rta Osiyolik buyuk muhaddislar.
- 3.Imom al-Buxoriy hadis ilmining sultoni.
- 4.Imom at-Termiziyning hayoti va ilmiy merosi.
- 5.Imom al-Buxoriy va Imom at-Termiziyning yubileyleri tadbiriga oid fotoalbom tayyorlash.

Mavzu buyicha adabiyotlar ruyxati.

1. Karimov I. A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. 1 – jild. T.: O'zbekiston. 1996.
2. Karimov I. A. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. 2 – jild T.: O'zbekiston 1996.
- 3.Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T.: Ma'naviyat 2008.
- 4 . Yoshlar yili Davlat Dasturi.29 fevral 2008 yil 'O'zbekiston ovozi'.
5. Qur`oni Karim. Abdulaziz Mansur tarjimasi.T.,2001.
- 6.Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis 1-4 jild T.,1997.
- 7.Xoluq Nurboqiy.Qur`oni Karrimning ilmiy mo`jizalari.T.,2002.
- 8 Rouzentel F. Torjestvo znaniya. M.,1978.

9. Abdulhay Abdurahmonov. Saodatga eltuvchi bilim 1-2 kitob. T., Movarounnahr., 2003.
10. A. Mets. Musulmanskiiy Renesans. M., 1966.
11. Goncharenko N.V. Geniy v iskustva I nauke. M. 1991.
12. Hamidov K. Olis-Yaqin yulduzlar. T., 1990.
13. Xayrullayev M. O`rta Osiyoda ilk uyg`onish davri madaniyati. T`Fan` 1994.
14. Imom al –Buxoriy va uning dunyo madaniyatida tutgan o`rni` mazuidagi xalqaro ilmiy amaliy anjuman.

MAVZU: KAFFOL ASH-SHOSHIY VA ABU MANSUR AL-MOTURIDIY O`RTA OSIYOLIK BUYUK ALLOMALAR

Reja.

1. Kaffol ash-Shoshiyning fikxiy bilimlari va uning ahamiyati.
2. Abu Mansur al-Moturidiy –Buyuk kalom imomi va fiqh allomasi .

IPT –Munozarali ma`ruza.

IAT–Plakat ,tablitsa,videokaseta.

Ma`ruza mashg`ulotining o`qitish texnologiyasi.

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 60-70 nafar
O`quv mashg`ulotining shakli	Vizual ma`ruza
Ma`ruza mashg`ulot re`jasi	1.Qaffol ash-Shoshiyning fiqhiy bilimlari va ularning ahamiyati. 2.Abu Mansur al-Moturidiy buyuk kalom imomi.
O`quv mashg`ulotining maqsadi: Allomalarning hayoti va ilmiy merosi to`g`risida talabalarda nazariy bilimlarni hamda to`liq tasavvurni shakllantirish.	
Pedagogik vazifalar	O`quv faoliyatining natijalari.
O`qitish uslubi va texnikasi.	Vizual ma`ruza, blis so`rov, bayon qilish
O`qitish vositalari	Ma`ruzalar matni, proektor tarqatma materiallar

O`qitish shakli	Jamoa, guruh va juftlikda ishlash
O`qitish shart-sharoiti	Proektor, kompyuter bilan jihozlangan auditoriya.

Ma`ruza mashg`ulotining texnologik xaritasi.

Bosqichlar vaqti.	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchi	Talaba
1 – bosqich kirish (10 min)	1.4. Mavzu, uning maqsadi, o`quv mashg`ulotidan kutilayotgan natijalar ma`lum qilinadi	1.4. Eshitadi. Yozib oladi.
2 - bosqich	2.1. Talabalar e`tiborini jalb etish va bilish darajasini aniqlash uchun tezkor savol-javob o`tkazish.M.n: Fanning mohiyati qanday? Mustaqillik yillarida fanga munosabat.va h.k. 2.2.O`qituvchi vizual materiallardan foydalangan holda ma`ruzani bayon etishda davom etadi.Allomalarning asarlarini sharhlaydi. 2.3.Mavzu yuzasidan faollashtiruvchi savollarni o`rtaga tashlaydi.</p> <p>A] Qaffol ash-Shoshiy qanday alloma?</p> <p>Moturidiya ta`limotining asosiy g`oyasi.</p> <p>2.4.Talabalarga mavzuning asosiy tushunchalariga e`tabor qilishni va yozib olishni ta`kidlaydi.	2.1.Eshitadi,o`ylaydi,javob beradi.</p> <p>Javob beradi va to`g`ri javobni eshitadi. 2.2,Sxema va jadvallar mazmunini muhokama qiladi. Savollar berib asosiy joylarini yozib oladi. 2.3.Eslab qoladi yozadi . Har bir savolga javob berishga harakat qiladi.va h.k.

3-bosqich Yakuniy. [10 daqiqa]	Mavzuga yakun yasaydi. Talabalar e`tiborini asosiy masalalarga qaratadi. Faollarini rag`batlantiradi. Mustaqil ishlash uchun vazifa beradi.	3.1.Eshitadi aniqlashtiradi. 3.2.Topshiriqni yozib oladi.
--------------------------------------	--	---

ABU BAKR QAFFOL ASH- SHOSHIY (904-976)

Islom olamida Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Imom al-Moturidiy kabi «imom» darajasiga erishgan ko'plab buyuk allomalar orasida Imom Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiy ham alohida o'rin egallaydi. Zamondoshlari «Hazrati Imom» deb ulug'lagan bu zotning to'liq ismi Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil al-Kaffol ash-Shoshiy bo'lib, arab manbalarida unga alohida hurmat bajo keltirish uchun nomiga «katta», «ulug'» ma'nosini ifodalaydigan «al-Kabir» so'zini qo'shib yozadilar. Alloma mohir hunarmand bo'lib, qulfsozlikda shuhrat qozonganligi bois «al-Qaffol», ya'ni qulfchi, qulfsoz degan nom bilan e'zozlangan va bu so'z uning taxallusiga aylanib ketgan. Bu haqda mashhur tarixchi Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad Sam'oni o'zining «Al-Ansob» («Nasabnoma») asarida shunday yozadi: «al-Qaffol – qulfsozlik kasbiga nisbat berilgan. Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil al-Qaffol ash-Shoshiy Shosh ahlidan bo'lib, qulfsozlikda shuhrat qozongan. U o'z zamonasining imomi (peshvosi) bo'lib, fiqh, hadis, usul, tilshunoslik ilmlari bo'yicha tengi yo'q olim edi. Qaffol ash-Shoshiyning nomi Mag'ribu Mashriqqa yoyilgan».

Shamsuddin az-Zahabiy esa uni nafaqat Movarounnahr, balki Xuroson olimi sifatida ham e'tirof etadi: «Alloma, lug'at, usul, fiqh imomi, Xuroson olimlaridan Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil ash-Shoshiy ash-Shofi'iy «Katta Qaffol» nomi bilan mashhur bo'lgan. U zot Movarounnahrda o'z davrining imomi bo'lib, bir necha kitoblar musannifi bo'lgan».

Shayx Muhyiddin an-Navaviyning aytishicha, agar Qaffol Shoshiy deb zikr qilinsa, bundan maqsad ana

o'sha biz tanigan buyuk imom Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiy tushuniladi. Agar Qaffol Marvaziy deb aytilsa, unda bu zotdan keyin yashab, faoliyat ko'rsatgan «Kichik Qaffol» tushuniladi. Shoshiy («Katta Qaffol») atamasi tafsir, hadis, usul, kalom ilmlarida takror-takror zikr etiladi. Ammo Marvaziy («Kichik Qaffol») so'zi esa fiqhga taalluqli asarlardagina uchraydi.

Tojuddin as-Subkiy esa vatandoshimizni quyidagicha ta'riflaydi: «U zamonasining ulug' imomlaridan biri, bir qancha ilmlarda keng qobiliyat va ochiqqo'l egasi bo'lgan buyuk insondir. Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiy tafsir, hadis, kalom, usul, furu', lug'at va she'riyat ilmlarida hamda zuhd va gaqvoda imom(peshvo)lardan biri bo'lgan. U ko'plab ilmlarni muhofaza qilgan, o'zi keltirgan narsalarni tahqiq etib, ularni go'zal tasarruf qiluvchilardan biri edi».

Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiyning islom olamidagi obro'-e'tibori va mavqei, ilmiy salohiyati haqida o'rta asr arab mualliflari o'z asarlarida alohida ta'kidlab o'tishgan. Jumladan, Ibn Xallikon o'zining «Va-foyot al-a'yon» kitobida: «Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiy o'z zamonasining imomi bo'lgan. U fiqh, hadis, usul, tilshunoslik fanlari va she'r bitish bo'yicha Movarounnahrda shofi'iy mazhabiga mansub olimlar orasida tengi yo'q edi. U Xuroson, Iroq, Hijoz, Shom va Sug'ur (Shimoliy Suriya) safarida bo'lgan, uning dong'i bu o'lkalarda ham keng tarqalgan», deb qayd etgan.

Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad Sam'oni o'zining «Al-Ansob» («Nasabnoma») kitobida Toshkentni shunday ta'riflaydi: «Sayxun daryosi ortidagi, turklar bilan chegaradosh shahar bo'lib, u «Shosh» deb ataladi. Bu erdan qo'plab imomlar etishib chiqqan». Sam'oni shoshlik imomlar to'g'risida ma'lumotlar keltirib, jumladan, Qaffol Shoshiy haqida shunday yozadi: «Imom Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil Qaffol Shoshiy bo'lib, tafsir, hadis, fiqh, tilshunoslik ilmlari bo'yicha zamonasida unga teng keladigan olim yo'q edi... Qaffol Shoshiy to'g'risida shunday naql mavjud bo'lgan:

«Bu Abu Bakr – qulfsoz faqih,

Fiqh bilan qiyin qulflar (masalalar)ni ochuvchidir».

Ma'lumki, Qaffol ash-Shoshiy 291/904 yilda Shoshda tug'ilib, dastlabki bilimni o'z yurtida, keyinchalik, Movarounnahrda mavjud ma'rifat o'choqlarida oladi. Samarqand, Buxoro, Termiz kabi shaharlarni kezib, bu erlarda o'zidan sal oldinroq o'tgan va bebaho

diniy-ilmiy meros qoldirgan Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy kabi yirik olimlar asarlari bilan tanishadi. Payg`ambarimiz Muhammad (s.a.v.) hadislarini eshitadi va o`rganadi.

Shuningdek, Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiy Xurosonga borib, Muhammad ibn Ishoq ibn Xuzayma, Muhammad ibn Ishoq as-Sarroj, Umar ibn Muhammad ibn Buxayr as-Samarqandiydan, Iroqda buyuk mufassir Muhammad ibn Jarir Tabariy, Muso ibn Abdulhamid va Abdulloh ibn Muhammad al-Bag`oviy, ibn Abu Dovud, ibn Sog`iddan, Kufada esa Abdulloh ibn Zaydon, Ali ibn Abbas al-Muqoni`iydan, Shomda Abulhamiymdan, Jazira (Arabiston yarim oroli)da esa Abu Aruba al-Harroniy kabi katta olimlardan dars olgan va boshqa tabaqalardan hadislar eshitgan.

Shamsuddin az-Zahabiy «Siyar a`lom an-nubalo» («Olijanob allomalar siyratlari») asarida keltirishicha, «Hokim aytadi: Movarounnahrda usul ilmi va hadis talabi ila eng ko`p safar qilgan olim Kaffol ash-Shoshiy edi».

O`z navbatida, Qaffol ash-Shoshiydan ham ba`zi olimlar hadislar eshitishgan va o`rganishgan. «Tadvin fi axbori Qazvin» («Qazvin xabarlar haqida bitik-lar») nomli kitobda bu xususda ma`lumotlar berilgan. 350/962 yildan keyin Qaffol ash-Shoshiy Qazvin shahriga keladi. Bu erda Abu Mansur al-Qatton va shunga o`xshash olimlar Qaffol ash-Shoshiyning majlislarida hozir bo`lishib, undan hadislar va ba`zi ma`lumotlarni yozib olishgan.

Turli manbalarda Qaffol ash-Shoshiydan rivoyat qilingan hadislar mavjud: «Abu Hotam Muhammad ibn Abdulvohid Abu Bakr Muhammad ibn Ali Ismoil Qaf-fol Shoshiydan, undan Abu Ali Hasan ibn Sohib Shoshiy, undan Yunus ibn Ibrohim Adaniy, undan Abdulhamid ibn Solih, undan Solih ibn Abduljabbor al-Hazramiy, undan Muhammad ibn Abdurahmon Baylamoniy, bu zot otalaridan, otalari esa Ibn Umardan, Ibn Umar Rasululloh (s.a.v.)dan rivoyat qilishgan. Rasululloh (s.a.v.): «She`rni o`rganinglar, chunki unda hikmat va masallar bordir», deb marhamat qilgan».

Shuningdek, Abula`lo Muhammad Abdurahmon ibn Abdurahim al-Muborakfuriy (1283-1353) «Tuhfat al-Ahvoziy» («Ahvoziy tuhfas») asarida Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiydan quyidagi xabarni rivoyat qilgan: «Qozi Husayn va Abu Sa`id Mutavalliy: «Ba`zi kishilarning xayrlashayotganda salom berish odati bor. Bu salomning javobi mustahab bo`lgan. Lekin vojib emas. Chunki uchrashganda

ham, xayrlashganda ham salom beriladi. Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiy bufikrni inkor etib, shunday degan: «Xayrlashayotganda salom berish uchrashgan-dagi kabi sunnatdir. Xayrlashganda salomga alik olish uchrashgandagi kabi vojibdir». Bu sahihdir, to'g'ridir».

Qaffol ash-Shoshiy she'rlar bitganligi to'g'risida ham manbalarda ma'lumotlar bor. Bu borada Tojuddin Subkiyning «Tabaqot ash-shofi'iya al-kubro» asarida al-Qaffol ash-Shoshiyning she'rlaridan ham parchaaar keltirilgan:

Bisotim keng ochiqdur mehmonlarimga,
Taomim haloldur, kelgil yonimga,
Armug'on etamiz neki qo'lda bor,
Sirka '-va ko'kat bor, boq dasturxonimga.
Ko'ngli keng odamlar bo'lg'usi mamnun,
Baxilga mutlaqo beg'arazdurman.

Arab tilining balog'atida bitilgan ushbu she'riy misralarning mazmuni-

Kimki uyimga mehmon bo'lib keladigan bo'lsa, dasturxonim doimo uning uchun yozilgan bo'ladi. Kimki mening dasturxonimdan biror narsa esa, (bilsinki) undagi barcha nozu ne'mat peshona terim bilan topilgan, (ya'ni) halol bo'ladi. Biz bor budimizni mehmon oldiga qo'yamiz. Bordiyu (qo'yishga) narsa topolmasak, u holda sabzavot bilan sirka qo'yamiz. Shunda beg'araz, ko'ngli ochiq odam bo'lsa, u bunga rozi bo'lib ko'nadi; bordiyu baxil bo'lsa, u holda uni men tuzata olmayman».

Tojuddin Subkiyning «Tabaqot ash-shofi'iya al-kubro» asarida Vizantiya imperatori bilan Arab xalifasi o'rtasidagi diplomatik yozishmalar haqidagi tarixiy ma'lumotlar ham berilgan. Bu haqda Xoja Ahrorning shogirdi Shayx Abu Ahmad Muhammad Qoziy Shoshiy qalamiga mansub «Silsilat al-orifin» («Orif-lar silsilasi») kitobida batafsil yozilgan.

Ta'kidlanganidek, Qaffol Shoshiy islom dunyosining turli o'lkalariga ilm-ma'rifat izlab safar qilgan. O'z navbatida, u tez-tez hajga - Makkaga borgan va qaytayotganida Bag'dodda birmuncha vaqt istiqomat qilib, o'z bilimlarini yanada oshirish maqsadida u erdagi yirik olimlar bilan ilmiy muloqotlar olib borgan. Bir gal Qaffol ash-Shoshiy Bag'dodda to'xtaganida noxush voqea ustidan chiqib qoladi. Bu esa hijriy sananing to'rtinchi asriga to'g'ri kelib, Vizantiya imperatorining qo'mondoni Tag'fur abbosiylar xalifaligiga tegishli

Shomning Shimoliy qismi va Antokiyani bosib olib, xalifalik poytaxtiga ham xavf solgan edi.

Sharqshunos olim Bahriddin Mannonovning yozishicha, o'z vaqtida, ya'ni IV asrda Rum imperiyasining ikkiga bo'linib

ketishi oqibatida uning sharqiy qismida qaror topgan mustaqil Vizantiya imperiyasi X asrga kelib, o'z sarhadlarini qayta tiklash yo'lida katta muvaffaqiyatlarga erishadi va uning ta'sir doirasi nafaqat Bolqon yarim oroli hamda Sharqiy Evropaning ma'lum qismi, balki Qora dengiz qirg'oqlari, Kavkazning g'arbiy qismi, Kichik Osiyoning sharqigacha bo'lgan joylarda ham mustahkamlanadi. Shunday bir sharoitda Konstantinopol Arab xalifaligi tasarrufiga o'tgan sarhadlarni qaytadan zabt etish, iloji boricha uni mahv qilish rejalarini amalga oshirishga kirishadi. Shu maqsadda olib borilgan janglarda Vizantiya qo'shinlari bir necha bor g'alabaga erishadilar... Ana shunday bir tarixiy vaziyatda Vizantiya imperiyasining Bag'dod xalifaligi, umuman, islomga qarshi xurujlari har taraflama avj olib ketadi. Shu jarayonning ko'rinishlaridan biri sifatida Tag'fur tomonidan Bag'dod xalifasiga yuborilgan va bizgacha etib kelgan she'riy maktub – ultimatum vujudga kelgan.

O'sha davrda Vizantiya va Arab xalifaligida she'riyatga qiziqish yuksak darajada bo'lgan. Davlatlar o'zaro aloqalaridagi diplomatik yozishmalar she'rlar va qasidalarda o'z aksini topgan. Vizantiya imperatori Arab xalifaligiga do'q-po'pisa bilan murojaat qilib, bir vaqtlar go'yo uning erlari bo'lgan, hozir esa Bag'dod xalifasi egallab turgan o'lkalarni tinchlik bilan, yaxshilikcha ularga qaytarib berishni talab qiladi. Vizantiya hukmdorlari maktubning balandparvoz chiqishi uchun uni arab tilida she'r bilan bitadilar.

«Hoshimiylar xonadonidan bo'lmish hukmron xalifaga» deya atalgan she'riy maktubda «Biz sherdek otilib chiqib, o'z erlarimizni egalladik. Damashq o'lkasi esa ota-bobolarimiz maskani edi, biz bu diyor mol-mulkiga ega bo'lamiz. Misrni ham qilichimiz tig'i bilan egallaymiz. Hijoz, Bag'dod, Sheroz, Ray, Xuroson, Quddus, Sharqu G'arb hammasini egallaymiz», degan mazmundagi do'q-po'pisalar bilan xalifa va uning sarkardalariga dag'dag'a soladi, ularni ayyorlik bilan qo'rqitmoqchi va nihoyat, o'lxalarni osonlikcha qo'lga kiritmoqchi bo'ladi. Xuddi mana shu voqealar bo'lgan kezda Qaffol ash-Shoshiy Bag'dod shahrida edi. U xalifalikda iqtidori zo'r olim,

saroy a'yonlari o'rtasida yaxshigina qonunshunos, zabardast shoir sifatida tanilgan edi.

O'sha vaqtda Bag'dodda ko'zga ko'ringan olim va shoirlar ko'p bo'lsa ham, hech kim Tag'urning bu tahdid xatiga javob yozishga botina olmaydi. Xalifa tahdid xatiga javob yozishni Imom Qaffol Shoshiyga topshiradi.

Shubhasiz, Tag'fur tahdid xati orqali musulmonlarning o'sha vaqtdagi ma'naviy saviyasini bilmoqchi bo'lgan. Imom Qaffol Shoshiyning she'riy maktubi esa unga munosib javob bo'lib, sezilarli zarba bo'lib tushgan. Hatto Vizantiya adiblari, kohinlari ham: «Musulmonlarning shunday shoirlari borligini bilmas ekanmiz», deb tan olishlari juda e'tiborlidir. Ba'zi rivoyatlarda, ayni shu qasida evaziga Imom Shoshiy Hazrati Usmon mushafini olgan, deb aytiladi.

Rossiyalik sharqshunos prof. S. Prozorovning ham ta'kidlashicha, Vizantiya imperatori Nikifor Foki (963–969) nomidan musulmonlarga yuborilgan haqoratli she'riy maktubga javoban Qaffol Shoshiyning qasidasi yuksak darajada yozilgani vizantiyalik adiblar tomonidan e'tirof etilgan.

Muhimi, o'sha paytda Arab xalifaligining poytaxti Bag'dodda qanchadan-qancha mashhur va zabardast shoirlar bo'lishiga qaramasdan, Xalifa Muti'lilloh (946-974) tomonidan Vizantiya hukmdoriga raddiya yozishdek o'ta muhim vazifaning Qaffol Shoshiyga topshirilishi uning qanchalik zo'r iste'dod sohibi, ayni paytda, kuchli diplomat ekanligini ko'rsatadi.

Qaffol Shoshiy mashhur olim va tarixchi Abu Ja'-far Muhammad ibn Jarir at-Tabariy (vaf. 923), Abu Bakr ibn Xuzayma (vaf. 933), Abu Bakr Muhammad al-Bog'andiy, Abu Zayd al-Marvaziy va boshqalardan fiqh ilmini o'rgangan.

Yirik tarixchi Abu Sa'd Sam'oniyy Abu Bakr Qaffol Shoshiy ilm talabida Xuroson, Iroq, Hijoz, Shom, Sug'ur (Shimoliy Suriya)ga safar qilganligini ta'kidlab, uning ustozlari sifatida Abu Bakr Muhammad ibn Ishoq ibn Huzayma, Abulabbos Muhammad ibn Ishoq as-Sarroj, Abulqosim Abdulloh ibn Muhammad al-Bag'aviy, Abu Aruba al-Husayn ibn Mo'shar as-Sullamiy, Abuljahm Ahmad ibn al-Husayn ibn Tilab al-Mashg'aroilarni ko'rsatadi.

Qaffol Shoshiyning shogirdlariga asli jurjonlik, bolaligidan Buxoroda, keyin Nishopurda yashab, hadis to'plagan, Buxoro va uning tevaragida hadis ahllariga rahnamolik qilgan, turli shaharlarda

qozilik lavozimida faoliyat olib borgan, o'zining «Shua'b al-imon» («Imonning tarkibiy qismlari») asarida ustoz Qaffolni «o'z asrining olimlari ichida undan bilimdonrog'ini uchratmadim», deb sifatlagan Abu Abdulloh al-Halimiy (339/950-430/1012), ko'pgina asarlari qatorida hadis ilmining peshvolaridan bo'lmish Abu Dovud (202/817-275/888)ning «Musnad»iga sharh bitgan mashhur muhaddis Abu Sulaymon al-Bustiy (vaf. 388/998), «Nishopur voqealari» muallifi Abu Abdulloh al-Hokim an-Nisoburiy (vaf. 405/1014), «Ahli tasavvuf siyrati» muallifi Abu Abdurahmon as-Sulamiy (vaf. 412/1021), Ibn Mandah, faqihlardan Abu Abdurahmon al-Ibrisamiy, Abu Ishoq ash-Shoshiy, Nosir ibn al-Husayn al-Marvaziy, Abu Nasr Umar ibn Qatodani misol qilib keltirish mumkin. Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiy dunyo kezib, bir necha olimlardan nafaqat ta'lim olgan, balki o'zi ham ilm o'rgatgan. Shuning uchun shoshlik alloma qomusiy ilmlar bilimdoni sifatida shuhrat qozongan.

Allomaning ilmiy merosiga to'xtaladigan bo'lsak, tadqiqotlar davomida uning qalamiga mansub 9 ta asari mavjud ekanligi aniqlandi. Shundan ikkitasi sharh bo'lib, bittasi Imom Shofi'iyning mashhur «Ar-Risola» asariga yozilgan. Ikkinchisi Abulabbos Ahmad ibn Yoqub ibn al-Qos at-Tabariy (vaf. 335)ning «At-Talhis fi-l-furu'» («Furu'dagi qisqartma») asariga yozgan sharhidir. Shoshlik allomaning asarlari to'g'risida o'rta asr arab manbalarida alohida qayd etilgan. Jumladan, «Imom Abu Bakr al-Kaffol ash-Shoshiyning ko'plab asarlari mavjudki, hech bir kishi hali shuncha asarlarni tasnif etmagan, – deb yozadi Shayx Ishoq ash-Sheroziy. – Qaffol ash-Shoshiy faqihlar ichida birinchi bo'lib «Al-Jadal al-hasan» («Yaxshi bahs-munozara») bo'yicha asar yozgan. Shuningdek, uning «Kitob fi usul al-fiqh» («Fiqh asoslari bo'yicha kitob»), «Sharh ar-risola» («Risola sharhi») asarlari bor».

Ma'lumki, fiqh ilmini rivojlantirishda Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Idris ibn Abbos ash-Shofi'iy (767-820)ning xizmatlari katta. Uning «Ar-Risola», «Al-Umm» asarlari islom olamida mashhurdir.

Hoji Xalifaning ta'kidlashicha, Imom Shofi'iyning «Risola ash-Shofi'iy fi-l-fiqhi alo mazhabih» («O'z mazhabi fiqhi haqida Shofi'iy risolasi») asari mashhur bo'lib, uni Imom Shofi'iydan bir jamoa kishilar rivoyat qilishgan va bu asarni sharhlashda o'zaro bahslashishgan. Bu kitobni Abu Bakr Muhammad ibn Abdulloh ash-

Shayboniy an-Nisoburiy (vaf. 388), Abulvalid Hasson ibn Muhammad al-Qurashiy al-Umaviy (vaf. 349) hamda Imom Abu Bakr Muhammad ibn Ali al-Kaffol al-Kabir ash-Shoshiy (vaf. 365) va boshqalar sharhlagan.

Shuningdek, shofi'ya olimlaridan Abulabbos Ahmad ibn Muhammad ibn Yoqub ibn al-Qos at-Tabariy ash-Shofi'iy (vaf. 335) qalamiga mansub «At-Talhis fi-l-furu'» («Furudagi qisqartma») asar mavjud. Bu kitob hajmi kichikligi va vazni engilligiga qaramay, usul va furu'larni jamlagan asardir. Uning bir qancha sharhlari bo'lib, ular orasida Imom Abu Bakr Muhammad ibn Ali al-Qaffol ash-Shoshiy sharhi ham bor.

Imom an-Navaviyning xabar berishicha, Qaffol Shoshiyning bir necha asarlari mavjud. U birinchi bo'-lib jadal (bahs-munozara) bo'yicha «Al-Jadal al-hasan» («Yaxshi bahs-munozara») degan asar yozgan.

Imom an-Navaviy ham «Qaffol ash-Shoshiy jadal ilmi bo'yicha birinchi kitob ta'lif etgan zotdir. Shayx

Abu Ishoq o'z «Tabaqot»ida zikr qilishicha, biron bir kishi Qaffol Shoshiydek ko'p kitob tasnif etgan emas. Bundan tashqari, u «Usul al-fiqh» kitobi va Imom Shofi'iyning «Risola»siga sharh yozgan», deb ta'kidlagan.

Abu Bakr Qaffol Shoshiyning yana bir asari «Adab al-qozi» («Qozining odobi») deb nomlanadi. Hoji Xalifaning ta'kidlashicha, xuddi shu nomda Abulabbos Ahmad ibn al-Qos at-Tabariy (vaf. 335), Abu Sa'id Hasan ibn Ahmad ach-Istaxriy (vaf. 328)lar ham kitob tasnif etishgan. Lekin ular orasida Qaffol Shoshiyning kitobi mashhur bo'lib ketgan.

Hoji Xalifaning xabar berishicha, Abu Bakr Qaf-fol Shoshiy «Vuzu'i qoziy» («Qozining tahorati») degan nomda asar ham yozgan.

Tarixchi Abu Sa'd Abdulkarim as-Sam'oniyni zikr qilishicha, Qaffol Shoshiy «Daloil an-nubuvvat» («Payg'ambarlik dalillari»), «Mahosin ash-sharia» («Shariat go'zalliklari») kitoblarini ham ta'lif etgan. Imom an-Navaviy esa: «Men Qaffol Shoshiyning yurakdan yozilgan «Daloil an-nubuvvat» kitobi va «Mahosin ash-sharia» katta kitobini ko'rganman», deydi.

Hoji Xalifaning xabar berishicha, «Mahosin ash-sharia fi furu' ash-shofi'iya» («Shofi'iya furu'larida shariat go'zalliklari») asari muallifi al-Qaffol ash-Shoshiy deb tanilgan Imom Abu Bakr Mu-

hammad Alidir. Ushbu asar ajoyib masalalarni o'z ichi-ga olgan. Lekin kitobning adadi juda kam. Uning bir nusxasi Qohiradagi «Foziliya» madrasasiga 3 jildda vaqf qilingan.

Abdulkarim ibn Muhammad ar-Rofi'iy al-Qazviniiy esa bu borada quyidagi ma'lumotlarni keltirgan: «Abu Bakr Kaffol ash-Shoshiy buyuk imomlardan va shofi'iy mazhabi olimlaridan edi. Bu zot tafsir, hadis, usul va fiqh ilmlarida peshqadam edi va ko'plab asarlar yozgan. U kishining «Mahosin ash-sharia» kitoblari bo'lib, unda Rasululloh (s.a.v.) mo''jizalarini badiiy uslubda jamlagan. Ushbu kitobda 1000 dan oshiq hadislar bor».

Shunkshdek, uzoq yillar O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi (hozirda O'zbekiston musulmonlari idorasi) kugubxonasida faoliyat olib borgan marhum olim Nodirxon Maxdum Alouddin o'g'li «ba'zi mualliflar «Usul-Shoshiy» kitobini Qaffol Shoshiyning asari deb hisoblaydilar, ammo biz bu asar diniy arbob, Qaffod Shoshiy maqbarasiga dafn etilgan Nizomuddin Shoshiy asari deb hisoblaymiz. Asarda muallifniig nomi yo'qligi hozirga zamon olimlarini noto'g'ri fikrga olib kelgan bo'lsa kerak», deb yozgan.

Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiyning shaxsiyati va ilmiy salohiyati nafaqat o'rta asr Sharq mualliflari, balki G'arb olimlari tomonidan ham e'chirof etiladi. Ayniqsa, nemis sharqshunosi K. Brokkelman va yirik rus olimi V. Bartoldlar Qaffol Shoshiy ilmiy faoliyatiga yuksak baho berishgan. Uning arab adabiyotida tutgan o'rni haqida bayon qilibshgan.

Xulosa qilib aytganda, Qaffol Shogaiy qomusiy olim sifatida ham diniy, ham dunyoviy bilimlarni chqur bilganligi tufayli ilmfanning qator sohalari rivojida muhim o'rin tutgan.

«Javomi' al-kalim» asari haqida

Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiy ilmiy merosida «Ja-vomi' al-kalim» («Hikmatli nboralar to'plami») asari etakchi o'rinni egallaydi. «Javomi' al-kalim» kitobi Imom Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil Kaffol Shoshiy qalamiga mansub bo'lib, unda Imom al-Buxoriy sharhi majmualaridagi Rasululloh (s.a.v) kalimalaridan to'plangan. Ushbu asar qo'lyozmasining foto nusxasi O'zbekiston musulmonlari idorasi qutubxonasida saqlanadi. Marhum muftiy Ziyovuddinxon ibn Eshon

Boboxon hazratlari 1970 yili Damashq shahridagi «Zo-hiriya» kugubxonasida saqlanadigan «Javomi' al -kalim» asarining qo'lszmasi (32 sahifadan iborat) fotonusxasini olib kelgan.

Qaffol ash-Shoshiy «Javomi' al-kalim» asarining xususiyatini qo'lyozmada quyidagicha ta'riflaydi: «Bu kitobimda Rasululloh (s.a.v.) hadislari ichida eshitganlarimdan mingta so'z (kalima) to'pladim. Ularning tuzilishi murakkablikdan xoli, ma'nolari chigallikdan yiroq, payg'ambar hidoyati bilan qo'llab-quvvatlangan va tarbiyalanganligi sababli fasihlarning fasohatidan va balog`at ahlining balog`atidan ushundir. Men ularni o'zlashtirish va eslab qaoishni osonlashtirish maqsadida biri ikkinchisining ketidan keladigan, isnodlari olib tashlangan, so'zlarning yaqinligiga ko'ra boblarga bo'lingan holda keltirdim».

«Javomi' al-kalim» asarida Qaffol ash-Shoshiy hadislarni quyidagi holatda keltirgan:

Amallar niyatlarga bog`liqdir.

Maslahatgo'y omonatdordir.

Karam sohibi bo'lish taqvodir.

Qur'on dardlarga davodir.

Duo ibodatdir.

Avval salom, keyin kalom.

Yaxshi savol ilmning yarmidir.

Jamoat bilan bo'lish rahmatdir

Firqalanish ayni azobdir.

Ko'rinib turibdiki, Qaffol ash-Shoshiy to'plagan hadislar qisqa, lo'nda hamda ma'nolarga boydir. Muhimi, har qanday; o'quvchi uchun tushunarli shaklda berilgan. Ayni paytda «Javomi' al-kalim» ma'rifiy va didaktik ahamiyatga egaligi bilan boshqa hadis to'plamlari ichida ajralib turadi. Shuningdek, Qaffol Shoshiy asarida berilgan hadislarda islom dini ahkomlaridan tashqari odob-axloq, ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiyaga doir hikmatli iboralar qayd etilgan. Undan xalqimiz orasida keng Ibrohim ibn Mahdiydan, u Hasan ibn Muhammad Abu Muhammad al-Balxiydan, u Ismoil ibn tarqalgan matal, maqollar, nodir va qimmatli aforizmlar ham o'rin olgan. Bu esa hadislarining keng xalq ommasini uchun ravon va tushunarli bo'lishi, tarqalishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Sahih hadis to'plamlari ichidan hikmatli iboralarni saralab olish Qaffol Shoshiydan katta mehnat va mashaqqatni talab etgan. E'tirof etish kerakki, islom ilmlari bo'yicha etuk alloma o'zining ulkan ilmiy salohiyatini namoyon etib, «Javomi' al-kalim» asarini yaratishga muvaffaq bo'lgan. Fikrimizning isboti sifatida ushbu hadislardan ba'zilarining roviy va isnodlariga murojaat qilaylik:

«Amallar niyatlarga bog'liqdir». Bizga xabarni Abdulloh ibn Zubayr al-Hamidiy Sufyondan bergan. Unga Yahyo ibn Sa'id al-Ansoriy Muhammad ibn Ibrohim at-Taymiydan xabar bergan. U Alqama ibn Vaqqos al-Laysiy Umar ibn al-Xattob (r.a.) minbarda turib shunday deganlarini eshitganligini aytgan. Umar ibn al-Xattob minbardan turib, Rasululloh (s.a.v.): «Albatta, barcha amallar niyatga bog'liqdir. Har bir kishi o'z niyatiga etgusidir. Biror kishi Alloh taolo va Uning Rasuli (payg'ambari) uchun hijrat qilsa, Alloh va uning Rasuli uchun hijrat qilganlik savobini topadi. Har kim dunyo uchun hijrat qilsa, dunyoga, ayol uchun hijrat qilsa, ayolga etishgusidir. Bas, nimani niyat qilib hijrat qilsa, o'shanga etishgusidir», – deganlarini aytdi».

Ushbu hadis sahih bo'lib, uni Imom al-Buxoriy Molikdan keltirgan. Bundan tashqari, bu hadis bir necha hadis to'plamlarida ham mavjud. Qaffol ash-Shoshiy ushbu hadasdan bor-yo'g'i ikkita kalimani ajratib olgan va u omma orasida mashhur bo'lib ketgan.

«Maslahatgo'y omonatdordir». Abu Muhammad Abdurrahmon ibn at-Tajibiy Abu Sa'id Ahmad ibn Donuqo al-Jamoldan, u Muslimdan, u Hasandan, u esa Samura ibn Jundubdan Rasululloh (s.a.v.): «Maslahat beruvchi xiyonatchi emas, balki omonatdordir (ishonchga loyiqdir), zero, u xohlasa, maslahat beradi, xoxlasa, sukut saqlaydi. Agar maslahat bersa, o'zi o'sha ahvolda nima qilsa, o'shani maslahat beradi», – dedilar.

Yana bir rivoyatda hadisning davomida shunday deyilgan: «Shuning uchun (maslahat beruvchi birovning sirini saqlashga ishonchli bo'lganligi uchun) u istasa, maslahat beradi (omonatni sir tutishga ko'zi etsa), xohlasa sukut saqlaydi (omonatni sir tutishga ko'zi etmasa)».

Majlislar omonat bilandir (ularda aytilgan so'zlarning sir saqlanishiga bog'liq).

Boshqa bir hadisda: «Bir odam bir soʻzni aytib boʻlganidan soʻng (hadiksirab) u yoq-bu yoqqa qarab qoʻysa, demak, uning soʻzi (eshituvchi uchun) omonatdir (sirdir)», -deyilgan.

Islom dini taʼlimotiga koʻra, bir odamning boshqa bir odamga ishonib berib qoʻygan puli, moli va boshqa narsalari omonat boʻlganidek, uning boshqalar eshitmasligini nazarda tutib aytgan gapi ham omonat, yaʼni sir hisoblanadi. Omonat soʻzga xiyonat qilib, birovning sirini fosh qilish ham molu dunyoga xiyonat qilingani kabi qoralanadi.

Abu Muslim Ibrohim ibn Abdulloh ibn Muslim Abu Osimdan, u Ibn Jurayjdan, u Abdulkarimdan, u Usmon ibn Affonning xizmatkoridan, u Abdulloh ibn Maʼqildan, u Abdulloh ibn Masʼuddan rivoyat qilishlaricha, Rasululloh (s.a.v.): «Pushaymonlik (nadomat chekish) tavbadir», – dedilar.

«Bemaza gap jafo keltiradi». Bu hadis aslida quyidagicha: Muhammad ibn Solih ibn Zurayh Ismoil ibn Muso al-Fizoriydan, u Hushaymdan, u Mansurdan, u Hasandan, u Abu Bukradan xabar berishlaricha, Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Bemaza gap jafo keltiradi, jafo esa doʻzaxga olib boradi. Hayo imondandir, imon esa jannatga kiritadi*.

Oʻzbek xalki orasida «Oltin olma, duo ol» degan naql mavjud. Qaffol ash-Shoshiy oʻzining «Javomiʼ al-ka-lim» asarida «Duo ibodatdir» degan hadisni keltiradi. Ushbu hadis deyarli barcha muhaddislarning toʻplamlarida uchraydi. Bu oʻrinda «Javomiʼ al-kalim»da berilgan 1000 dan ortiq hadislarini sharhlashning imkoni yoʻq, albatta. Muhimi, Qaffol ash-Shoshiyning ushbu asari hadis ilmida katta ahamiyatga ega. Chunki unda berilgan hadislar keng xalq ommasi oʻrganishi uchun juda ravon va qulay yozilgan.

Qaffol ash-Shoshiy «Javomiʼ al-kalim» asarining muqaddimasida «hadis isnodlariga bir kitob bagʻishladimki, ularni bilish uchun oʻsha kitobga murojaat qilinadi» deb yozadi. Demak, muallifning hadis ilmiga oid «Javomiʼ al-kalim»dan boshqa yana bir asari mavjud ekanligi maʼlum boʻlmoqda. Unda olim oʻzi toʻplagan sahih hadislarining roviy va isnodlarini toʻliq keltirgan.

«Javomiʼ al-kalim» tom maʼnoda moʻʼtabar asarlar sirasiga kiradi. Zero, unda Paygʻambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning hikmatlari, hadislar oʻz ifodasini topgan. «Javomiʼ al-kalim», yaʼni «Hikmatli iboralar toʻplami» nomidan ham maʼlumki, undan dini, millatidan qati

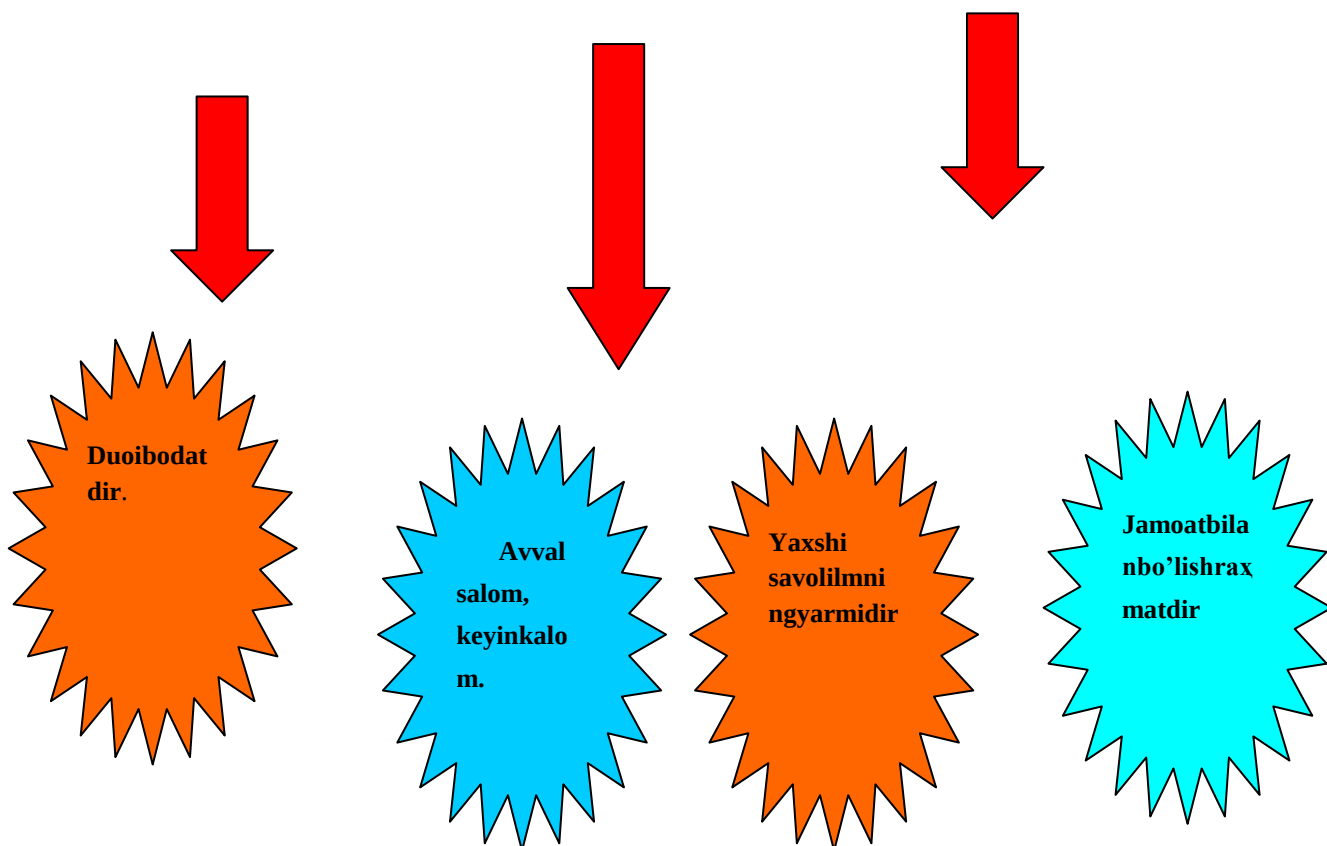
nazar har bir inson uchun kundalik turmush va ijtimoiy hayotda zarur bo'lgan odob-axloq mezonlari, bebaho ko'rsatmalar o'rin olgan.

Xulosa qilib aytganda, Qaffol Shoshiy hayoti davomida musulmon dunyosi bo'ylab safar qilgan, eng mashhur olimlarga shogird tushib, ulardan ilm o'rgangan. Mashhur ulamolar bilan suhbatlashgan Qaffol Shoshiy diniy ilmlardan tashqari dunyoviy bilimlarni ham chuqur o'rgangan. Shuning uchun ham, xalq uni Hazrati Imom – Hastimom deb ulug'lagan.

Marhum muftiy Ziyovuddinxon ibn Eshon Boboxon hazratlari «Imom al-Qaffol o'lkamizda diniy bilimlarning, arab tilining tarqalishida, musulmon qonunshunos**ligining** asosiy qonun-qoidalarini ko'rsata bilishda muhim o'rin tutadi», - deb e'tirof etganlar. Tafsir, hadis, fiqh va adabiyotga doir ko'plab manbalarda Imom Kaffol Shoshiyning asarlaridan iqtiboslar keltirilgan. Bu ilmiy e'tiroflar esa uning islom ilmlari bobida etuk alloma ekanligini ko'rsatadi. Toshkentning xalq orasida «Hastimom» (Hazrati Imom) deb ataladigan, istiqlol tufayli obod maskanga aylangan tabarruk go'shasi ul zotga nisbatan chuqur ehtirom namunasidir.

Qaffolash-ShoshiyJavomi'al-kalim» asarida xadislar
kuyidagi xolatdakeltirgan:

IMOM AL-MOTURIDIY (870-944)

Ma'lumki, yurtimizdan azal-azaldan ko'plab buyuk allomalar etishib chiqqanlar. Ayniqsa, o'rta asrlarda (IX–XII) o'z kashfiyotlari va ta'limotlari bilan jumlai jahonni lol qoldirgan yuzlab ulug' allomalar samarali faoliyat ko'rsatganlar. Mana shunday mashhur siyomalar silsilasida kalom ilmining asoschilaridan biri imom Abu Mansur al-Moturidiy hazratlari alohida o'rin egallaydi. Hayot falsafasini qarangki, aynan 870 yilda buyuk vatandoshimiz, hadis ilmining sultoni imom al-Buxoriy hazratlari vafot topgan yili azim Samarqandning Moturid degan mahallasida ilohiyot ilmining bo'lg'usi yorqin yulduzlaridan biri imom Abu Mansur al-Moturidiy dunyoga keladi. Imom al-Moturidiyning hayoti va ilmiy merosi, ayniqsa, yoshlik yillari haqidagi mufassal bo'lmagan muxtasar ma'lumotlar, asosan, o'rta asr mualliflari al-Xatib al-Bag'dodiy, Abdukarim Saa'd as-Sam'oniy, Abu-l-Fido Zayniddin Qosim ibn Qutlubug'a, Muhitdin al-Qurashiy, al-Kafaviy, Abu-l-Mu'in an-Nasafiy, Toshko'prizoda va Hoji Xalifaning asarlarida keltirilgan.

Allomaning to'liq ismi Muhammad ibn Mahmud Abu Mansur al-Moturidiy as-Samarqandiy bo'lib, Samarqandning Moturid (ba'zi manbalarda Moturit) deb ataladigan mahallasida tug'ilgan. Uning tug'ilgan yili haqida ham manbalarda juda kam ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, aksar hollarda 236/870 yil qayd qilingan. Alloma 333/944 yilda vafot etib, Samarqandning mashhur Chokardiza qabristonida dafn etilgani aniq ko'rsatilgan.

U dastlabki ma'lumotni otasi Muhammad ibn Mahmuddan, so'ngra o'sha davrda boshlang'ich maktab hajmida bilim beruvchi Kuttobda oladi. Undan keyin Samarqanddagi Raboti g'oziyon masjidi qoshidaga madrasada ta'lim olganligi haqida ma'lumotlar bor.

Imom al-Moturidiyning ilohiyot ilmlarida o'z davrining etuk allomasi bo'lib etishishida ustozlarining hissasi katta bo'lgan. Uning ustozlari jumlasidan o'z davrining taniqli olimlaridan Abu Nasr Amad ibn al-Abbos ibn al-Husayn al-Iyodiy, Abu Bakr Ahmad al-Juzjoni, Nusayr ibn Yahya al-Balxiy, Muhammad ibn Muqotil ar-Roziylarni (u Ray shahrining qozisi bo'l-gan) ko'rsatish mumkin.

Imom al-Moturidiyniig shogirdlari va izdoshlari ko'p bo'lib, ulardan Abu Ishoq ibn Muhammad ibn Ismoil, Abu-l-Hasan Ali ibn

Sayyid ar-Rustagʻfoniy, Abu Muhammad Abu-l-Karim ibn Muso ar-Pazdaviy, Abu-l-Lays as-Samarqandiy, Abu-l-Hasan al-Pazdaviy, Abu-l-Yisr al-Pazdaviy, Abu-l-Muʼin an-Nasafiy, As-Safar al-Buxoriy, Najmiddin Umar an-Nasafiy, As-Sabuniy al-Buxoriy, Umar al-Hanafiylarni zikr etish mumkin.

Moturidiya taʼlimotining taraqqiy etishiga hissalarini qoʻshgan Imom al-Moturidiy shogirdlarining eng taniqlilaridan biri Abu-l-Muʼin an-Nasafiy boʻlib, u oʻz asarlarida, ayniqsa, «Tabsirat al-adilla» («Dalillar tilga kirganda») nomli tasnifida imom al-Moturidiy va uning taʼlimoti haqida koʻp muhim maʼlumotlarni keltiradi.

Imom Abu Mansur al-Moturidiy haqida yozgan tarixchilar uning tabarruk nomini xilma-xil yuksak va sharaflil laqablar bilan bezab zikr qilganlarki, ehtimol, butun musulmon olamidan chiqqan allomalardan birortasiga ham shu tarzda fazilatli laqablar nasib etmagan boʻlsa kerak. Taniqli muarrix al-Kafaviy va boshqa qator mualliflarning yozishlaricha, imom al-Moturidiy oʻz zamonasidayoq «Qudvat ahl as-sunna va-l-ihtido» («Sunnat va hidoyat ahliga ibrat zot»), «Ro-fiʼ aʼlom al as-sunna va-l-jamoa» («Ahli sunna va-l-jamoaning bayrogʻini baland koʻtaruvchisi»), «Qoliʼ azoliyl al-fitna va-l-bidʼat» («Xurofot va bidʼatga botgan uydirmalarni ildizi bilan qoʻporuvchisi»), «Imom al-mutakallimiyn» («Barcha mutakallimlarning imomi»), «Musahhih aqid al-muslimiyn» («Barcha musulmonlar aqidalarining tuzatuvchisi»), ash-Shayx al-Imom kabi yuksak laqablarga sazovor boʻlgan alloma sifatida tan olingan. Bu zotning benazir salohiyatini eʼtirof etgan buyuk mutafakkir Alisher Navoiy hazratlari ham oʻzining «Nasoyim ul-muhabbat» nomli mashhur asarida: «Shayx Abu Mansur al-Moturidiy oʻz zamonining aʼlam ulamosi ermish. Ul vaqt ulamosi alarni «Sulton al-muizzin» der ermishlar. Zohir va botin ulumlari bila orosta ermishlar», deb lutf qilgan edilar.

Bu oʻrinda taniqli tarixchi at-Tamimiyning ul zoti sharif haqida yozganlariga ham eʼtibor qiling: «Imom al-Moturidiy oʻz zamonasining eng buyuk allomalaridan biri sifatida tan olinib, barcha uning ilmiyu maʼrifatiga iqtido qilib, uning taʼlimoti ziyosini koʻzlariga toʻtiyo sifatida surtganlar. Shu bois imom al-Moturidiy nafaqat unga xayrixoh kishilar, balki raqiblari nazdida ham «Imom ahl as-sunna va-l-jamoa», «Imom al-hudo» («Rushdi hidoyatga boshlovchi

imom») degan eng oliy unvonga sazovor bo'lib, kalom ilmida o'ziga xos bir mo'jiza sifatida dovrug'i tillarda doston bo'lgan».

Kezi kelganda aytish kerakki, sunniy oqimida kalom ilmining yana bir yirik namoyandasi imom al-Ash'ariydir va uning ta'limoti al-ash'ariya nomi bilan mashhur. Bu ikkala yirik alloma, bir davrda yashagan bo'lsalarda, adabiyotlarda ular bir-birlarini yaqindan bilmagan degan fikr mavjud. Ularning ta'limotida sezilarli farqlar ham bor. Chunonchi, Moturidiy o'z ta'limotini hanafiya mazhabiga asoslanib yaratgan bo'lsa, al-Ash'ariy shofi'iya mazhabiga asoslangan. Lekin ikkala allomaning ham asosiy maqsadi yagona, unga erishish yo'llari ham deyarli mushtarak bo'lgan. Imom al-Moturidiy ilgari surgan aqida aql va naql asosiga, aniqrog'i, ular o'rtasida qurilgan.

Abu Mansur al-Moturidiyning kalom va fiqh ilmlari sohasidagi qarashlari uning ikki - «Kitob at-Tavhiyd» va «Kitob ta'viylot ahl as-sunna» nomli asarlarida bayon etilgan. Bu boradagi muhim ma'lumotlar allomaning vafotidan keyin moturidiya ta'limotiga bag'ishlanib yaratilgan qator asarlarda ham o'z aksini topgan.

Imom al-Moturidiy yashagan davr – IX asrning ikkinchi, X asrning birinchi yarmi - tom ma'noda islomiy ilmlar va islom ma'rifatining turli sohalari, jumladan, kalom ilmi ham gullab-yashnagan, aytish mumkinki, ushbu ilmning oltin asri bo'lgan edi. Zamon taqozosi bilan ayni shudavrga kelib ilm-fanda hurfikrlilik alohida ahamiyat kasb etadi. Olimu ulamolar o'z qarashlaridan kelib chiqib, diniy e'tiqod va uning usullari haqida o'z fikr-mulohazalarini emin-erkin ifoda qila boshlaydilar. Bu hol, o'z navbatida, turli-tuman guruhlar va fiqrlar, ularning tarafdorlariga o'z aqidalarini oshkora izhor qilish imkoniyatini ham yaratadi. Aynan shu asrlarda Movarounnahrda turli-tuman diniy guruhlar va fiqrlar paydo bo'ladi. Ulardan keng tarqalganlaridan biri mu'tazila oqimi edi. Aslida, mutazila oqimi kalom ilmidagi dastlabki yirik yo'nalish sifatida VIII-IX asrlarda arab xalifaligining diniy-siyosiy hayotida salmoqli o'ringa ega bo'lgan. Undan keyin paydo bo'lgan qator oqimlar - jahmiylar, qaramiylar, murji'lar va boshqa toifalar iymon-e'tiqod va bilish nazariyasidagi xato qarashlarga ega edilar. Binobarin, imom al-Moturidiyning ilmiy-ma'naviy merosida aqliy dalil va isbotlarga tayangan holda islom dini aqidasiining sofligini himoya qilish va

hidoyat yo'ldan adashgan mazkur oqimlarga qarshi kurash alohida ahamiyat kasb etgan.

Imom al-Moturidiyning qalamiga mansub asarlarning soni o'n beshtaga etib qoladi. Ulardan fiqh ilmi va uning usuliga bag'ishlanganlari quyidagilardir: «Ki-tob al-jadal» («Dialektika haqida kitob»), «Kitob moaxaz ash-shari'a» («Shariat asoslari manbai»).

Shu bilan birgalikda, kalom ilmining turli masalalari va to'g'ri yo'ldan adashgan har xil oqimlarga raddiyalar bildirishga bag'ishlangan asarlar imom al-Moturidiy ijodining asosini tashkil qiladi. Ulardan «Kitob at-tavhiyd», «Kitob al-maqolot», «Kitob radd a'lo-l-karomita», «Kitob bayon vahm al-mu'tazila», «Ki-tob radd usul al-xamsa li-Abi Muhammad al-Bohiliy», «Kitob radd avoil al-adillat li-l-Ka'biy», «Kitob va'id al-fussoq li-l-Ka'biy», «Kitob radd tahziyb al-jadal li-l-Ka'biy», «Kitob radd al-imomat li-ba'z ra-vofiz» kabilarni ko'rsatish mumkin. Ushbu asarlardan «Kitob at-tavhiyd» kalom ilmiga oid eng dastlabki asar hisoblanib, unda mu'tazila va boshqa oqimlarning noto'g'ri nuqtai nazarlari tanqid ostiga olingan.

Imom al-Moturidiyning boshqa bir yirik asari «Ta'vilot ahli as-sunna» yoki «Ta'vilot al-Qur'on» deb ataladi. Mazkur asarning ilmiy va amaliy ahamiyati juda katta bo'lib, u ahli sunna ulamolari tomonidan Qur'oni karimni sharhlash (ta'vil) bo'yicha qilingan dastlabki jiddiy urinish bo'lib, bu sharh aql va naql nuqtai nazaridan amalga oshirilganligi bilan ajralib turadi. Boshqacha aytganda, Qur'oni karim imom al-Moturidiyning kalom ilmiga oid ta'limotlari nuqtai nazaridan turib tafsir qilingan.

Yuqorida bayon etilganlardan xulosa qilib aytish mumkinki, imom al-Moturidiyning bizgacha etib kelgan ikki yirik asari – «Kitob at-tavhid» va «Ta'vi-lot ahli as-sunna» buyuk alloma merosida alohida ahamiyatga egadir. Mazkur asarlarda islom dinining falsafasini tashkil etuvchi kalom ilmining turli masalalarida ibratli fikrlar ilgari surilgan, haqiqatdan adashgan firqalar ilmiy nuqtai nazardan tanqid qilingan.

Imom al-Moturidiy fikricha, insonlarning yomon xulqdi ishlari, gunohlari Alloh taoloning irodasi bilan (chunki Alloh shu ishlarni taqdir qilgan), lekin uning roziligisiz amalga oshiriladi. Alloh taolo insonlarga o'z erkini qo'lga bergan holda yaratgan, ya'ni uning harakatlari azaldan taqdir etib qo'yilgan bo'lsada, insonning ba'zi

ishlarga sohib ixtiyorligini ham bergandir. Bu ishlarni imom al-Moturidiy «af'oli ixtiyoriy, ya'ni insonda iroda erkinligi mavjud» deb ataydi. Imom al-Moturidiy hazratlarining bundan o'n bir asr muqaddam aytgan bu ajoyib fikri bugungi kunda ham g'oyatda dolzarb bo'lib, inson aql-zakovati va ta-fakkurining imkoniyatlari cheksiz, uning o'z xatti-harakatlari uchun esa javobgar ekanligiga ishoratdir. Alloma faoliyatida, yuqorida aytilganidek, muborak islom dinimizning hayotbaxsh mazmun-mohiyatini ravshan talqin qilish, turli bid'at va xurofotlarga botgan guruh va toifalarga qarshi kurash alohida o'rin egallaydi. Shu nuqtai nazardan ham imom al-Moturidiy ilgari surgan g'oyalar bugungi kunda ham g'oyatda dolzarb bo'lib, nafaqat ilmiy, balki katta amaliy ahamiyatga ham ega.

Imom al-Moturidiyning o'ziga xos ta'limotini o'rganish uchun olimlarimiz oldida katta imkoniyatlar mavjud. Chunonchi, allomaning asosiy asarlari qo'lyozmalari va ularga yozilgan ba'zi sharhlar nafaqat Misr, Turkiya, Hindiston, Angliya kabi mamlakatlarda, balki respublikamizdagi qo'lyozmalar xazinasida ham saqlanadi. Mavridi kelganda zo'r mamnuniyat bilan aytish kerakki, imom al-Moturidiyning hayoti va merosini ilmiy asosda har tomonlama chuqur o'rganib, keng xalq ommasiga etkazishda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Imom Abu Mansur al-Moturidiy tavalludining 1130 yilligini nishonlash to'g'risida»gi qarori muhim ahamiyatga molik hujjat bo'ldi.

Allomaning jasorati

Buyuk mutakallim imom al-Moturidiy yashagan davrda, undan oldin islom nazariyasini tashkil qilgan kalom ilmi, unga munosabat qanday bo'lgani haqidagi ma-salalar ko'pchilikni qiziqtirishi tabiiy, albatta. Shu bois quyida ana shu mavzu xususida fikr yuritamiz.

Imom al-Moturidiyning zalolatning har qanday ko'rinishlaridan yiroq, musulmonlar orasida sog'lom islomiy tafakkurni targ'ib qilish borasidagi sa'y-harakatlari hamda uning barhayot ta'limotlari mazmun-mohiyatini to'liq idrok qilish uchun alloma yashagan davrdagi mavjud diniy-ma'naviy muhitni yaxshi tasavvur qilish kerak, zero, o'sha davrda islom dunyosining qator o'lkalarida diniy mutaassiblar va buzg'unchi guruhlarining xatti-harakatlaridan aziyat chekib, iymon-e'shqod masalasidagi noto'ri talqinlar va chalkashliklardan musulmonlar jiddiy muammolarga duch kelgan edilar. VIII asrdan e'tiboran islom dinida paydo bo'la boshlagan turli

toifa va guruhlarning soni imom al-Moturidiy yashagan IX asrning oxiri va X asrniig birinchi yarmiga kelib yanada ko'paydi, bu hol iymon-e'tiqod masalalarida katta ixtiloflar va parokandalikning g'oyatda kuchayishiga olib keldi. Mana shunday guruhlardan biri mu'taziliylar bo'lib, ular aqidaviy masalalarni sharhlashda ham, o'z goyaviy raqiblariga qarshi kurashda ham tor, bir tomonlama fikrlarga, faqat aqlga tayanib ish tutdilar. Mutaziliylar o'zlarining bu maslaklariga haddan ortiq yopishib olib, hatto jamiyatda yuzaga kelgan masalalar bo'yicha muqaddas manbalarda ochiq-oydin keltirilgan ko'rsatmalarni ham o'z fikr-mulohazalariga moslashtirib talqin qila boshladilar. Mu'taziliylarning namoyandalaridan ba'zilari shu darajaga borib etdiki, ayrim sahobalar va tobi'iylar tomonidan aytilgan hadislar, bordiyu ularning usullariga to'g'ri kelmasa, bunday hadislarini noto'g'ri, deyishdan ham tap tortmadilar. Ayrim olimlarning qayd qilishlaricha, mu'taziliylarning fikriga ko'ra, haq va botilni ajratadigan yakkayu yagona mezon akdga tayanish bo'lib qolgan. Iymon-e'tiqodning ayrim masalalarida ham mu'taziliylar noto'g'ri yo'l tutdilar. Bu fikrimizniig isboti uchun atigi bir masalani, aytaylik, gunohi azimni sodir qilgan musulmonga munosabat masalasini olib ko'raylik. Ma'lumki, islomiy bir toifa vakillari bo'lmish xavorijlar, gunohi kabirani sodir qilgan musulmon kishini musulmonchilikdan chiqib, kofir bo'ladi, degan bo'lsalar, boshqa bir toifa – murji'alar esa bunday kishi, agar qalbida Alloh bo'lsa, musulmon bo'lib qolaveradiyu ammo qilgan qilmishiga yarasha jazosini oladi, degan g'oyani ilgari surganlar. Ayni shu masalada mu'taziliylar xavorijlar va murji'alar qarashlaridan farqli o'laroq, o'rtalik (tavassut) nuqtai nazarini qo'llab-quvvatladilar. Buning ma'nosi shuki, gunohi azimni sodir qilgan kishi musulmon ham emas, kofir ham bo'lmay, balki ikkovining o'rtasi – arosatda (arabcha manzila bayna-l-manzilatayn) qolib, garchand gunohkor qalbida iymonni tasdiq qilib, tilida iqror bo'lsa va solih ishlarni ko'p qilgan bo'lsa-da, jahannam olovida azob chekishi hukmini chiqarganlar.

Mu'taziliylarning garchand niyatlari pok, maqsadlari xolis bo'lgani bilan ular aql bilan naql o'rtasida yoki boshqacha aytganda, din bilan falsafa o'rtasidagi mo'tadil uyg'unlikka erisha olmaganlar. Aksincha, ular aksar masalalarda faqat aqlga tayanib ish tutib, yunon falsafasiga yopishib oldilar. Hatto Qur'oni karim oyatlarini idrok etishda boshqalarning (g'ayri-dinlarning) qarashlariga ergashib, ayrim

hollarda nafaqat Qur'on oyatlariga va payg'ambar (s.a.v.) hadislariga, balki oddiy sog'lom fikrga xilof bo'lgan g'oyalarni ilgari surdilar, muqaddas manbalardan falsafaga oid asarlarni afzal ko'rib, oxir oqibatda, bu asarlarni o'z aqidalarining ishonchli manbai sifatida qabul qildilar. Kalom ilmiga oid boshqa qator masalalarda ham mu'taziliylar shu tarzda bir tomonlama yo'l tutdilar.

Mu'taziliylardan avval o'tgan (salaf) ulamolar – faqihlar va muhaddislarga kelsak, ular ham aqidaviy masalalarniig nozik jihatlari xususida chuqur bahsu munozaralar yuritishni rad qilgandilar. Ularning fikricha, go'yo iymon-e'tiqod masalalarida bahslashib, munozara yuritish dinni tafriqa va ajratishga olib kelarmish.

Islom dini sunniy yo'nalishidagi uchta mazhabning asoschilari bo'lmish imom Molik ibn Anas, imom ash-Shofi'iy va imom Ahmad ibn Hanballar, manbalarda yozilishicha, kalom ilmini umuman tan olmay, bu ilm bilan shug'ullangan olimlar-mutakallimlarni, imkon qadricha badnom qilgan ekanlar. Hatto imom Molik: «Bizning yurtimizdagi musulmonlar dinda kalom ilmini rad qilganlar», «ahl al-kalom ahl al-bid'atdir», deya gapning po'stkallasini aytib qo'yaqolgan. Imom ash-Shofi'iy esa: «Odamlar agar kalom ilmida qanchalik ko'p havoyi gaplar borligini bilganlarida edi, undan go'yo dahshatli sherdan qo'rqib qochgandek taraqaylab qochardilar», deb bu ilmga o'z munosabatini bildirgan.

Bizning diyorimizda keng tarqalgan xanafiy mazhabining asoschisi imom A'zam Abu Hanifa hazratlarining kalom ilmiga munosabati haqida gap ketganda, manbalarda bir-biriga zid ikki xil fikr keltiriladi. Ulardan biriga ko'ra, imom Abu Hanifa kalom ilmi bilan bir qadar shug'ullangan va bu sohaga oid masalalarni sharhlab, ba'zi risolalar ham tasnif etgan. Shuningdek, yozma manbalarda keltirilishicha, u Basraga kelgan paytida bu shaharda kurtak otgan e'tiqodda hidoyat no'lidan adashgan turli firqa va guruhlariga qarshi keskin kurash ham olib borgan. Mana shu dalillar Abu Hanifa hazratlarini sunniy kalom ilmining dastlabki namoyandalaridan biri, deyishimizga etarli asos bo'ladi. Ammo ikkinchi fikrga ko'ra, imom Abu Hanifa janoblari kalom ilmidan batamom uzoq bir olim sifatida gavdalanadi. Aslini olganda ham, Abu Hanifa hazratlari fiqh (islom qonunshunosligi) ilmining benazir allomasi sifatida jumlai jahonga dong'i ketgan. Balki shuning ta'siridanmi, u kalom ilmi bilan astoydil shug'ullanmagan. Bu haqda u: «Qancha bilimga va salohiyatga ega

bo'lganlariga qaramay, sahobayu kiromlar va tobi'iylar kalom ilmi bilan jiddiy ravishda shug'ullanmaganlar va boshqalarni ham bu yo'ldan qaytarganlar. Ular bu ilmdan faqat shariat ahkomlari va fiqhiy masalalarni bilishda va odamlarga ta'lim berishdagina foydalanganlar, xolos», degan. Taniqli tarixchi Toshko'prizoda o'zining «Miftof as-saodat» («Saodat kaliti») nomli asarida yozishicha, Abu Hanifa hazratlari hatto o'g'li Hammodga ilm al-kalom bilan shug'ullanishni man qilgan ekanlar.

Mana shunday murakkab sharoitda kalom ilmining yirik namoyandasi sifatida imom al-Moturidiy etishib chiqib, vujudga kelgan qaltis vaziyatni tuzatish masalalari bilan shug'ullandi. Musulmonlar o'rtasida turli-tuman nifoqu ixtiloflar sodir bo'lib, ular o'zaro kelishmagan har xil guruhlariga bo'linib, birliklariga putur etgan, tang bir diniy-ma'naviy vaziyat vujudga kelgan edi. Ana shunday og'ir paytda imom al-Moturidiy hazratlari e'tirozga o'rin qoldirmaydigan aqliy va naqliy dalillarga tayanib, islom ahli aqidasiini sog'lom fikrga, rushdi hidoyatga va dini islomning asl mazmun-mohiyatiga mos keladigan mustaqil yo'lga bosh-ladi. O'zining ulug'vor, hayotbaxsh ta'limotlari bilan millionlab musulmon ahli aqidasiini bir-biriga zid bo'lgan buzg'unchi, fosiq g'oyalardan saqlab qoldi. Shu boisdan bo'lsa kerak, buyuk vatandoshimiz aqidaviy masalalardagi benazir xizmatlari uchun, ehtimol, jahonning bironta ham allomasiga nasib etmagan «Musulmonlar aqidasiining tuzatuvchisi» («Musahhih aqoid al-muslimiyn»), «Xurofot va bid'atga asoslangan uydirmalarni ildizi bilan qo'poruvchi» («Qoli' azoliyn al-fitna va-l-bid'at») degan o'ta sharaflil laqablarga sazovor bo'lgan allomadir. Aslida, imom al-Moturidiy tayangan asosiy manba bu Qur'oni karimning chuqur ma'noli yorqin oyatlaridir.

Alloma turli xil aqidaviy masalalarni mana shu keng qamrovli qur'oniy ahkomlarni aqliy dalillar bilan uyg'unlashtirgan holda talqin qiladi, zarur hollarda o'z g'oyaviy muxoliflariga keskin va asosli raddiyalar bilan javob qaytaradi. O'sha zamonlarda musulmonlar o'rtasidagi katta ixtilof iymon va amal masalasida kelib chiqqan edi. Aynan shu masalada shialar, xavorijlar, mu'taziliylar, murji'a, karromiylar va boshqa toifalar o'rtasida bir-biriga zid fikrlar paydo bo'ldi. Chunonchi, salaf (avval o'tgan) olimu ulamolar amalni iymon tushunchasiga kiritgan, bundan maqsad ahli islomni go'zal axloq va fazilatli ishlarga undab, ularni har qanday nomarg'ub va qabih

ishlardan muhofaza qilib asrash edi. Janob payg`ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning payg`ambarlik maqomi bilan yuborilishidan ham ko`zda tutilgan maqsad va yakkayu yagona muddao insoniyat jamiyatini aqidaviy va hayotiy masalalardagi har qanday illatlardan toza-pokiza holda<sup>4</sup> saqlash edi. Shuningdek, Rasululloh hazratlari bani basharning qalblariyu dillarini har qanday buzg`unchi, fosid aqidalar va yaramas fikrlardan pokiza tutishga da`vat qildilar, savob, xosiyatli va barokatli ishlarga chorladilar. Iymon, islom nuqtai nazaridan qaralganda, har tomonlama afzal hayot uchun uzluksiz taraqqiyot yo`lida, inson va jamiyat baxtu saodati yo`lida zarracha beg`amlilik va tanballikka yo`l qo`ymasdan qilingan tinimsiz mehnatdir. Amal qilinmagan iymonni, islom nazarida, mevasiz daraxt, ruhsiz jism bilan tenglashtirish mumkin. Bu fikrlar shunday azaliy haqiqatki, islomning asl ruhini tushungan biror kimsa uni inkor eta olmaydi. Insonning iymoni haqida yana bir qancha fikrlar borki,, ulardan ham ko`z yumib bo`lmaydi. Ulardan biri shuki, mo`min kishining iymoni qancha kuchli bo`lmasin, u har doim ham gunohlardan batamom xolis bo`lish darajasiga etishga qodir emas, chunonchi, ba`zan undan shahvoniy xirslar ustun keladi, ba`zan esa jahli chiqib darg`azab bo`lganda o`zini tuta olmaydi, ba`zida ortiqcha ehtiros-larga berilish ham inson oyog`ini toydiradi. Shular sabab bo`lib, gunoh ishlarni qilib qo`yganini o`zi sezmay ham qoladi. Axir «beayb Parvardigor» degan azaliy hikmat ham bejizga aytilmagan-da! Binobarin, mana shu bir lahzada mo`min kishi iymondan chiqib kufrga kiradi, deyish durustmi? Mantiqan to`g`rimi? Butun umri davomida namoz o`qib ro`za tutgani, haj va shariatning boshqa arkonlarini bardavom ado etganiyu qilgan in`om-ehsonlari, amalga oshirgan xayrli va ezgu ishlarining hammasi beiz bo`lib o`chib ketadimi? Mana shu boisdan ham sahobayu tobi`iylar gunohi azimni sodir qilgan mo`minni kofir deb e`lon qilmaganlar va uning taqdirini Alloh taoloning irodayu xohishiga tashlaganlar. Xorijiylar esa bu masalada har qanday mantiqdan chiqib ketib, nafaqat gunohi azimni, balki gunohi sahiyrni (kichik gunoh) sodir qilgan mo`minni ham kofir deb e`lon qilganlar. O`sha davrda mavjud bo`lgan boshqa toifalar – jaxmiylar, karromiylar, mu`taziliylar ham bu masalada o`ziga xos qarashlarga ega edilar.

Imom Abu Hanifa hazratlari ham bu mavzuni har tomonlama chuqur o`rganganlar. Natijada, shu xulosaga kelganlarki, gunohi

azimni sodir qilgan mo'min osiy (gunohkor) mo'mindir va bu osiyligi evaziga, albatta, u tegishli jazosini oladi. Iymon-e'tiqodi va qilgan ezgu, xayrli ishlari uchun uning afv etilishi ham mantiqan to'g'ri bo'ladi. Uning qismatiyu taqdiri Alloh taoloning hukmiga havola bo'lib, Alloh xohlasa, gunohiga yarasha uni azoblaydi, xohlasa, uni afv etib, gunohidan mag'firat tutadi. Mo'tadil fikrlovchi olimu ulamolar bu holni obdon o'rganib, salaflarning aqidasiqa muvofiqdigi uchun ham to'g'ri deb hisobladilar. Abu Hanifaning fikrlarini qo'llab-quvvatlovchi bu xulosalarni asoslash uchun imom al-Moturidiy xilma-xil aqliy va naqliy dalillar keltirdi. Ularga ko'ra, haqiqiy, chinakam iymon qalb bilan tasdiq bo'lishi lozim. Bunday tasdiqsiz na ma'rifat, na nutqning bo'lishi mumkin, shar'iy ahkomlarni ijro qilish uchun iqror bo'lishi shart bo'lgani kabi iymonning komil bo'lishi uchun amal ham shartdir, degan goyani ilgari surdi alloma. Shunga binoan, gunohi azimni sodir qilgan mo'min iymondan ham chiqmaydi, kofir ham hisoblanmaydi. Yoinki mu'taziliylar hisoblaganlaridek, iymon va kufr o'rtasidagi arosatda ham bo'lmaydi.

Shuningdek, imom al-Moturidiy musulmoni komil haqida ham o'z fikrlarini bildirib, musulmoni komil kishi iymon-e'tiqodli bo'lib, bardavom solih ishlar bilan shug'ullansa, har xil yomon ishlardan o'zini tiyib, shariat halol bilgan narsani halol, shariat harom hisoblagan narsani harom deb bilgan, o'zini batamom rabbi ixtiyoriga topshirgan kishi bo'lishi kerakligini talqin qilgan. Ayni shu tarzdagi fikrlarni kalom ilmining buyuk allomalaridan biri - ash'ariya maktabining asoschisi imom al-Ash'ariy ham ilgari surgan.

Yuqorida keltirilgan mulohazalardan ayon bo'layotirki, imom al-Moturidiy bir tomonlama fikr yuritib, zalolat yo'llariga kirib ketgan turli guruhlarini, xato qarashlarni qiyosiy ravishda chuqur o'rganib, ulardan mantiqiy, adolatli xulosalarni chiqardi va o'ziga xos maktabga asos soldi, o'zining to'g'ri, ilmiy qarashlarini sunniylar aqidasiqa singdirdi. Imom al-Moturidiyning o'lmas ta'limoti dastlab Movarounnahrda, so'ngra Turkiya, Afg'oniston, Hindiston, Xitoy va boshqa qo'shni yurtlarda ham keng ko'lamda tarqaldi. Millionlab musulmonlar qalbiga muborak islom dinining hayotbaxsh g'oyalarini singdirishda buyuk vatandoshimiz imom al-Moturidiy hazratlari va u asos solgan moturidiya maktabiga mansub allomalarning xizmatlari benihoya kattadir.

Imom Abu Mansur al-Moturidiyning ta'limoti haqida

Imom Abu Mansur al-Moturidiyning hayoti va ilmiy faoliyati haqida yozgan tarixchilar, afsuski, o'z asarlarida uning hayoti haqida juda kam ma'lumotlarni keltirganlar. Allomaning hayoti haqida hozircha yuqorida bayon etilgan ma'lumotlargagina egamiz. Ayni vaqtda uning ta'limoti haqida keyingi asrlarda yashagan olimu ulamolar tomonidan ko'plab ma'lumotlar yozib qoldirilganligini katta mamnuniyat bilan qayd etish lozim.

Buyuk vatandoshimiz, eng avvalo, kalom ilmi sohasida tom ma'noda tarixiy ishlar qilgan bo'lib, o'ziga xos maktab yaratgan va bu maktab uning tabarruk nomi bilan moturidiya maktabi (yo'nalishi) deb ataladi.

Kalom ilmiga ta'rif beradigan bo'lsak, bu ilm diniy aqidalar va ularniig usullarini aqliy dalillar va isbotlar asosida talqin qilib, ulardagi har qanday shubhali, bir tomonlama qarashlarga barham beradigan ilm hisoblanadi. Kalom ilmi bilan shug'ullanadigan olimlar esa mutakallimlar deyiladi.

Avval qayd etganimizdek, Imom Abu Mansur al-Moturidiy yashagan davrda islomiy ilmlar va goyalar gurkirab taraqqiy qilgan bo'lib, bu ilm tarkibiy qismlaridan birini tashkil qiladigan kalom ilmi ham o'z taraqqiyot bosqichining ayni gullagan davriga kirgan edi. Ayni vaqtda barcha ilmlar qatori islomiy ilmlarda ham hurfikrlilik keng yoyilib, o'z nuqtai nazari va qarashlarini dalil va isbotlarga tayanib emin erkin ifoda qilish tendsnstiyasi kuchayadi. Bu hol, o'z navbatida, jahmiylar, qaromitlar, rofiziylar, murjiiylar, karromiylar va boshqa hidoyat yo'lidan adashgan oqim va guruhlarining paydo bo'lishiga ham olib kelgandi. Ayniqsa, bundan ancha oldin paydo bo'lib, ko'pchilik o'lkalar kabi Movarounnahrni ham qamrab olgan mu'tazila oqimining xato qarashlari jamiyat a'zolari o'rtasida xilma-xil ziddiyatlar va ixtiloflarga sabab bo'lardi.

Imom al-Moturidiy ilgari surgan kalom ilmini kuzatar ekanmiz,u,asosan, ikkita asosiy manbaga:aql va naqlga tayanib,ish tutganini,agar fikrimizni aniqroq aytadigan bo'lsak u o'z nazariyasini mana shuikki manba o`rtaligida[tavassut] yaratganini ko`ramiz.Binobarin,muborak islom dinimiz ta`limotida ham diniy va dunyoviy ishlarda o`rtacha bo`lish g`oyasi ilgari surilgan.Uning bu

g'oyalari bizgacha yetib kelgan ikki yirik asari –“Kitob at-Tavhid”va”Ta’vilot ahli as sunna”da batafsil bayon qilingan.

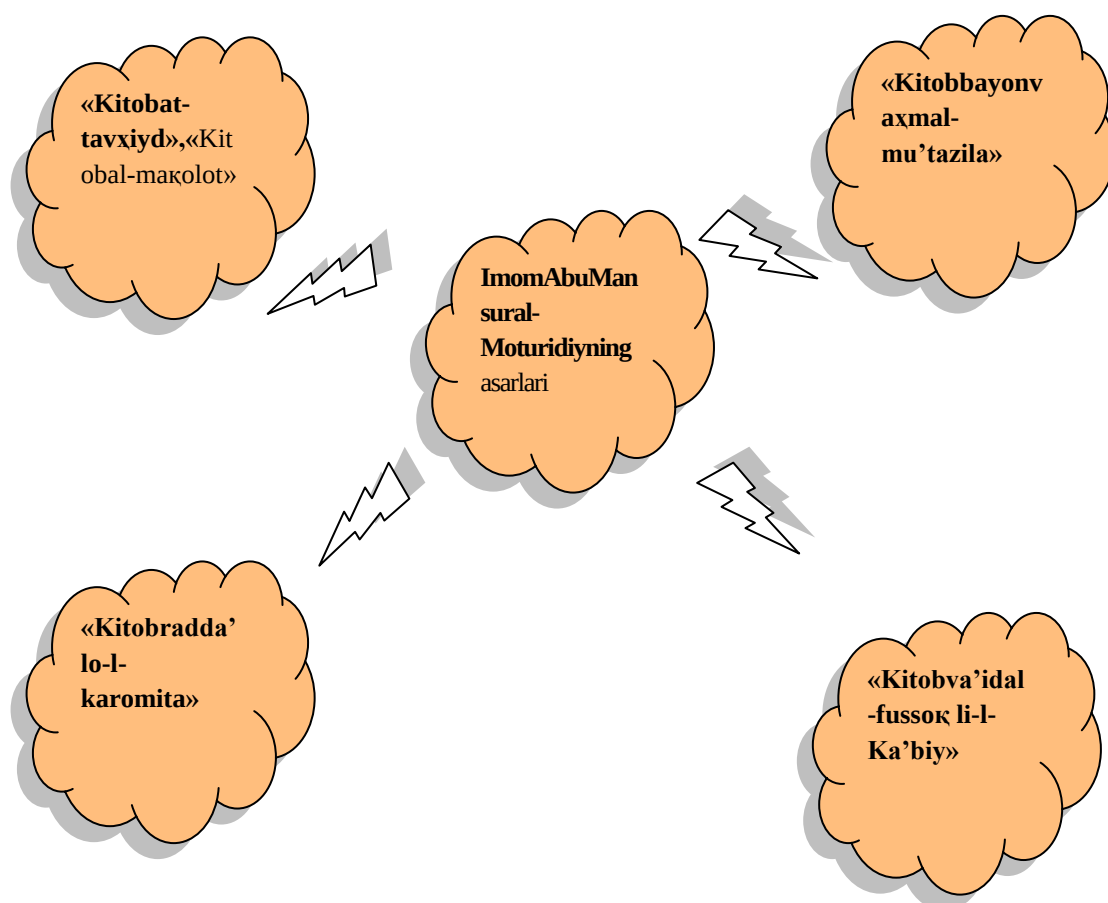
Imom al-Moturidiy faoliyatida muborak islom dinining hayotbaxsh g'oyalari sofligi uchun fidoiylilik, e'tiqodiy masalalarni bir tomonlama va xato talqin qilishga,zalolatga botgan har xil toifalar va oqimlarga qarshi kurash,Qur`oni karimva hadisi sharifga tayangan holda asosli raddiyalar berish salmoqli o`rinni egallaydi.Shu boisdan,allomaning o`lmas ta`limoti bugungi kun uchun ham katta amaliy ahamiyatt kasb etib,hidoyatyo`lidan adashgan ba`zi buzg`unchi guruhlarni foshetishda asqotishi shubhasizdir.

Savol va topshiriqlar.

- 1.Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiyning islom olamidagi mavqei.
- 2.Qaffol ash-Shoshiyning ustoz va shogirdlari.
- 3.”Javome` al-Kalim”asarining xususiyati.
- 4.Moturidiya ta`limotining taraqqiy etishi.
- 5.”Qaffol ash-Shoshiy-Hazrati imom “mavzusida referat yozish.
- 6.”Abu Mansur al-Moturidiy buyuk kalom imomi”mavzusida jajji tadqiqot yaratish.

Mavzu buyicha adabiyotlar ro`yxati.

- 1.Karimov I. A. O`zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1 – jild. T.: O`zbekiston. 1996.
- 2.Karimov I. A. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. 2 – jild T.: O`zbekiston. 1996.
- 3.Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T.: Ma'naviyat 2008.
- 4.Uvatov U. Donolardan saboqlar. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1994.
- 5.Ma'naviyat yulduzlari T.: Abdulla Kodiriy nomidagi xalk merosi nashriyoti
- 6.O`zbekiston-Buyuk allomalar yurti. T.Ma'naviyat.2010.
- 7.Abdusalimov B. A. O`rta Osiyo olimlari Bogdodda. // O`zbekiston tarixi. 1999.
8. M. Xayrullayev , D.Shohmedov.Madaniyat va meros . T.,1973.
- 9.Buyuk allomalar 1-2 jild .T, 1998-2000.

MAVZU: ABU NASR FAROBIY, ABU ALI IBN SINO VA ABU RAYHON BERUNIYLARNING ILMIY MEROSI

Reja.

1. Abu Nasr Farobiy o`rta asrning buyuk qomusiy olimi.
 2. Abu Ali ibn Sino buyuk ensklopedist olim.
 3. Abu Rayhon Beruniy va uning ilmiy merosi.
- IPT-Sharhlovchi ma`ruza.
IAT-Plakatlar ,tablitsa.videoyozuvlar.

1.3. Ma`ruza mashg`ulotining o`qitish texnologiyasi.

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 60-70 nafar
O`quv mashg`ulotining shakli	: Vizual ma`ruza
Ma`ruza mashg`ulot re`jasi	1.Abu Nasr Farobiy o`rta asrning buyuk qomusiy olimi. 2.Abu Ali ibn Sino buyuk ensklopedist olim. 3.Abu Rayhon Beruniy va uning ilmiy merosi.
O`quv mashg`ulotining maqsadi: Allomalarning hayoti va ilmiy merosi to`g`risida talabalarda nazariy bilimlarni hamda to`liq tasavvurni shakllantirish.	
Pedagogik vazifalar	O`quv faoliyatining natijalari.
O`qitish uslubi va texnikasi.	Vizual ma`ruza, blis so`rov, bayon qilish
O`qitish vositalari	Ma`ruzalar matni, proektor tarqatma materiallar
O`qitish shakli	Jamoa, guruh va juftlikda ishlash
O`qitish shart-sharoiti	Proektor, kompyuter bilan jihozlangan auditoriya.

Ma`ruza mashg`ulotining texnologik xaritasi.

Bosqichlar vaqti.	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchi	Talaba
1 – bosqich	1.5. Mavzu, uning	1.5. Eshitadi. Yozib

kirish (10 min)	maqsadi, o`quv mashg`ulotidan kutilayotgan natijalar ma`lum qilinadi	oladi.
2 - bosqich	2.1. Talabalar e`tiborini jalb etish va bilish darajasini aniqlash uchun tezkor savol-javob o`tkazish.M.n:Fanning mohiyati qanday? Mustaqillik yillarida fanga munosabat.va h.k. 2.2.O`qituvchi vizual materiallardan foydalangan holda ma`ruzani bayon etishda davom etadi.Allomalarning asarlarini sharhlaydi. 2.3.Mavzu yuzasidan faollashtiruvchi savollarni o`rtaga tashlaydi.</p> <p>A) Abu Nasr Forobiyning qanday asarlarini bilasiz??</p> <p>B) Ibn Sino qanday ilmiy meros qoldirgan?</p> <p>C) Beruniyning qanday asarlarini bilasiz?</p> <p>2.4.Talabalarga mavzuning asosiy tushunchalariga e`tabor qilishni va yozib olishni ta`kidlaydi.	2.1.Eshitadi,o`ylaydi,javob beradi.</p> <p>Javob beradi va to`g`ri javobni eshitadi. 2.2,Sxema va jadvallar mazmunini muhokama qiladi. Savollar berib asosiy joylarini yozib oladi. 2.3.Eslab qoladi yozadi . Har bir savolga javob berishga harakat qiladi.va h.k.
3-bosqich Yakuniy. [10 daqiqa]	Mavzuga yakun yasaydi. Talabalar e`tiborini asosiy masalalarga qaratadi.</p> <p>Faollarini rag`batlantiradi. Mustaqil ishlash uchun vazifa beradi.	3.1.Eshitadi aniqlashtiradi. 3.2.Topshiriqni yozib oladi.

ABU NASR FOROBIY (873-950)

Forobiy uning taxallusi bo'lib, to'liq nomi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug` Tarxon – jahon madaniyatiga katta hissa qo'shgan Markaziy osiyolik mashhur faylasuf, qomusiy olim. O'rta asrning bir qancha ilmiy yutuqlari, umuman Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida taraqqiyparvar ijtimoiy-falsafiy tafakkur rivoji uning nomi bilan bog'liq. Forobiy o'z zamonasi ilm-larining barcha sohasini mukammal bilganligi va bu ilmlar rivojiga katta hissa qo'shganligi, yunon falsafasini sharhlab, dunyoga keng tanitganligi tufayli Sharq mamlakatlarida uning nomi ulug'lanib, "Al-Muallim assoniy" – "Ikkinchi muallim" (Aristoteldan keyin), "Sharq Arastusi" deb yuritilgan.

Forobiy turkiy qabilalardan bo'lgan harbiy xizmatchi oilasida, Sirdaryo qirg'og'idagi Forob – O'tror degan joyda tug'ilgan. U tug'ilgan hudud Somoniylar tomonidan boshqarilib, arab xalifaligining shimoliy chegarasi hisoblangan. Forobiy boshlang'ich ma'lumotni ona yurtida oldi. So'ng Toshkent (Shosh), Buxoro, Samarqandda o'qidi. Keyinroq o'z ma'lumotini oshirish uchun arab xalifaligining madaniy markazi bo'lgan Bag'dodga keldi. Bag'dodda bu davrda musulmon dunyosining turli o'lkalaridan, xususan Markaziy Osiyodan kelgan ko'p ilm ahllari to'planishgan edi. U erga bora turib Forobiy Eron shaharlari – Isfahon, Hamadon, Rayda va boshqa joylarda bo'ldi. Forobiy Bag'dodda al-Mutaddil (829–902), al-Muqtafiy (902–908), al-Muqtadir (908–932) xalifaliklari davrida yashadi. U bu erda o'rta asr fani va tilining turli sohalari, yunon falsafiy maktablari bilan chuqur tanishib, o'zga diniy e'tiqod, falsafiy fiqrdagi kishilar bilan ilmiy muloqotda bo'ddi. Abu Bashir Matta ibn Yunusdan (870–940) yunon tili va falsafasini, Yuhanna ibn Xiydon (860–920)dan tabobat va mantiq ilmini o'rgandi. Airim ma'lumotlarga qaraganda, u 70 dan ortiq tilni bilgan.

Taxminan 941 yildan boshlab Forobiy Damashqda yashagan. Shahar chekkasidagi bog'da qorovul bo'lib, kamtarona kun kechirib,

ilm bilan shug'ullangan. So'nggi yillar u Halab (Aleppo) hokimi Sayfuddavla Hamdamid (943–967) iltifotiga sazovor bo'ldi. Tadqiqotchilar uning Halabdagi hayotini eng samarali davr hisoblaydilar. Chunki bu hokim hurfikrliligi, ilm-fanga e'tibor berganligi bilan ajralib turgan. U Forobiyni saroyga taklif etadi, lekin Forobiy bunga ko'nmaydi, oddiy hayot kechirishni afzal ko'radi.

Forobiy 949–950 yillarda Misrda, so'ng Damashqda yashab, shu erda vafot etgan va "Bob as-sag'ir" qabristoniga dafn qilingan deyiladi.

Forobiy o'rta asr davri tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilimlarining qariyb barcha sohalarida 160 dan ortiq asar yaratgan. U turli bilimlarning nazariy tomonlari, falsafiy mazmuni bilan ko'proq qiziqqanligi uchun uning asarlarini 2 guruhga ajratish mumkin: 1) yunon faylasuflari, tabiatshunoslarining ilmiy merosini izohlash, targ'ib qilish va o'rganishga bag'ishlangan asarlar; 2) fanning turli sohalariga oid mavzulardagi asarlar.

Forobiy qadimgi yunon mutafakkirlari – Platon, Aristotel, Evklid, Ptolemey, Porfiriylarning asarlariga sharhlar yozgan. Ayniqsa, Aristotel asarlari ("Metafizika", "Etika", "Ritorika", "Sofistika" va b.)ni betafsil izohlab, qiyin joylarini tushuntirib bera olgan, kamchiliklarini ko'rsatgan, ayni vaqtda bu asarlarning umumiy mazmunini ochib beruvchi maxsus asarlar yaratgan. Forobiy sharhlari O'rta va Yaqin Sharq ilg'or mutafakkirlarining dunyoqarashini shakllantirishda, ularni Aristotel g'oyalari ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Abu Ali ibn Sino Forobiy sharhlari ("Metafizika" – "Moba'diy tabiat")ni o'qib, Aristotel asarlarini tushunganligini alohida ta'kidlaydi. Forobiyning sharh yozish faoliyati faqat Sharqnigina emas, o'rta asr Ovro'posini ham yunon ilmi bilan tanishtirishda katta rol o'ynadi. Bu faoliyat uning ilmiy faoliyati taraqqiyotining birinchi bosqichini tashkil etadi. Bu bosqich Forobiyga o'ziga xos maktab xizmatini o'tagan va yangi mavzularda tadqiqotlar olib borish uchun zamin hozirlagan.

Forobiyning bunday asarlarini mazmuniga qarab quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1) falsafaning umumiy masalalariga, ya'ni bilimning umumiy xususiyatlari, qonuniyatlari va turli kategoriyalariga bag'ishlangan asarlar: "Substanstiya haqida so'z" ("Kalom fi-l javhar"), "Masalalar manbai" ("Uyunul masoil"), "Qonunlar haqida kitob" ("Kitob fi-l

navomis"), "Falak harakatining doimiyliigi haqida" ("Kitob fi-l harakat al-falaka doimatun") va b.;

2)inson bilish faoliyatining falsafiy tomonlariga bag`ishlangan, ya`ni bilishning shakllari, bosqichlari, usullari haqidagi asarlar. Mantiq (logika)ning turli muammolariga doir asarlari ham shunga kiradi: "Kattalarning aqdi haqida so`z" ("Kalom fi-l aql al-Kabir"), "Yoshlarning aqlihaqida kitob" ("Kitob fil-aql as-sag`ir"), "Mantiq haqida katta qisqartma kitob" ("Kitob al-muxtasar al-kabir fi-l mantiq"), "Mantiqqa kirish kitobi" ("Kitob al-madخال ila-l mantiq"), "Isbot kitobi" ("Kitob al-burxon"), "Sillogizm shartlari kitobi" ("Kitob sharoit al-qiyos"), "Jon (ruh)ning mohiyati haqida risola" ("Risola fi mohiyat an-nafs") va b.;

3)falsafa va tabiiy fanlarning fan sifatidagi mazmuni, tematikasi haqidagi asarlar: "Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi" ("Kitob fi ixso al-ulum va atta`rif", qisqacha nomi "Ixso al-ulum"), "Falsafa tushunchasining ma`nosi haqida so`z" ("Kalom fi ma`oni ism al-falsafa"), "Falsafani o`rganishdan oldin nimani bilish kerakligi haqida kitob" ("Kitob fi ashyo allati yaxto-ju antallama kabl al-falsafa"). "Falsafaga izohlar". ("Taoliq fi-l hikmat") va b.;

4)moddaning miqdori, fazoviy va hajmiy munosabatlarini o`rganishga bag`ishlangan, ya`ni matematika fanlari – arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqaga oid asarlar: "Hajm va miqdor haqida so`z" ("Kalom fi-l xiyz va-l miqdor"), "Fazo geometriyasi-ga kirish haqidagi qisqartma kitob" ("Kitob al-madخال ila-l handasat al-vaxmiyati muxtasarsan"), "Astrologiya qoidalari haqida mulohazalarni to`g`rilash usuli haqida maqola" ("Maqola fi-l ji-hat allayati yassexxu alayxo al qavl bi axkom an-nujum"), "Musiqha haqida katta kitob" ("Kitob ul-musiqha al-kabir"), "Musiqha haqida so`z" ("Kalom fi-l musiqiy"), "Ritmlar turkumlari haqida kitob" ("Kitob ul fi ixso-il-iqo") va b.;

5)modda xossalari va turlarini, noorganik tabiatning, hayvonlar va inson organizmining xususiyatlarini o`rganuvchi, ya`ni tabiiy fanlar – fizika, kimyo, optika, meditsina, biologiyaga bag`ishlangan asarlar: "Fizika usullari haqida kitob" ("Kitob fi usul ilm at-tabiat"), "Alkimyo ilmining zarurligi va uni inkor etuvchilarga raddiya haqida maqola" ("Maqola fi vujub sanoat al-kimyo va-r radd ala mubtiluho"), "Inson a`zolari haqida risola" ("Risola fi a`zo al-insoniya"), "Hayvon a`zolari to`g`risida so`z" ("Kalom fi a`zo al-hayvon") va b.;

6)tilshunoslik, she'riyat, notqlik san'ati, xattotlikka oid asarlar: "She'r va qofiyalar haqida so'z" ("Kalom fi she'r va-l qavofi"), "Ritorika haqida kitob" ("Kitob fi-l xitoba"), "Lug`atlar haqida kitob" ("Kitob fi-l lug`at"), "Xattotlik haqida ki-tob" ("Kitob fi san'at al-kitobat") va b.;

7)ijtimoiy-siyosiy hayot, davlatni boshqarish masalalariga, axloq, tarbiyaga bag`ishlangan, ya'ni huquqshunoslik, etika, pedagogikaga doir asarlar: "Baxt-saodatga erishuv yo'llari haqida risola" ("Risola fi-t tanbih ala asbob as-saodat"), "Shaharni boshqarish" ("As-siyosat an-madaniya"), "Urush va tinch turmush haqida kitob" ("Kitob fi maoyish va-l xurub"), "Fazilatli xulqlar" ("As-siyrat al-fazila") va b.

Forobiyning ilmiy merosi, umuman, o'rta asr Sharqining madaniy-ma'naviy hayotidan, tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-siyosiy masalalaridan juda boy ma'lumot beradi. Mutafakkir o'z asarlarini o'sha davrda Sharq mamlakatlarida ilmiy-adabiy til hisoblangan arab tilida yozadi. Forobiy shuningdek, arab va fors tillarida falsafiy mazmundagi she'rlar ham yozgan.

Forobiy asarlari XII–XIII asrlardayoq lotin, qadimiy yahudiy, fors tillariga, keyinchalik boshqa tillarga tarjima qilinib, dunyoga keng tarqalgan. So'nggi asrlarda ko'chirilgan nusxalari ko'p mamlakatlarning kutubxona va muassasalarida saqlanadi. Toshkentda Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida qadimgi Sharq faylasuflari asarlaridan jami 107 risolani, jumladan, Forobiyning 16 risolasini (arabcha) o'z ichiga olgan "Hakimlar risolalari to'plami" ("Majmuat rasoil al-hukamo", Qo'lyozmalar fondi, 2385-in.) bor. Bu noyob qo'lyozma Forobiy asarlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. To'plamdagi Forobiy risolalari 1975 yili qisman o'zbek tiliga tarjima qilinib nashr etildi.

Forobiyning tabiiy-ilmiy fanlar haqidagi qarashlari "Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi" asarida batafsil yoritilgan. Kitobda o'rta asrda ma'lum bo'lgan 30 dan ortiq fanning ta'rifi, ahamiyati ko'rsatib beriladi. Barcha fanlar 5 guruhga ajratiladi: 1) til haqidagi ilm (7 bo'lim – grammatika, orfografiya, she'riyat); 2) mantiq va uning bo'laklari; 3) matematika (arifmetika, geo-metriya, optika, astronomiya, muzika, og'irlyklar haqidagi ilm, mexanika); 4) tabiatshunoslik va metafizika (8 bo'lim – bashorat qilish, tibbiyot, alkimyo); 5) shahar haqidagi fanlar – siyosiy ilm, fiqh, kalom (etika, pedagogika).

Fanlarning bu tasnifi o'z davrida ilmiy bilimlarni ma'lum tizimga solishning mukammal shakli bo'lib, bilimlarning keyingi rivoji uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Shu narsa diqqatga sazovorki, Forobiy tabiiy va ijtimoiy fanlarni vazifasidan kelib chiqib to'g'ri farqlagan. Uning talqinicha, matematika, tabiatshunoslik, metafizika fanlari inson aqlini bilimlar bilan boyitish uchun xizmat qilsa, grammatika, mantiq, she'riyat kabi ilmlar fanlardan to'g'ri foydalanishni, bilimlarni boshqalarga to'g'ri tushuntirish, ya'ni aqliy tarbiya uchun xizmat qilgan. Siyosat, axloq, ta'lim-tarbiyaga oid bilimlar esa kishilarning jamoalarga birlashuvini, ijtimoiy hayotga tegishli qoidalarni o'rgatadi.

Forobiy insonning amaliy faoliyati uchun tabiiy fanlarning ahamiyatini yaxshi tushunadi. Bunday fanlarni u real narsalar haqidagi ilmlar deb ataydi. U yunon tabiatshunoslari Evklid, Ptolemey, Galen kitoblariga yozgan sharhlarida, o'zining geometriyaga doir kitobida antik dunyo, o'rta asr matematik g'oyalarining yirik bilimdoni sifatida maydonga chiqdi, matematikaning bir qancha murakkab kategoriyalari va mavhum tushunchalarini ilmiy nuqtai nazardan hal etish yo'llarini qidirdi, xususan son haqidagi ehtimollik nazariyasi to'g'risidagi g'oyalarni boyitdi.

Forobiy "Yudduzlar haqidagi qoidalarda nima to'g'ri va nima noto'g'riligi to'g'risida" risolasida osmon jismlari bilan erdagi hodisalar o'rtasidagi tabiiy aloqalarni, xususan bulutlar va yomg'irlar paydo bo'lishining Quyosh issiqligi ta'sirida bug'lanishga sababiy bog'liqligini yoki Oy tutilishi Erning Quyosh bilan Oy o'rtasiga tushib qolishiga bog'liq ekanligini ko'rsatgan edi. Bu bilan u osmon jismlariga qarab "fol ochuvchilar"ni fosh qildi. Forobiy arzon metallarni qimmatbaho metallarga aylantirishga urinuvchilarni (q. Alkimyo) tanqid qilib, kimyoga tabiiy ilmlarning bir qismi sifatida qaradi. Forobiy tabiblik bilan bevosita igug'ullanmagan bo'lsa-da, nazariy tibbiyotni yaxshi bilgan. Uning tibbiy qarashlari "Inson a'zolari haqida" risolasida bayon qilingan. U inson a'zolarini, turli xil kasalliklar sababini, ularning paydo bo'lish sharoitlarini alohida-alohida o'rganishni, organizmning salomatligini tiklash uchun kerakli oziq-ovqatlarga e'tibor berishni qayd etadi. Insonning ruhiy va jismoniy holati tashqi omillar, muhit ta'siriga bog'liqligiga e'tibor beradi. Uning tibbiyot vazifasi, maqsadi haqidagi qarashlari Ibn Sino-ning bu haqstagi qarashlariga katta ta'sir ko'rsatdi.

Forobiy dunyoqarashining shakllanishiga asosan Sharqning qadimgi ilg'or madaniyati an'analari, arab xalifaligiga qarshi xalq harakatlari, o'rta asr tabiiy-ilmiy tafakkur yutuqlari, Yunonistonning falsafiy merosi ta'sir ko'rsatdi. Forobiy avvalambor Aristotel ta'limotini tiklash, asoslash va ilg'or tomonlarini so'nggi ilmiy yutuqlar asosida rivojlantirishga harakat qilib, Sharq aristotelizm oqimini vujudga keltirdi. Bu oqimning uslubi, muhim masalalari, kategoriyalarini ishlab chiqdi.

Forobiyning falsafiy ta'limoti mohiyat-e'tibori bilan an'anaviy ilohiyot – kalomdan tubdan farq qilib, ilmiy g'oyalar bilan yo'rilgandir. Forobiy falsafasiga ko'ra, olam yagona mavjudotdan iborat, yagona vujud-vujudi vojib, ya'ni azaliy vujud – birinchi sabab hamda vujudi mumkin – yaratilgan, kelib chiqqan vujudlar natijalaridan iboratdir. Alloh – azaliy vujud (vujudi vojib) hamma narsaning ibtidosi, barcha vujudlar – vujudi mumkin undan asta-sekinlik bilan pog'onama-pog'ona kelib chiqadi, buning so'nggi pog'onasi moddadir. Uning fikricha, tabiat moddaning' turli shakllarining paydo bo'lishi, sabab-oqibat munosabtlari asosida, muayyan izchillik va zarurat bo'yicha kechadigan tadrijiy jarayondir. Forobiy "Masalalar mohiyati", "O'zgaruvchan narsalar haqida" risolalarida modda fazoda ham, vaqtda ham cheklanmagan, intihosiz degan fikrni ilgari suradi. Shu tarzda panteizmning Sharqdagi ko'rinishi vujudiyun ta'limotini yangi g'oyalar bilan boyitdi.

Borliqning kelib chiqishi haqida Forobiy ta'limotida – mavjudot 4 unsur – tuproq, suv, havo, olovdan tashkil topadi; osmon jismlari ham shu unsurlarning birikuvidan vujudga keladi. Moddiy jismlarning o'zaro farq qilishiga sabab, ularning ibtidosidagi unsurlarning turlicha bo'lishidir: olov – issiqlik sababi; suv – sovuqlik, namlik; tuproq – qattiqlik sababi. Forobiy butun mavjudotni sabab va oqibat munosabatlari bilan bog'langan 6 daraja (sabab)ga bo'ladi: Alloh (as-sabab al-avval), osmon jinslari (as-sabab as-soniy), aql (al-aql al-faol), jon (an-nafs), shakl (as-surat), materiya (al-modda). Bulardan Alloh – vujudi vojib, ya'ni zaruriy mavjuddiqdir, qolganlari esa – vujudi mumkin, ya'ni imkoniy mavjud narsalardir. Bular bir-birlari bilan sababiy bog'langan.

Forobiy uchun dunyo g'uncha bo'lib, asta-sekin o'zining rang-barang tomonlarini va bitmas-tuganmas boyliklarini tobora ko'proq namoyon qilib ochila boradi. Borliqning bunday talqini tabiiy-ilmiy

g'oyalarning yanada rivojlanishi uchun keng yo'l ochdi. Abu Ali ibn Sino va undan keyingi mutafakkirlar o'zlarining falsafiy qarashlarida shu borliq tizimi asosida ish olib bordilar.

Ilm, bilish va aql haqidagi ta'limot Forobiy asarlarida izchil va mukammal ishlangan. Ilm olish masalasiga u inson mohiyatini tushuntirib berishning tarkibiy qismi sifatida qaradi.

Forobiy fikricha, insonning bilishini, ruhiy qobiliyatlarini miya boshqaradi, yurak esa barcha a'zolari hayot uchun zarur bo'lgan qon bilan ta'minlovchi markazdir, barcha ruhiy "quvvatlar", jumladan bilish qobiliyati muayyan a'zoga bog'liq.

Forobiy "Ilm va san'atning fazilatlarini" risolasida tabiatni bilishning cheksizligini, bilim bilmasliqdan bilishga, sababiyatni bilishdan oqibatni bilishga, sifatlardan akstidenstiya (al-oraz)dan substanstiya – mohiyat (javhar)ga qarab borishini ilmning borgan sari ortib, chuqurlashib borishini ta'kidlaydi.

Insonning ibtidosida, avvalo "oziqlantiruvchi quvvat" paydo bo'lib, uning yordamida inson ovqatlanadi. Shundan so'ng "tashqi quvvat", ya'ni bevosita tashqi ta'sir natijasida sezgi organlari orqali vujudga keluvchi "quvvat"lar – 5 turlidir: teri-badan sez-gisi; ta'm bilish sezgisi; hid bilish sezgisi; eshitish sezgisi; ko'rish sezgisi. Bularning hammasini Forobiy "hissiyot quvvati" ("quvvai hissiyya") deb atab, hissiy bilish qismlari sifatida qaraydi. "Ichki quvvat"ga esda olib qolish, xayol (xotira, tasav-vur), his-tuyg'u, nutq (fikrlash) "quvvat"lari kiradi. "Ichki quvvat"da

Forobiy aqliy bilish bosqichini nazarda tutadi. Ilmni egallash shu quvvatlar orqali amalga oshiriladi.

Forobiy bilish jarayoni har 2 bosqichga bog'liqligini, aqliy bilish hissiy bilishsiz vujudga kelmasligini alohida ta'kidlaydi.

Forobiy "Aql ma'nolari haqida" risolasida aql masalasini chuqur talqin qiladi. U aql bir tomondan, ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan, tashqi ta'sir – ta'lim-tarbiyaning natijasi ekanligini uqtiradi. Forobiy fikricha, aql faqat insongagina xos bo'lgan tug'ma quvvat – ruhiy kuch bilan bog'liq.

Forobiyning aql, umuman bilish haqidagi ta'limotida mantiq (logika) ilmi muhim o'rin tutadi. "Mantiq san'ati kishiga shunday qonunlar haqida ma'lumot beradiki, – deb yozgan edi u, – bu qonunlar vositasida aql chiniqadi, inson sog'lom fikr yuritishga o'rganadi". Forobiy mantiq ilmi bilan grammatika o'rtasidagi mushtaraklikni qayd etadi: mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati

kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo'ldan olib borish uchun aqlni to'g'rilab turadi.

Forobiy logikasi musulmon Sharqidagi so'nggi mantiqqa oid fikrlarning rivojiga katta turtki berdi.

Forobiyning bilish, mantiq, aql haqidagi fikrlari uning inson haqidagi ta'limoti uchun xizmat qiladi, unga bo'ysundirilgandir. Aqlga ega bo'lish, bilimli, mantiqli bo'lish bilan chegaralanmay, u ma'lum axloqiy prinsiplarga, axloqiy madaniyatga egalik bilan yakunlanishi kerak.

Forobiy aqlli inson haqida gapirib bunday yozadi: "Aqlli deb shunday kiigalarga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishga zo'r iste'dodga ega, yomon ishlardan o'zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deydi. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehnidrokka ega bo'lganlarni aqlli deb bo'lmaydi, ularni ayyor, aldoqchi degan nomlar bilan atamoq lozim".

Forobiy o'rta asrlar sharoitida birinchi bo'lib jamiyatning kelib chiqishi, maqsad va vazifalari haqida izchil ta'limot yaratdi. Bu ta'limotda ijtimoiy hayotning ko'p masalalari – davlatni boshqarish, ta'lim-tarbiya, axloq, ma'rifat, diniy e'tiqod, urush va yarash, mehnat va boshqalar qamrab olingan.

Forobiy "Fozil shahar aholisining maslagi" risolasida jamiyat ("inson jamoasi")ning kelib chiqishi haqida bunday yozadi: "Har bir inson tabiatan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi etuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi... Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda, ularning har biriga yashash va etuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni etkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari ko'paydilar va urning aholi yashaydigan qismiga o'rnavdilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi".

Forobiy shaharni ijtimoiy uyushishning etuk shakli, insoniyat kamolotga erishishining zaruriy vositasi, deb hisoblaydi. Butun insonlarni o'zaro hamkorlikka, xalqlarni tinchlikka chaqiradi, dunyoda yagona inson jamoasini tuzish haqida orzu qiladi. Mutafakkir inson qadr-qimmatini kamsituvchi jamiyatga qarshi chiqadi. "Davlat arbobining hikmatlari" risolasida esa u doimiy urushlar va

bosqinchilikka asoslanuvchi jamiyatni adolatsiz, johil jamiyat sifatida qoralaydi.

Forobiy o'zining fozil jamoasida odamlarni turli belgilarga qarab guruhlarga bo'ladi. Kishilarning diniy mazhabiga, millatiga, irqiga qarab emas, balki tabiiy xususiyatlariga, qobiliyatlariga, avvalo aqliy iqtidoriga hamda ilmlarni o'rganish, hayotiy tajriba to'plash jarayonida orttirgan bilim va ko'nikmalariga katta ahamiyat beradi. Itoatkorlikka da'vat etuvchi ta'limotlarni keskin qoralaydi.

Forobiy "Baxt-saodatga erishuv yo'llari haqida risola", "Baxt-saodatga erishuv haqida risola" asarlarida o'zining orzu qilgan fozil jamiyatini yana ham yorqin tasvirlaydi. "Davlatning vazifasi insonlarni baxt-saodatga olib borishdir, – deb yozadi u, – bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi". Forobiy davlatni etuk shaxs (monarxiya), etuk xislatlarga ega bo'lgan bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demokratiya) yordamida boshqarish shakllarini qayd etadi.

Forobiy jamiyat o'z rivojida etuklikka tomon intilishi, shuning uchun kurash olib borishi va nihoyat fozil jamiyat, fozil shahar darajasiga ko'tarilishi haqida fikr yuritadi.

U shunday yozadi: "Fozil jamiyat va fozil shahar (yoki mamlakat) shunday bo'ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo'lgan har bir odam kasb-hunar bilan shug'ullanadi. Odamlar chin ma'nosi bilan ozod bo'ladilar... Ular orasida turli yaxshi odatlar, zavq-lazzatlar paydo bo'ladi". Forobiy bunday fozil jamoani boshqaruvchi podshoh, rahbarlarga ham ma'lum talablar qo'yadi. U xalq haqida doimo g'amxo'rlik qilishi, boshqalar manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'ya bilishi zarur. Bunday jamoani idora etuvchi yoki idora etuvchilar guruhi o'zlarida muhim olti xislatni ifodalashlari kerak, ya'ni adolatli, dono bo'lishi, qonunlarga rioya etishi va qonunlar yarata olishi, kelgusini oldindan ko'ra bilishi, boshqalarga g'amxo'r bo'lishi kerak.

Forobiyning fozil jamoa haqidagi ta'limoti, uning komil inson haqidagi fikrlari bilan uzviy bog'lanib ketadi. Fozil jamoada komil inson xislatlari vujudga keladi. Masalan, axloq odobli etuk inson o'n ikki fazilatga ega bo'lmog'i lozim. Bu fazilatlar insonlarning o'zaro munosabatlari mustahkamlanib, yaxshilik tomon yo'nalishida vujudga kela boradi. Forobiyning fozil jamoa va komil inson haqidagi ta'limotlari so'nggi olim-mutafakkirlarga katta ta'sir ko'rsatdi.

Umuman olganda Forobiyning fozil jamiyati, komil insoni baxt-saodat, o'zaro yordam, dono boshliq, tenglik haqidagi fikrlari o'z davri uchun xayoliydir. Lekin insonni ma'naviy ozod etishga, uning imkoniyatlarini ochishga, gumanistik yo'nalishni asoslashga qaratilgan bu ta'limot ilg'or ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga buyuk hissa bo'lib qo'shildi. Umumbashariy intilishlarni ifodaladi. Uning ijtimoiy g'oyalari keyinchalik so'nggi mutafakkirlar: Abu Rayhon Beruniy, ibn Sino, ibn Rushd, Baxmanyor, Nizomiy, Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bedil, Iqbol, Ahmad Donish va boshqalar ijodida rivojlantirildi.

Forobiy "Musika haqida katta kitob" degan ko'p jildli asari bilan o'rta asrning yirik musiqashunosi sifatida ham mashhur bo'ldi. U musika ilmini nazariy, amaliy tarmoqlarga, kuylarning ichki tuzilishi, qonuniyatlarini hisobga olib ta'rif va ilmi iqoga ajratadi.

Forobiy musika nazariyasida tovushlar vujudga kelishining tabiiy-ilmiy ta'rifini beribgina qolmay, kuylar garmoniyasining matematik prinsiplarini ochadi, turli jadvallar, geometriya qoidalari asosida ko'plab murakkab chizmalar keltiradi. U Sharq musiqasining ritmik asosini dalillar bilan sharhlab beradi. U ritmlarni tashkil etgan zarb birliklari bo'lmish naqralar, ularning birikmasidan hosil etiladigan ruknlarning turli xillari asosida yaratiladigan ritm o'lchovlari va turlarini yoritib bergan.

"Musika haqida katta kitob"da faqat musika nazariyasi va tarixi bayon etilmay, Sharqda ma'lum bo'lgan rubob, tanbur, nog'ora, ud, qonun, nay kabi musika asboblari hamda ularida kuy ijro etish qoidalari tafsiloti ham berilgan. Forobiyning o'zi mohir sozanda, bastakor, manbalarda yangi musika asbobini ixtiro etganligi, unda nihoyatda ta'sirchan kuylar yaratgani qayd etiladi. Forobiy musiqaga inson axloqini tarbiyalovchi, sihat-salomatligini mustahkamlovchi vosita deb qaragan. Uning musika sohasida qoldirgan merosi musika madaniyati tarixida olamshumul ahamiyatga ega.

Forobiy o'z davridayoq buyuk olim sifatida mashhur bo'lgan. Sharq xalqlarida u haqida turli hikoya, rivoyatlar vujudga kelgan. O'rta asr olimlaridan ibn Xallikon, ibn al-Qiftiy, ibn Abi Usabi'a, Bayhaqiylar o'z asarlarida Forobiy ijodini o'rganib, uning g'oyalarini rivojlantirganlar. Xususan, ibn Rushd Forobiy asarlarini o'rganibgina qolmay, ularga sharhlar ham ("Sillogizmga nisbatan al-Forobiyning fikri", "Abu Nasrning mantiqqa doir asarida

ifodalangan fiqrning bayoni" "Al-Forobiy, xususan uning "Organon" izohlariga turli sharhlari" va b.) yozdi. Averroizm nomi bilan mashhur bo'lgan uning falsafiy ta'limotining shakllanishi dastlab Forobiy va ibn Sino faoliyati bilan bog'liq. Averroizm ilmiy tendensiyalarni ifodalovchi ilg'or yo'nalish sifatida keng yoyilgan va Uyg'onish davrining ko'p ilg'or mutafakkirlari dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatgan.

Taraqqiyparvar insoniyat Forobiy ijodiga hurmat bilan qarab, uning merosini chuqur o'rganadi. Ovro'po olimlaridan B. M. Shtrenshneyder, Karrade Vo, T. U. Buur, R. Xammond, R. de Erlanje, F. Deteristi, G. Farmer, N. Rishar, G. Ley, Sharq olimlaridan Nafisiy, Umar Farrux, Turker, M. Mahdi va boshqalar Forobiy merosini o'rganishga muayyan hissa qo'pshilar. Keyingi yillarda uning ijodi va ta'limotiga bag'ishlangan bir kancha tadqiqotlar, asarlar yuzaga keldi.

O'zbekiston va Qozog'istonda Forobiy nomiga qo'yilgan ko'cha, maktab va kutubxonalar mavjud.

ABU ALI IBN SINO
(980-1037)

Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini o'rta asr sharoitida dunyo madaniyatining oldingi qatoriga olib chiqqan buyuk mutafakkirlardan biri Abu Ali ibn Sino bo'lib, u Ovro'poda Avistenna nomi bilan mashhurdir.

Ibn Sino (asl ismi Husayn, otasining ismi Abdulloh) Buxoroning Afshona qishlog'ida hijriy 370 (980) yilning safar oyida, amaldor oilasida tug'ildi. 986 yidda ibn Sino oilasi Buxoroga ko'chib keladi va shu vaqtdan boshlab yosh Husayn boshlang'ich ma'lumot olishga, ilm-fanni o'rganishga kirishadi. Uning yoshligi, yigitlik chog'lari somoniylar hukmronligining so'nggi yillariga, xususan Nuh II ibn Mansur Somoniy hukmronligi davri (976–997) ga to'g'ri keladi.

Ibn Sino iste'dodli, xotirasi kuchli, zehni o'tkir bo'lganligidan o'z davrida ma'lum bo'lgan ilmlarni tezdan egallay boshladi. 10 yoshidayoq Qu'oni Karimni boshdan-oyoq yod o'qir edi. 13 yoshlaridan boshlang'ich matematika, mantiq, fiqh, falsafa ilmlari bilan shug'ullana boshlaydi. Ibn Sino yosh bo'lishiga qaramay, Abu Abdullo Notiliy rahbarligida falsafani, Hasan ibn Nuh al-Qumriydan tibbiyot ilmini har tomonlama o'rganadi, asta-sekin tabiblik bilan ham pgug'ullanadi. U o'zidan avval o'tgan Sharq mutafakkirlarining asarlarini chukur o'rganish bilan birga, qadimgi yunon tabiiy-ilmiy, falsafiy merosini, xususan Aristotel, Evklid, Ptolemey, Galen, Gippokrat, Pifagor, Porfiriylarning asarlarini ham qunt bilan o'rgandi. 16–17 yoshidayoq ibn Sino mashhur tabib – hakim bo'lib tanildi. 999 yilda Buxoro Qoraxoniylar tomonidan zabt etilgach, Somoniylar hokimiyati inqirozga uchradi. 1000 yilda ibn Sino Buxorodan chiqib ketdi va madaniyat markazlaridan biri hisoblangan Xorazmga bordi, u erda Xorazm hokimi Ali ibn Ma'mun saroyidagi olimlarni birlashtirgan o'z zamonasining akademiyasiga qabul qilindi. Ibn Sino Beruniy, ibn Miskavayh, Abu Sahl Masihiy, Abulxayr Hammor, Abu Nasr ibn Iroq kabi etuk olimlar bilan yaqindan tanishdi. Lekin bu davrda kuchayib borayotgan Mahmud G'aznaviyning ta'qibidan qochib, Xorazmni tashlab ketishga va Xuroson, Eronning turli shaharlarida sarson-sargardonlikda yurishga majbur bo'ldi. Abivard, Tus, Nishopur shaharlari orqali Jurjon shahriga kelgan ibn Sino hokim Qobus ibn Vashmgir saroyida mashhur tabib sifatida yashadi, bo'lajak shogirdi Juzjoniylar bilan tanishdi. 1019–21 yillarda Hamadonda vazir lavozimida xizmat qilarkan, hokim bilan kelisha olmay, 4 oy qamoqda yotib chiqdi. 1023 yilda Isfahonga qochdi va butun umrini ilmiy

asarlar yozishga bag'ishladi. Ibn Sinoning "Kitob al-qonun fit-tibb", "Kitob un-najot", "Kitob ul-insof" kabi mashhur asarlari, geometriya, astronomiya, o'simlik, hayvonot olami, mantiqqa oid risolalari, "Hayy ibn Yaqzon" falsafiy qissasi so'nggi yillarda yozilgan. U Isfahonda rasadxona qurish bilan mashg'ul bo'ldi. Umrining so'nggi yillarida feodal urushlar kuchayib ketganligi, ijtimoiy-siyosiy hayotda o'zi ham faol qatnashganligi tufayli u Isfahon, Ray, Hamadon shaharlari orasida sarson-sargardonlikda yurib, 1037 yil 18 iyunda Isfahon shahrida 57 yoshida qulunj kasalligidan vafot etdi.

Ibn Sinoning hayot yo'li o'zi yozgan tarjimai holi va shogirdi Juzjoniylar tomonidan qoldirilgan manbalardan ma'lum. Ibn Sinoning ilmiy qiziqishlari, dunyoqarashining shakllanishida qadimgi Sharq madaniyati, yunon ilmi, falsafasi, Markaziy Osiyo xalqlarining mustaqillik uchun olib borgan kurashlari muhim rol o'ynadi. Ibn Sino tarjimai holida Forobiyning "Metafizika maqsadlari", "Fusus ul-hikam" kabi muhim risolalarini qunt bilan o'rganganligi, ulardan keng foydalanganligini ta'kidlab o'tadi.

Ibn Sino asarlarining umumiy soni 450 dan oshadi, lekin bizgacha faqat 160 ga yaqin asari etib kelgan, xolos. Ko'p risolalari shahar-madina ko'chib yurish, feodal urushlari, saroy to'polonlari, turli falokatlar tufayli yo'qolib kettan. Ko'p manbalarda Ibn Sino avvalo tabib sifatida talqin etiladi, holbuki tabobat uning ilmiy sohalari orasida eng muhimlaridan biridir, xolos. Ibn Sino asarlarining asosiy qismi Yaqin va O'rta Sharqning o'sha davr ilmiy tili hisoblangan arab tilida, ba'zilar fors tilida yozilgan. Uning bizga ma'lum bo'lgan katta asari "Kitob ush-shifo" ("Shifo kitobi") 22 jilddan iborat bo'lib, 4 ta katta bo'limini mantiq, fizika, matematika, metafizikaga doir masalalar egallagan. Uning ayrim qismlari lotin tiliga, Ovro'podagi boshqa tillarga, sharq tillariga, shuningdek, rus, o'zbek tillariga tarjima qilingan. 20 jilddan iborat bo'lgan "Kitob ul-insof" ("Insof kitobi") bizgacha etib kelmagan, chunki Isfahondagi yong'inda yo'qolgan. "Kitob un-najot" ("Najot kitobi") 4 katta qismdan – mantiq, fizika, matematika, metafizikadan iborat, "Kitob lison ul-arab" ("Arab tili kitobi") 10 jildni tashkil etadi. "Donishnoma" fors tilida yozilgan bo'lib, 4 qismni – mantiq, fizika, matematika, metafizikani o'z ichiga oladi (Rus tiliga tarjima etilgan, bir qismi o'zbek tilida bosilgan).

Ibn Sino asarlari o'rta asrlarda Ovro'poda ilmiy til hisoblangan lotin tiliga, u orqali Ovro'poning boshqa tillariga tarjima etilgan. Ibn

Sino ilmiy risolalardan tashqari, chuqur falsafiy mazmunli badiiy obrazlar va ma'lum voqealar orqali ifoda etuvchi "Tayr qissasi", "Salomon va Ibsol", "Hayy ibn Yaqzon" kabi falsafiy qissalar yaratgan.

Ibn Sino zamonasining etuk shoiri ham bo'lgan. U Sharq, xususan, fors poeziyasida ruboiy janrining asoschilaridan biri bo'lib, ruboiylari o'zida chuqur falsafiy xulosalarni ifodalaydi. Ibn Sino arabcha qitalar ham yozgan (Uning she'riy merosi qisman rus va o'zbek tillarida nashr etilgan). Ibn Sino tabobat masalalarini ommabop holda nazm bilan izohlovchi "Urjuza" nomli tibbiy asar yaratdi. Uning Aristotel (Arastu) ta'limoti xususida Abu Rayhon Beruniy bilan va o'zining shogirdi – ozarbayjonlik mutafakkir Baxmanyor bilan yozishmalari fan olamida mashhur. Ayniqsa, tabobat, u bilan bog'liq holda anatomiya, psixologiya, farmakologiya, terapiya, xirurgiya, diagnostika, gigiena kabi ilmlar ibn Sino ijodida bir qancha yangi ixtirolar bilan boyidi va yangi bosqichga ko'tarildi. Bulardan tashqari, kimyo, mineralogiya, astronomiya, matematika, o'simlik dunyosi, geologik jarayonlarni o'rganish sohasida ham u yangi-yangi fikrlarni olg'a sura oldi. Ibn Sinoning tibbiyot sohasidagi asarlaridan "Kitob al-qonun fit-tibb" ("Tib qonunlari"), "Kitob ul-qulanj" ("Ichak sanchiqlari"), "Kitob un-nabz" ("Tomir ko'rish haqida kitob"), "Fuj ul-tibbiya joria fi majlisih" ("Tib haqida hikmatli so'zlar"), "Tadbir ul-manzil" ("Turar joyning tuzilishi"), "Fil-hindubo" ("Sachratqi o'simligi haqida"), "Risola fi-dastur it-tibbiy" ("Tibbiy ko'rsatmalar haqida") kabi asarlari mavjud. Uning tibbiyotga oid qomusiy asari "Kitob al-qonun fit-tibb" 5 mustaqil katta asardan tarkib topgan: ularning har biri ma'lum sohani izchil, har tomonlama yoritib beradi.

Birinchi kitobda tibbiyotning nazariy asoslari, uning predmeti, vazifalari, bo'lim va metodlari, kasallikning kelib chiqish sabablari, belgilari, sog'liqni saqlash yo'llari, kishi anatomiyasi haqida mazmundor, aniqligi bilan kishini taajjubda qoldiruvchi qisqacha ocherk, sog'liqni qanday saqlash kerakligi haqidagi ta'limot (keyinchalik gigiena deb nomlangan) bayon etiladi.

"Qonun"ning bu kitobini hozirgi zamon ichki kasalliklar pro-pedevtikasi darsligiga tenglashtirish mumkin.

"Qonun"ning oddiy dorilarga bag'ishlangan ikkinchi kitobida 800 ga yaqin dorining xususiyatlari, ularni tayyorlash va iste'mol qilish usullari bayon etilgan. Ibn Sino simob, uning birikmalarini dori qilib

ishlatishni birinchi bo'lib tavsiya etadi, sharobni quvvatga kirituvchi, jarohatlarni tozalovchi dori sifatida ishlatadi.

Uchinchi kitobda ayrim organlar (hatto soch, tirnoqlar)ning kasalliklari, ularni davolash usullari bayon etiladi, uni maxsus patologiya darsligi deb atasaham bo'ladi. Bu kitobda bosh miya, nerv, ko'z, quloq, burun, tomoq, qorin, tish, yurak, jigar, buyrak kasalliklari batafsil tahlil qilinadi.

"Qonun"ning to'rtinchi kitobi organizmning umumiy kasalliklariga bag'ishlangan. Unda isitmalar, o'smalar, ularning sababi, xirurgik kasalliklar (suyak sinishi, chiqishi, jarohatlanish) va ularni davolash usullari har xil dorilardan zaharlanish va bunda ko'riladigan choralari to'g'risida ma'lumot beriladi. Chechak, qizamiq, moxov, toun, vabo va boshqa yuqumli kasalliklar tasvir etiladi.

"Qonun"ning beshinchi kitobida murakkab dorilarning organizmga ta'siri, ularni tayyorlash, iste'mol qilish usullari bayon qilingan. Bu kitob dorishunoslik ilmiga – farmakologiyaga bag'ishlangan.

Tibbiyotning asosiy vazifasi, uning ta'biricha, "inson sog'lig'ini saqlash, agar kasallik paydo bo'lgan bo'lsa, bu kasallikni keltirib chiqargan sabablarni aniqlash va ularni yo'qotish orqali sog'liqni tiklashdan iborat". Ibn Sino fikricha, tib ilmida nazariy bilimlar va amaliyot o'zaro bog'liq bo'lishi, bir-biriga asoslanmog'i zarur, aks holda u rivoj topmaydi, o'z maqsadiga erisha olmaydi. "Tib ilmi avvalo ikki qismga -- nazariy va amaliy qismlarga bo'linadi... Nazariya deb ataluvchi qismi tabiblarning fikrlarini ifoda qilib, maxsus amaliya deb ataladigan qismi tadbir va amalning qanday bo'lishi kerakligini o'rgatadi. Tibning amaliy qismi ikkiga bo'linadi. Birinchi qismi sog'lom tanlarning tadbirini bilish: bu sog'liqni saqlashga taalluqli bo'lgani uchun sog'liqni saqlash ilmi deb ataladi. Ikkinchi qismi – kasal tanning tadbirini bilish bo'lib, sog'lom holatga qaytarish yo'llarini ko'rsatadi, bu davolash ilmi deb ataladi". Ibn Sino kasallikni o'rganishda ob'ektiv sharoitni har tomonlama bilishga katta ahamiyat berdi, muhitdagi turli tabiiy narsalar, havo orqali kasallik tarqatuvchi ko'zga ko'rinmaydigan "mayda hayvonotlar" haqidagi fikrni olg'a surdi.

"Qonun" 800 yil davomidahakimlar uchun asosiy qo'llanma bo'lib keldi. O'rta asrlarda "Qonun" Sharqdagina emas, balki G'arb mamlakatlarining universitetlarida ham talabalar uchun tibbiyotdan yagona qo'llanma edi.

Ibn Sinoning "Kitob ush-shifo" asarida turli tibbiyot imlariga: botanika, geologiya, mineralogiya, astronomiya, matematika, kimyoga oid ko'p ma'lumotlar keltiriladi. Uning tog'larning vujudga kelishi, er yuzasining davrlar o'tishi bilan o'zgarib borishi, zilzilaning sabablari kabi turli jarayonlar haqidagi fikrlari keyinchalik geologiya ilmining mustaqil ravishda rivoj topishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ayrim joylarning bir vaqtlar dengiz bo'lganligi, shu sababli qattiq qatlamlarda turli dengiz hayvonlarining izlari saqlanib qolganligi haqida ham turli misollar asosida fikr yuritiladi; meteoritlar, vulkanlar haqida ma'lumotlar keltiriladi. Mineralogiya ilmining rivojida ham ibn Sinoning xizmati katta. U minerallarni 4 guruhga ajratadi: 1) toshlar; 2) eriydigan jism (metal)lar; 3) oltingugurtli yonuvchi jismlar; 4) tuzlar.

Kimyoda ham ibn Sino zamonasining bilimlarini umumlashtirishga harakat qilib, turli asarlar yozdi, tajribalar o'gkazdi. Xususan, uning organik kimyo sohasidagi fikrlari keyingi davr mutaxassislari tomonidan yuqori baholandi. U odstiy metallni qimmatli metallga aylantirish ustida fikr yurituvchi alximiklarni tanqid qildi. Ibn Sino astronomiya sohasida Ptolemeyning geosentrik nazariyasidan tashqariga chiqmagan bo'lsa-da, tabiiy hodisalarning ichki sababiy bog'lanishini aniqlashga harakat qildi, inson hayoti va ijtimoiy hodisalarni osmon jismlari harakati, holatiga bog'lovchi astrologiyaga shubha bilan qaradi, turli tajribalar o'tkazish uchun yangi astronomik asbob yaratish, botanikada turli o'simliklarning tabiiy xususiyatlarini o'rganish, ilmiy terminologiya yaratish sohasida ish olib bordi.

Ibn Sino dunyoqarashi Forobiy asarlari ta'sirida shakllandi, u ijtimoiy-falsafiy masalalarda Forobiy qarashlarini davom ettirdi, ilg'or falsafiy oqimni yangi tabiiy-ilmiy fikrlar bilan boyitib sistemalashtirdi va yangi bosqichga ko'tardi. Ibn Sino fikricha, falsafaning vazifasiga mavjudotni – barcha mavjud narsalarni, ularning kelib chiqishi, tartibi, o'zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o'tishini har tomonlama tekshirish uchun zaruriyat, imkoniyat, voqelik, sababiyat prinstiplarini asos qilib oladi. Olam – barcha mavjud narsalar ikkiga bo'linadi: zaruriy vujud (vujudi vojib) va imkoniy vujud (vujudi mumkin). Zaruriy vujud hech narsaga bog'liq bo'lmagan bir butunlikni tashkil etib, u eng irodali, qudratli, dono Tangridir. Qolgan hamma narsalar imkoniy tarzda mavjud bo'lib, zaruriy vujud – Tangridan kelib chiqadi. Vujudi vojib va vujudi mumkin – sabab va oqibat munosabatidadir. Bu

jarayon emanastiya tarzida, ya'ni quyoshdan chiqayotgan nur shaklida asta-sekin amalga oshadi. Shu tartibda imkoniyat shaklidagi mavjud bo'lgan aql, jon (nafs) va jism, ular bilan bog'liq holda osmon sferalari kelib chiqadi, mavjud narsalarga aylanadi. Bular hammasi substanstiya (javhar)dir. Bundan tashqari borliqda akstidenstiya (obraz) – narsalarning belgilari, rang, hajmi, hidi va boshqa hislari mavjud. Jism shakl va modda (xayulo)dan tashkil topadi. Xudo abadiy, uning oqibati bo'lmish materiya ham abadiydir. Uning o'zi boshqa konkret jismlarning asosidir. Narsalarning konkret ko'rinishlari, shakllari o'zgaradi, lekin ularning moddiy asosi yo'qolmaydi. Materiya doim vujudga kelishi mumkin bo'lgan narsalardan avval mavjud bo'lib, bu narsalar ularni tashkil etuvchi materiyaga muhtojdir. Materiyaning eng sodda, bo'laklarga bo'linmaydigan shakli to'rt unsur: havo, olov, suv, tuproqdan iborat. Ularning turlicha o'zaro birikuvi natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi. Murakkab narsalar o'zgarib, turli shakllarga ega bo'lishi mumkin, lekin ularning moddiy asosi bo'lgan to'rt unsur yo'qolmaydi, abadiy saqlanadi. Uning fikricha, avval tog'toshlar, so'ng o'simlik, hayvonot va taraqqiyotning yakuni sifatida inson vujudga kelgan. Inson boshqa barcha hayvonot olamidan so'zi, tili va aqli, tafakkur qilishi bilan farq qiladi.

Real hodisalarni chuqur bilish, fan bilan shug'ullanish insongagina xosdir. Ibn Sino "Risolatun fi taqsim al-mavjudot" asarida butun borliqni tarkibiy qismlarga bo'lib, birma-bir sanaydi va ularga ta'rif berib o'tadi. Vujudi vojib, vujudi mumkin, substanstiya, akstidenstiya, materiya, shakl, aql, unsur, jism, quvvat, sezish, mineral, hayvon, nutq, lison kabi kategoriyalar bu risolada qisqacha ta'riflanadi.

Inson bilimlari narsalarni bilish yordamida vujudga keladi. Bilish hissiy bilish va tushunchalar yordamida fikrlashdan tashkil topadi. "Sezish, – deb yozgan u, – bu shunday ta'sirki, u tashqi narsalarning o'zi bo'lmay, balki bizning hislarimizda vujudga keladi. His moddiy obrazning oynasi bo'lib, moddiy shakllarning bo'yi, eni bilan birga ifodalanganligi sababli, ularni inson moddiy asossiz in'ikos eta olmaydi va jismlarni bilolmaydi".

Inson aqli turli fanlarni o'rganish yordamida boyiydi, rivoj topadi. Bunda, xususan, u mantiq ilmiga katta e'tibor beradi. Aql har qanday bilishning va amaliy faoliyatning mezoni sifatida talqin etiladi. "(Aql) tarozisida o'lchanmagan har qanday bilim, – deb yozadi ibn Sino, –

chin bo'lolmaydi, demak, u haqiqiy bilim emas". O'rta asrda Yaqin va O'rta Sharq, jumladan, Markaziy Osiyo falsafasida aql nazariyasi juda muhim o'rin egallaydi.

Ibn Sino ijodida fanning strukturasi tekshirish, ilmlarning tartibini aniqlash, ularni tasnif qilishga e'tibor alohida o'rin egallaydi. Bu masalada ham olim Forobiy boshlab bergan fanlar tasnifi haqidagi masalani yanada taraqqiy etirishga harakat qiladi. Ibn Sinoning falsafiy sistemasini ifodalovchi asarlarida ("Kitob ush-shifo", "Kitob un-najot", "Donishnoma") falsafiy bilimlar: mantiq, fizika, matematika, metafizika tartibida beriladi. Bulardan mantiq – bilishning metodi, mavjudotni o'rganish, u haqda fikr yuritishning ilmiy usuli sifatida talqin etiladi. "Mantiq, – deb yozadi ibn Sino, – insonga shunday bir qoida beradiki, bu qoida yordamida inson xulosa chiqarishda xatolardan saqlanadi". Mantiq yordamida inson haqiqiy bilimni yolg'ondan ajratadi va noma'lum narsalarni o'rganadi. U - mantiq ilmini tadqiq etishga katta e'tibor beradi, unga maxsus risolalar bag'ishlaydi. Xususan, u mantiqiy usullar, ta'riflash, hukm, xulosa chiqarish, isbotlash masalalarini o'rganishga katta hissa qo'shdi, mantiq fanini Forobiydan so'ng bilishning to'g'ri metodi sifatida rivojlantirdi. Mantiqdan tashqari barcha qolgan ilmlarni ibn Sino tabiat va ijtimoiy hodisalar haqidagi ilmlar sifatida o'zining "Aqsom ul-ulum ul-aqliya" ("Aqliy bilimlar tasnifi") asarida alohida-alohida sanab, ta'rif berib o'tadi. Ibn Sino falsafiy ilmlarni avvalo ikkiga bo'ladi: nazariy va amaliy ilmlar.

Nazariy ilmlar haqiqatni bilishga, amaliy ilmlar yaxshi ishlarni bajarishga qaratilgan. Falsafaning nazariy qismi uchga bo'linadi: 1) quyi darajadagi ilm, ya'ni tabiatshunoslik; 2) o'rta darajadagi ilm – matematika; 3) oliy darajadagi ilm – metafizika. Falsafaning amaliy qismi ham uchga bo'linadi: a) shaxs haqidagi ilm; b) insonning o'zaro munosabatlari haqidagi ilm; v) davlatni, mamlakatni boshqarish haqidagi ilm. Nazariy-falsafiy ilmlarga kiruvchi har uch turdagi ilmlar asosiy va yordamchi bo'laklarga ajraladi; tabiatshunoslik ilmlari astrologiya, medistina, alkimyo kabi etti xil tarmog'ni o'z ichiga oladi. Matematika esa arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa nomi bilan 4 tarmog'ga bo'linadi. Asarda 29 ilm tarmog'i tilga olinadi.

Ibn Sino o'z dunyoqarashida panteistik prinsipga asoslanadi: Tangri va borliq bir-biriga zid, bir-birini inkor etuvchi narsalar emas, aksincha, ular bir butun holda mavjudotni tashkil etadi. Abadiylik

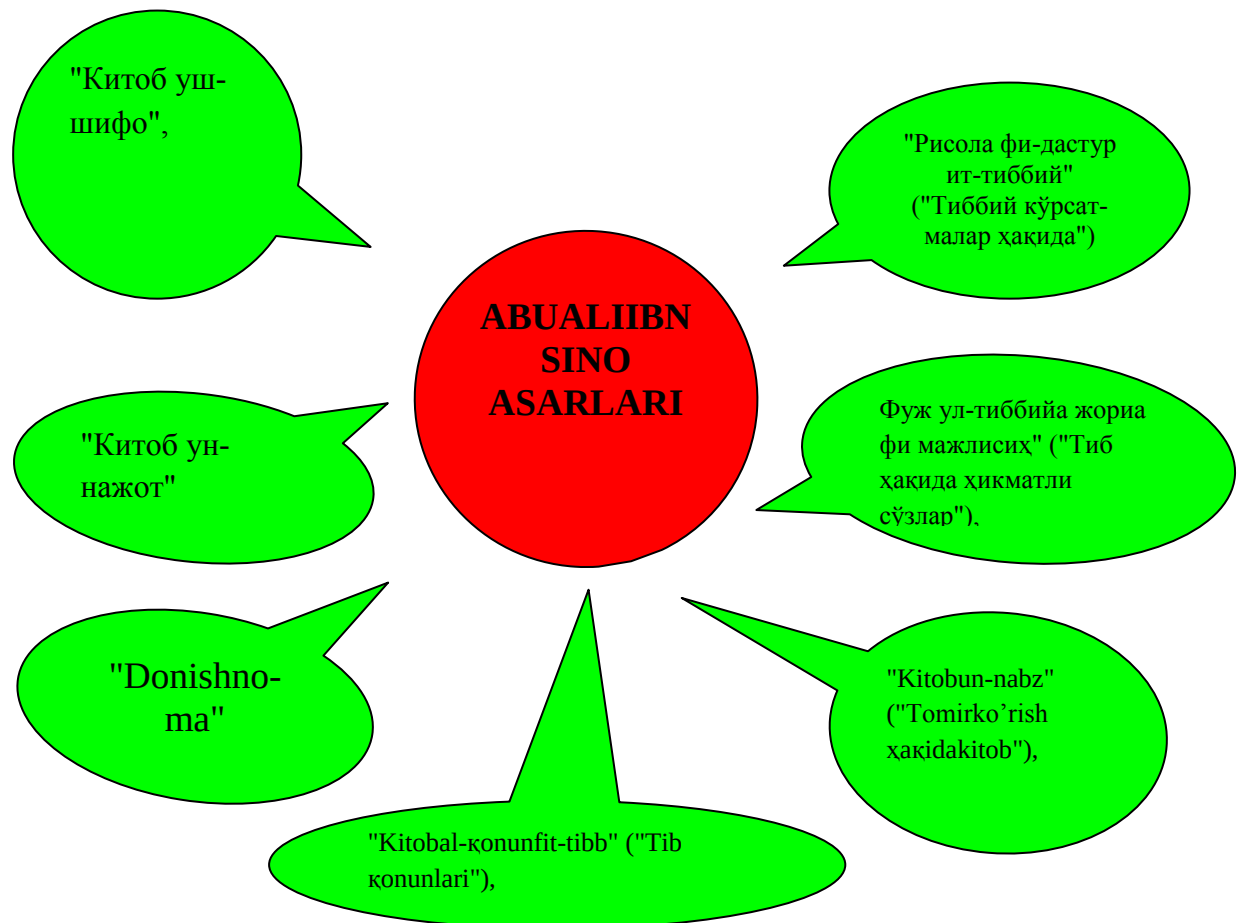
Tantriga xos. Tangri va tabiat ma'lum pog'onalar yordamida bog'lanadi. Uzun va yaxlit zanjirning bir tomonida yaratuvchi Tangri – zaruriy vujud, ikkinchi chekkasida tabiat yotadi.

Ibn Sino haqiqiy axloqiy fazilatlarga va ideal jamoaga shu mavjud dunyoda erishuv mumkin, jamiyatda insonlar o'zaro yordam asosida yashashlari kerak deb ta'kidlaydi. Jamiyat kishilarning o'zaro kelishuvi asosida qabul qilinadigan adolatli qonunlar yordamida boshqarilishi lozimligini ta'kidlaydi. Jamiyat a'zolarining hammasi bu qonunga itoat etishlari, qonunni buzish va adolatsizlik jazolanishi, basharti podshoning o'zi adolatsizlikka yo'l qo'ysa, xalqning unga qarshi qo'zg'oloni to'g'ri va jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanmog'i lozim.

Ibn Sino o'zining ko'p tarmoqli mahsuldor ijodi, boy merosi bilan jahon madaniyati taraqqiyotida katta rol o'ynadi. O'z ijodi, ilmiy faoliyatida ibn Sino Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlaridagi yuqori madaniy ko'ratinkilik, madaniy "uyg'onish"ning ma'naviy yutuqlarini mujassamlashtira oldi, bu bilan butun Sharq va Ovro'podagi ma'rifat, madaniyat taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatadi. U o'z davrida Sharq va Ovro'poda "Shayx ur-ra'is", "Olimlar boshlig'i", "Tabiblar podshohi" kabi eng buyuk nomlarga sazovor bo'ldi. Ibn Sino mashhur murabbiy sifatida Abu Ubayd Jurjoni, Umar Isfahoni, Muhammad Sheroziy, Ahmad Ma'suriy, mashhur ozarbayjon mutafakkiri Baxmanyor ibn Marzbon, Yusuf Iyloqiy, ajoyib olim va shoir Umar Hayyom kabi shogirdlarini tarbiyaladi. Uyg'onish davri miniatyura va suratlarida ibn Sino mashhur qadimgi yunon olimlari Aristotel, Galen, Gippokrat, Ptolemey, Evklid bilan bir qatorda tasvirlangan. O'simliklarning birinchi ilmiy tasnifini yaratgan tabiatshunos Karl Linney doimo yashil bo'lib turuvchi bir o'simlikni ibn Sino sharafiga "Avisteniya" deb atadi.

Ibn Sino asarlari Ovro'poda XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilina boshladi. "Tib qonunlari" asarining o'zi lotinchada 30 martadan ortiq nashr qilindi. "Kitob ush-shifo"ning ko'p bo'limlari, mantiq, musiqa, urning tuzilishi, geologik jarayonlar, metafizikaga oid qismlari ham lotinchada nashr etildi. So'nggi ilmiy tadqiqotlar ibn Sinoning Sharq adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatganligini, chuqur falsafiy mazmunni ifodalovchi ruboiy va falsafiy qissalar janrining taraqqiyotiga turtki berganligini ko'rsatadi. Ibn Sino xalq orasida shu

darajada hurmatga sazo-vor bo'ldiki, u folklor qahramoniga aylanib ketdi. Sharq xalqlarida uning to'g'risida turli hikoya, rivoyat, afsonalar vujudga keldi. Jahon olimlari ibn Sino asarlari, uning faoliyati to'g'risida ko'pdan beri ilmiy tadqiqot ishlarini olib boradilar. Hozirda jahonning deyarli barcha yirik tillarida ibn Sino haqida asarlar yaratilgan.

ABU RAYHON BERUNIY
(973-1048)

Abu Rayhon Beruniy – oʻrta asrning buyuk qomusiy olimi. U bir vaqtning oʻzida astronom, astrolog, matematik, geolog, geograf, oʻlkashunos, biolog, medik, oʻsimlikshunos, maʼdانشunos, tarixchi, manbashunos, dinshunos, adabiyotshunos, faylasuf, sotsiolog, mantiqshunos, ilohiyotchi va shoir boʻlgan. Oʻz davrida uning «shugʻullangan sohasini sanashdan koʻra, shugʻullanmagan sohasini sanash osonroq» edi deyishadi. Beruniy astronomiyaga, astrolyabiyaga, geodeziyaga, mineralogiyaga, farmakognoziyaga, geografiyaga, astrologiyaga, toponomikaga, dinshunoslikka, tarixga oid maxsus asarlar yozgan.

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy ismidagi «Abu Rayhon» qismi Rayhonning otasi, «Muhammad» mutafakkirning oʻz ismi, «ibn Ahmad» Ahmadning oʻgʻli ekanligini anglatadi. Beruniy esa uning nisbasidir.

Beruniy 362 yilning 3 zu-l-hijjasi/973 yil 9 sentyabrida Xorazmning qadimiy poytaxti hisoblangan Kot (Kat) shahrida tugʻilgan. Ayrim manbalarda Beruniyni Kot shahrining tashqarisida tugʻilgan, shu sababli uni «Beruniy», yaʼni «tashqarilik» degan taxallus bilan atashgan deyishadi. Abu Saʼd Abdulkarim as-Samʼoniy (vaf. 1165) «Nasablar kitobi» nomli asarida shunday deb yozadi: «Beruniy degan nisba Xorazm (yaʼni uning poytaxti Kot shahri)ning tashqari qismiga oiddir. Kimki shahardan tashqarida tugʻilgan boʻlsa, bunday odamni «falonchi beruniy» deydilar. Munajjim Abu Rayhon shunday nisba bilan mashhurdir». Kot shahri X asrda xorazmshohlar – afrigʻiylar sulolasining poytaxti, Oʻrta Osiyoning eng yirik savdo markazlaridan biri edi. Bu davrda Xorazm bilan Xitoy, Hindiston, Yaqin Sharq davlatlari, Eron, Kavkaz va Evropa davlatlari oʻrtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar ancha rivojlangandi. Xorazmliklar asosan moʻyna, qoramol, baliq va hunarmandchilik buyumlari bilan savdo qilishgan. Xitoydan chinni va ipak buyumlar, Hindistondan ziravorlar xarid qilishgan. Evropalik, rum va suriyalik savdogarlar turli-tuman hunarmandchilik, zargarlik buyumlarini keltirishgan. Xorazmda hunarmandchilikning kulolchilik, shishasozlik, zargarlik, toʻquvchilik, kandakorlik va yogʻoch oʻymakorligi rivojlangan. Kadimdan Xorazmda matematika, astronomiya, geodeziya, matematik geografiya fanlari taraqqiy etib kelgan. Tarixchilar keltirgan maʼlumotlarga qaraganda, bu ilmlarga qiziqqan kishilar dunyoning uzoq-uzoq burchaklaridan Xorazmga kelishgan. Kot shahrida xitoylik, suriyonlik, rumlik, yunonistonlik va hatto andalusiyalik (ispaniyalik)

kishilarni ham uchratish mumkin edi. Ular nafaqat ilm o'rganish uchun, balki o'z ilmlarini yoyish uchun ham kelishardi. Bu holat Xorazmda ilm egallashga sharoit keng bo'lganligidan dalolat beradi. Beruniy ana shunday muhitda aqlini tanidi. U yoshligidan ilmga mehr qo'ygan edi. Beruniy o'zining yoshligi haqida xotirlab: «Men bir Yunonistondan kelib qolgan olimdan turli xil o'simliklarning yunonchada qanday atalishini so'rab, bir daftarchamga batafsil yozib borar edim va ularni yodlab olardim», – deydi. Kot shahri bir necha bor istilochilar tomonidan qayta-qayta vayron qilingan va har safar yangidan tiklanganda boshqa nomlar bilan atalgan. Yaqin tarixda va 1957 yilgacha Shabboz (Shayx Abbos Vali) deb atab kelingan va o'sha yil unga Beruniy nomi berilgan. Beruniy shahri hozir Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida joylashgan.

Beruniyning oila a'zolari, ota-bobolari va nasl-nasabi haqida ma'lumotlar saqlanmagan. Beruniyning o'zining yozishicha, onasi o'tin terish bilan tirikchilik qilgan. Bu ma'lumot Beruniyning muhtojlikda kun kechiruvchi oilada voyaga etganligidan dalolat beradi.

Ta'kidlanganidek, X asrning ikkinchi yarmi va XI asr Xorazmda ilm-ma'rifat nihoyatda rivojlangan bir davr edi. Bir tomondan Xorazmda «Avesto» g'oyalari va zardushtiylik dini bilan bog'langan qadimiy ilmlar ravnaq topgan bo'lsa, Qadimgi Yunonistondan kelgan falsafiy ta'limotlar, Erondan kelgan majusiylilik, kohinlik an'analari, isaviylilik, musaviylilik, Kushonlar davrida tarqalgan buddaviylilik va nihoyat, islom dini va madaniyati xalqning ma'naviy dunyosiga ta'sir qilgan edi. Ayniqsa, arab olimlarining ta'limotlari, Qur'oni karim va hadislarga asoslangan g'oyalar keng tarqalgandi. Shunday bir sintetik madaniyatlar rivojlangan sharoitda xalqning ilg'or ziyolilari turli tillarni egallashga intilishgan. Beruniy ham qadimgi xorazm tilidan tashqari, arab, so'g'diy, fors, yunon, suriyoniy va qadimiy yahudiy tillarini puxta bilgan va shu tillarda yozilgan adabiyotlarni o'qiy olgan. Keyinchalik Mahmud G'aznaviy bilan Hindistonga borganida sanskrit tilini ham o'rganib olgan. Beruniy yashagan davrda Qur'onni yod olish odati keng yoyilgandi. Bu odat kishilarning xotirasini chiniqtirgan va turli tillarni o'rganishga rag'batni kuchaytirgan. Bundan tashqari, xorazmliklarning xotiraga zo'r berishlarining sababini Beruniy shunday izohlaydi: «Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o'rgangan va bilimni boshqalarga o'rgatadigan kishilarni halok etib, butkul yo'q qilib

yuborgan edi. Shuning uchun u (xabar va rivoyatlar) islom davridan keyin, haqiqatni bilib bo'lmaydigan darajada yashirin qoddi... Keyin Qutayba ibn Muslim al-Bohiliy xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o'ldirib, kitob va daftarlarini kuydirganligi sababli ular savodsiz qolib, o'z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo'ldilar».

IX-X asrlarda somoniylar saltanati vujudga kelib, fan va madaniyat yana yuksala boshlaydi. Turkiy xalqlarning Sharqiy hududlarida mustaqil davlatchilik an'alarini tiklab olgan qoraxoniylar 995-997 yillari somoniylar davlatiga qarshi yurish qiladi. Kot shahri Urganch amiri Ma'mun I (995-997) tomonidan bosib olinadi va afrig'iylar sulolasi barham topadi. Qoraxoniylar asta-sekin butun Movarounnahrni egallaydi. Ular arab hukmdorlari bilan kelishib, Amudaryoning o'ng sohilidagi erlarni butunday o'zlariga qaratib oladi. 997-1017 yillarda hokimiyat Ma'mun birinchining o'g'li Ma'mun ikkinchi qo'lga o'tadi. U poytaxtni Urganchga ko'chiradi va ancha ma'rifatparvar inson bo'lganligi sababli ilm-fan taraqqiyotiga rahnamolik qiladi. Urganchda «Ma'mun akademiyasi» tashkil etiladi. Ko'p mamlakatlardan ilm-fan bilan shug'ullanuvchi olimlar bu erga olib kelinib, ularga yaxshi sharoitlar yaratiladi. Beruniy shu olimlarning etakchilaridan biri edi. Uning atrofida yaxshi ilmiy jamoa to'plangan. Bu davrda yurtimizda ilm-ma'rifat, fan va madaniyat yana yuksala boshlagan edi. Afsuski, 1017-1018 yillar Xorazmda yana notinchlik davri boshlandi. Bir tomondan Mavorounnahrda qoraxoniylar hukmronligi, ikkinchi tomondan Xuroson va Afg'onistonda o'rnatilgan Mahmud G'aznaviy hukmronligi (998-1030) o'rtasidagi nizolar Xorazmda shakllangan ma'rifat o'chogining barbod bo'lishiga sabab bo'ldi.

Beruniy umrining oxirigacha g'aznaviylar qo'lida xizmat qiladi. XIII asrning ikkinchi yarmida yashagan mashhur hakim va xattot G'azanfar at-Tabriziyni yozishicha, Abu Rayhon Beruniy 440 xijriy yil rajab oyining 3 kuni/1048 yilning 13 dekabrda G'azna shahrida vafot etgan.

Bu olim Beruniyning so'nggi asari «Saydana»ni ko'chirgan. Beruniyning tarjimai holini yozgan tarixchi olim, Abu Abdulloh Shahobiddin Yoqub (Yoqut) ibn Abdulloh ar-Rumi Hamaviy (1179-1229) Beruniy vafot etganida, ancha keksayib, saksondan oshib qolganligini ta'kidlab, uning vafot sanasini 443/1051-1052 yil etib ko'rsatadi.

Beruniy yoshligida ustozi, mashhur olim Abu Nasr ibn Iroq Mansur ibn Alidan (vaf. 1036) ta'lim olib, ilm sirlarini o'rgangan. Beruniy bu ustozini ko'pgina asarlarida hurmat bilan tilga oladi. Ibn Iroqning ham Beruniyga mehri kuchli bo'lgan. U astronomiya, geometriya va matematikaga oid 12 ta asarini shogirdi Abu Rayhon Beruniyga bag'ishlab yozgan va bu ulug' shogirdini ko'p asarlarida hurmat bilan tilga olgan. Ibn Iroq Beruniyni Evklid geometriyasi va Ptolomeyning astronomik ta'limoti bilan tanishtirgan. U shogirdining nihoyatda iste'dodli ekanini ta'kidlab, Beruniy yoshligidan mustaqil astronomik kuzatish ishlari olib borganini (994-995), buning uchun maxsus astronomik asbob ham ixtiro qilganini yozib qoldirgan.

995-997 yillari Kot Ma'mun I tomonidan bosib olingandan keyin afrig'iylar sulolasi tugatildi. Shu davrda taxtdan tushirilgan amir xizmatida bo'lgan Beruniyning hayoti ham xavf ostida qoladi va u 22 yoshida Xorazmdan chiqib ketishga majbur bo'ladi. U dastlab Kaspiy dengizining janubisharqida joylashgan Jurjon shahriga borib, u erda muhojirliqda yashaydi. So'ngra Eronning Ray shahrida istiqomat qiladi va u erda nihoyatda faqirlikda kun kechiradi. Hatto ilmiy munozaralarda ham puldor olimlar uning muhtojligi ustidan masxara qilib kulishardi. Bu haqda Beruniy shunday eslaydi: «Ray shahrida bir olim astronomiya sohasida men bilan bahsga kirishdi va garchi u ilmda mendan ancha past tursada, mendan o'zini yuqori olib, hatto kaminani haqorat ham qildi. Vaholanki, oramizda faqat boylik ortiqchaligi va maqtovlarni yomonliklarga, faxrlarni ayblarga aylantiruvchi kambag'allik bor edi, xolos. Chunki men u vaqtda hamma tomondan qiyinchilikka uchrab, parishonhol edim».

Beruniy Ray shahrida isfahonlik bir savdogar do'stining uyida mehmon bo'lib yashagan. O'rta Osiyoda vaziyat mo''tadillasha boshlagach, olim Raydan yana Jurjonga qaytib keladi va bu joyda ikkinchi ustozi – tabib, astronom va faylasuf Abu Sahd Iso bin Yah'yo al-Masihiy al-Jurjoniy (vaf. 1010) bilan tanishadi, undan ta'lim oladi.

928–1012 yillar Xorazm va Kaspiy dengizi oldi viloyatlariga ziyoriylar sulolasining mashhur vakili Qobus ibn Vashmgir hukmronlik qilgan. Bu hukmdor Beruniyga vazirlik lavozimini taklif qilgan, ammo Beruniy bu lavozimni rad etib, ilm bilan shug'ullanishga jazm etadi. 1000 yil Beruniy jahon fani tarixida qimmatbaho manba hisoblangan «Osor al-boqiya» («Qadimgi xalqtardan qolgan yodgorliklar») asarini yozadi va mazkur asarni «Shams al-maoliy» («Oliy mar-tabalar quyoshi») laqabi bilan mashhur bo'lgan hukmdor

Qobus ibn Vashmgir (vaf. 1012)ga bag'ishlaydi. Qobus ibn Vashmgir hukmdorlar orasida ilm-ma'rifatga berilgan, adolatparvar inson bo'lgan. Beruniyning yozishicha, uni Yaratgan «xalqqa adolatli, Tangrining dini va xalqiga yordamchi, musulmonlar haramlarini qo'riqlovchi, ular mulklarini talon-tarojlardan asrovchi yo'lboshchi qilib, bandalarini o'zidan minnatdor etdi». Shunisi borki, bu hukmdor shia mazhabining tarafdori bo'lgan. Beruniy uning saroyida yashagan davrlarida o'zini shia mazhabiga yon bosganday qilib ko'rsatsada, dinda to'la mo'tadillikni yoqdagan va barcha mazhablarga nisbatan bag'rikenglik bilan qarash tarafdori bo'lgan. 1005 yili Beruniy o'z yurti – Xorazmga qaytadi. 1010 yili Abu-l-Abbos Ma'mun II ibn Ma'mun (vaf. 1017) Beruniyni Xorazmning yangi poytaxti Urganchga olib kelishga farmon beradi. U Beruniyni ustoz sifatida hurmat qiladi. Beruniy ham «Xorazmning mashhur kishilari» degan asarida Abu-l-Abbos Ma'mun II ning yaxshi sifatlarini tavsiflab o'tgan. Ma'mun I ning o'g'li Ma'mun II abbosiylar xalifaligining 3-avlodi edi. U o'zining bobosi Xorun ar-Rashid izidan borib ilm-fan taraqqiyotiga homiylik qiladi, Xorazmda ilmiy akademiya tashkil etadi. Xorazm Ma'mun akademiyasida Abu Sahl al-Masihiy, Abu Nasr Ibn Iroq, tabib Abu-l-Hasan Hammor, mashhur tarixchi Ibn Miskavayh (vaf. 1030), Ibn Sino va Beruniy singari zamonasining taniqli olimlari to'plangan edi. Beruniy Ma'mun II saroyida katta obro'-e'tiborga sazovor bo'lgan va o'z mavqeidan foydalanib, qimmatbaho toshlar, kamyob metallar ustida kuzatishlar olib borib, «Kitob al-ja-mohir fi ma'rifat al-javohir» («Qimmatbaho toshlarni bilib olish bo'yicha ma'lumotlar to'plami») nomli mineralogiya sohasiga bag'ishlangan yirik asar yozadi.

Ma'mun saroyida Beruniy 7 yil ishlaydi. Zamonasining etuk olimi Abu Ali ibn Sino (980–1037) bilan ilmiy hamkorlik qiladi, munozaralar olib boradi. Beruniyning Ibn Sino bilan fizik qonuniyatlarga oid yozishmalarining bir qismi saqlanib qolgan. 1017 yili Xorazmga arab hukmdori Mahmud G'aznaviy hujum qiladi. Mahmudning kelishidan xabardor bo'lgan Ma'mun II saroy a'yonlari va olimlarni to'plab, ularga, agar xohlasa, Mahmud G'aznaviy saroyida xizmat qilishni davom ettirishi, xohlamasa, vaqt borida Urganchdan ketishi lozimligini uqtiradi. Ko'pchilik amaldorlar va ba'zi olimlar, ular orasida Ibn Sino ham, saroydan ketishga qaror qiladilar. Bu vaziyatdan foydalangan muxolif kuchlar 1017 yili Ma'munga suiqasd uyushtirishadi. Ma'mun o'limidan so'ng Beruniy

ham saroydagi boshqa olimlar qatorida Mahmud Gʻaznaviyning asiri sifatida Gʻazna shahriga olib ketiladi. Bu Beruniy uchun juda tahlikali hol edi. Mahmud Gʻaznaviy farmoniga koʻra, Beruniy bilan Abdussamad Avval qatl etilishi lozim edi, chunki ular Maʼmun II ning sadoqatli amaldorlari qatoriga kirar edilar. Mahmudning vaziri Xoʻja Hasanning oraga tushishi tufayli Beruniy omon qoladi. 1017 yildan to 1030 yilgacha Beruniy Gʻaznaviy qoʻl ostida tahlikali hayot kechiradi. Mahmud doimo oʻzining barcha yurishlarida, jumladan, Hindistonni zabt etishida munajjim sifatida Beruniyni birga olib yurgan. U Beruniyni bir necha bor oʻlimga hukm qiladi, zivdonga tashlaydi, xullas, Beruniy Mahmudning qosh-qovogʻiga qarab yashashga majbur edi. Mahmud saroyida ham Beruniy oʻzining ilmiy izlanishlarni toʻxtatmagan, Gʻaznaviyning Hindistonga yurishi davrida toʻplagan maʼlumotlari asosida yirik «Hindiston» («Hindlarning aqlga sigʻadigan va sigʻmaydigan taʼlimotlarini aniqlash») nomli asarini yozgan. 1030 yilda Mahmud vafot etgach, uning vasiyatiga koʻra, kichik oʻgʻli Muhammad taxtga oʻtiradi. Ammo bir necha oydan keyin Mahmudning katta oʻgʻli Masʼud (1030-1041) ukasini taxtdan agʻdarib, hokimiyatni undan tortib oladi. Masʼud davrida Beruniyning ahvoli yaxshilanadi, chunki Masʼud Beruniyga xayrixoh boʻlib, undan koʻp narsalarni oʻrgangan edi. Beruniy Masʼudga arab tilini oʻrganishiga, astronomiya asoslarini egallashiga koʻmaklashgan. Masʼud esa Beruniyning hurmatini joyiga qoʻyib, uning ilm bilan shugʻullanishiga yaxshi shart-sharoitlar yaratib, har doim inʼom va hadyalar bilan taqdirlab turgan. Masʼudning homiyligi-dan minnatdor boʻlgan Beruniy unga bagʻishlab «Masʼud qonuni» degan asar yozgan. Shu asarning soʻzboshisida Masʼud haqida «u... ilmga xizmat qilishim uchun ochiq yuz bilan imkoniyat berdi, chunki u menga ziynat libo-sini kiygizib inoyat koʻrsatdi», - deb yozadi Beruniy. Bu asar astronomiya va matematika ilmlariga oid mukammal qoʻllanma sifatida oʻsha davrda shu sohalarga oid ilgarilari yaratilgan barcha asarlarning eng aʼlosi edi.

Beruniyning shogirdlari haqida quyidagi maʼlumotlar bor. Avvalo, Abu-l-Abbos Maʼmup II ibn Maʼmun oʻzini Beruniyga yaqin tugib, undan saboqlar olgan va oʻzini Beruniyning shogirdiman deb hisoblagan. Shuningdek, Qobus ibn Vashmgir saroyida ham Beruniydan saboq olgan shogirdlari boʻlgan, ammo ularning nomlari saqlanib qolmagan. Mahmud Gʻaznaviy ham baʼzan Beruniyga ustozim deb murojaat qilgan. Uning katta oʻgʻli Masʼud ham

Beruniyning eng ulugʻ ustozim deb bilgan va unga homiylik koʻrsatgan. Beruniy bilan Ibn Sino bir-biriga ustoz-shogird boʻlishgan. Ularning oʻzaro yozishmalaridagi savollardan 18 tasi bizgacha etib kelgan. Bu yozishmalarda ikki zabardast olimning bir-biriga boʻlgan eʼtiqodiniig naqadar kuchliligi sezilib turadi.

1035–1036 yillari Beruniy oʻzi yozgan asarlari roʻyxatini tuzgan va mazkur roʻyxatda 113 ta asarning nomini keltiradi. Bu asarlardan 70 tasi astronomiyaga, 20 tasi matematikaga, 12 tasi geografiya va geodeziyaga, 3 tasi mineralogiyaga, 4 tasi kartografiyaga va boshqa fanlarga oid edi. Agar olimning undan keyin yashagan 13 yil ichida yozgan 50 dan ziyod asarlarini ham qoʻshadigan boʻlsak, ularning umumiy soni 160 dan oshadi. Ayrim manbalarda Beruniy 200 dan ziyod asar yozgani haqidagi maʼlumotlar ham uchraydi. Beruniy yozgan har bir asar uziga xos ensiklopediya edi. Masalan, uning dastlabki asarlaridan «Qadimgi xalqdardan qolgan yodgorliklar» («Al-osor al-boqiya an al-qurun al-xo-liya») asari Qadimgi Xorazmda oʻtgan xadqlarning, qadimgi yahudiylar, nasroniylar, majusiylar va mu-sulmonlarning urf-odatlarini, anʼanalari bayramlari, kalendarlari, dinlari, paygʻambarlari, muqaddas kitoblari haqidagi barcha ma-lumotlarni oʻzida toʻplagan yaxlit ensiklopediya boʻlib, u Evropada «Xronologiya» nomi bilan mashhurdir. Bu asarni olim 27 yoshida, yaʼni 1000 yili arab tilida yozib tugallagan. Uni Qobus ibn Vashmgirga bagʻishlagan. Bu asarning birinchi nashrini nemis olimi, beruniyshunos Eduard Zaxau 1876– 1887 yillarda Leypstigda bosib chiqaradi. 1879 yili esa uning inglizcha tarjimasini eʼlon qiladi. 1950 yili sharqshunos olim A. Rasulov mazkur asarning bir qismini oʻzbekchaga tarjima qiladi, 1957 yili asar arabshunos olim M. A. Sale tomonidan rus tiliga tarjima qilinadi va nashr etiladi. 1968 yil A. Rasulov tomonidan bu asarning oʻzbek tilidagi toʻliq tarjimasi «Fan» nashriyotida bosilib chiqadi. Beruniyning «Kitobu-l-maqolot va-l-arz va-d-diyonot» («Maqolalar, eʼtiqodlar va dinlar haqida kitob»), «Kitob fi axbori Xorazm» («Xorazm xabarlarini haqida kitob»), «Ki-tob tarixi ayyom as-sulton Mahmud va axbori abihi» («Sulton Mahmud davri tarixi va otasi haqidagi xabarlar kitobi») kabi kitoblari hali topilmadi. Ularni jahon kutubxonalari va shaxsiy kitob xazinalaridan axtarishni davom ettirish lozim. Eslatganimizdek, Beruniy Jurjon hukmdori Vashmgir saroyida yashab yurgan davrida qimmatbaho toshlar va minerallar haqida «Mineralogiya» asarini yozgan. Bu asarda muallif 300 dan ziyod minerallar va ularning fizik (qattiqligi,

solishtirma og'irligi, rangi, qirralarining tuzilishi va boshqalar), ximiyaviy (tarkibida qanday moddalar borligi, suv va olovga chidamliligi) xususiyatlarini tushuntirib bergan. Beruniyning «Mineralogiya» asarini 1963 yil SSSR Fanlar akademiyasi nashriyotida moskvalik sharqshunos A. M. Belinistkiy rus tilida nashrdan chiqardi.

1025 yil 18 noyabrda Beruniy «Geodeziya» («Tahdid nihoyot al-amokin li tashih masofot al-masokin») («Turar joylar (orasidagi) masofalarni aniqlash uchun manzillarning chegaralarini belgilash») asarini yozib tugatgan. «Geodeziya»da matematik geografiya asoslari mufassal bayon qilinadi. U 1966 yil Toshkentda Istanbul nashridan rus tiliga garjima qilinib chop etildi.

«Munajjimlik san'atidan boshlangich tushunchalar» asari esa 1029 yil G'aznada yozilgan bo'lib, unda astrologiyaga oid asosiy tushunchalar sodda qilib izohlab berilgandir. Uni evropacha qilib «Astrologiya» deb atasak bo'ladi. Bu asarni O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti va Moskva sharqshunoslaridan A. Ahmedov, B. A. Rozenfeld, M. M. Rojanskaya, A. Abdurahmonov va N. D. Sergeeva hamkorlikda rus tiliga tarjima qilishib, «Kniga vrazumeniya nachatkam nauki o zvezdax» degan nom bilan 1975 yil «Fan» nashriyotida nashr etishdi. U davrda astrologiya tushunchasini qo'llash kitobning nashr etilishiga xalaqit berar edi. Shu sababli kitob nomi g'alatiroq bo'lib qolgan.

Mutafakkirning «Hindiston» («Tahqiq mo lil hind min ma'qula maqbula fi-l-aql av marzula») («Hindlar-ning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini aniqlash») deb nomlangan asari 1030 yil yozib tugatilgan. Bu kitobda Hindiston xalqlari tarixining turli sohalari (aniq fanlar, adabiyot, falsafa, elshunoslik (etnografiya), geografiya, demografiya, qonunlari va urf-odatlari, dini, diniy rivoyatlari, hind yozuvining turlari, e'tiqod usullari) haqida batafsil ma'lumotlar berilgandir. Shuningdek, Beruniy bu asarida sanskrit tilidagi manbalardan ham keng foydalangan. Bu til bizgacha etib kelmagan. Beruniy esa bundan ming yil ilgari bu tilni maxsus o'rgangan. Kitobning arabcha matni birinchi bor 1887 yil, inglizcha tarjimasi esa 1888 yil Londonda E.Zaxau tomonidan nashr etiladi. Arabcha matn 1858 yil Haydarobodda ham nashrdan chiqarilgan. Bu kitob 1963 yil rus tilida, 1965 yil esa o'zbek tilida chop etilgan.

«Mas'ud qonuni» («Al-Qonun al-Mas'udiy») nomli asar 1030 yilda yoziladi. Unda matematik astronomiyaning asosiy qoidalari,

yoritqichlarning koordinatlari, ularning harakatlanish tartiblarini hisoblab chiqarish yo'llari batafsil tushuntirilgan. Bu kitobda bayon etilgan ta'limotlarning aksariyatini Beruniy «Qur'on» oyatlari bilan solishtirgan. Bu uning «Qur'onni mukammal bilganligidan dalolat beradi. Shuningdek, mazkur kitobda Beruniy tuzgan yulduzlar jadvali - Beruniy ziji ham ilova qilingan bo'lib, mazkur jadvalda 1029 ta yulduzning koordinatalari va yulduz kattaliklari Ptolomey va arab astronomi as-So'fi jadvallariga asoslanib berilgan. Bu asar birinchi bor bir qancha arab qo'lyozmalari asosida Haydarobodda nashr qilinadi. Rus tilida Moskvada 1962 yilda bosib chiqarilgan. O'zbekistonda esa 1973 yil rus va o'zbek tillarida 2 kitobdan iborat qilib «Fan» nashriyotida e'lon qilindi.

Beruniy «Hindiston» asarida Erning harakatlanishi haqidagi mulohazalarini bayon etar ekan, bu asarni yozishdan ilgari Erning harakatlanishi to'g'risida «Mif-tohu ilmi-l-hay'a» («Astronomiya kaliti») degan asarida chuqurroq to'xtalganligini bayon etgan. Mazkur risolasida Er shari harakatlanishining xususiyatlarini batafsil tushuntirib bergan. Lekin bu asar bizgacha etib kelmagan.

Beruniy umrining oxirida, ya'ni 1045-1048 yillarda «Dorivor o'simliklar haqida kitob» («Kitab as-say-dana fi-t-tibb») asarini yozgan. Bu asar tarixga «Say-dana» («Farmakognoziya») nomi bilan kirgan bo'lib, uning to'liq qo'lyozmasi 20 asrning 20-30 yillarida Turkiyada topilgan. Bu asarda Sharqda, xususan, Turkistonda o'sadigan barcha dorivor o'simliklar va ularning farmakologik xususiyatlari haqida ma'lumotlar berilgan. Mazkur asarni taniqli sharqshunos olim U. I. Karimov rus tiliga tarjima qilib, 1974 yil «Fan» nashriyotida bosmadan chiqargan.

Bundan tashqari, Beruniyning adabiyotshunoslik, dinlar tarixi, kalom ta'limoti, hadislarga oid maqolalari, badiiy yo'nalishdagi asarlari - hikoyalari, rivoyatlari va she'rlari ham bo'lgan. Ularni qidirib topish, to'plash, nashr etish manbashunoslar, tarixchilar, sharqshunoslar zimmasidagi xayrli va tabarruk vazifalardan biridir.

Abu Rayhon Beruniy jahon sivilizastiyasi taraqqiyotiga o'zining yirik ilmiy kashfiyotlari bilan salmoqli hissa qo'shgan buyuk olim hisoblanadi. Hozirgi zamon fanlarining barchasida Beruniyning ilmiy kashfiyotlaridan u yoki bu tarzda foydalanishadi. Beruniy o'z kashfiyotlari bilan hissa qo'shmagan fan sohasi kam bo'lsa kerak.

U birinchi bo'lib Er shari globusini yasagan. Bu ixtirodan barcha geograflar, har bir ziyoli bugungi kunda ham bahramand bo'lmoqda.

Beruniyning yirik hissasi, jumladan, astronomiya sohasiga qo'shilgan. U garchi olamning tuzilishiga Ptolemeyning geosentrik (ya'ni olamning markazida Er turadi, deb hisoblaydigan) sistemadan turib yondashsa ham, bu masalaga original tarzda, ya'ni Er sharini harakatlanuvchi sistema deb yondashadi. Bunday qarash o'sha davrlarda Erni harakatsiz deb hisoblovchi hukmron qarashlarga zid keladigan ilmiy jasorat edi. Beruniy «Hindiston» asarida shunday deb yozadi. «Erning aylanish harakati astronomiya fani hisoblariga hech qanday zid kelmaydi, balki erda yuz beradigan hodisalar, uning harakati bilan birga bir tekis davom etaveradi». Bu g'oyada inerstial sistemalar haqidagi fikr mujassamlashgandir. Bunday fikrga Galileo Galiley (1564–1642) Beruniydan 600 yil keyin kelgan.

Beruniy «Istagan xil astrolyabiyanı tayyorlashning turli usullari haqida» deb nomlangan asarida Abu Sa'id as-Sijziyning astrolyabiyasi xususida to'xtalib: «Uning negizi osmon harakatlanishiga emas, balki Erning harakatlanishiga asoslanganligi uchun men uni juda ham ajoyib kashfiyot deb hisoblayman», – deb yozadi. Beruniy o'zining geosentrizmga bo'lgan shubhalarini «Geodeziya» asarida ham ochiq bayon etgan. Beruniyning bu yo'nalishdagi fikrlari geliostentrizmning vujudga kelishiga yo'l ochdi va polyak astronomi Nikolay Kopernik (1473–1543) Beruniydan 500 yil keyin olamning geliostentrik sistemasini o'rta tashladi.

Beruniy turli xil astronomik kuzatish asboblarini ham yasagan. Ulardagi kuzatish prinsiplari bugungi kungacha o'z qiymatini yo'qotmagan.

Beruniy osmon yoritqichlarining harakatlanish traektoriyalari doira shaklida emas, balki ellipsis shaklida ekanligi haqidagi g'oyani birinchi bo'lib ilgari surgan va uni hisoblash usullarini kashf etgan. Bu usullar Evropada yangi davrga kelib I.Kepler tomonidan nihoyasiga etkazildi.

Beruniy Jurjonda yurgan paytlarida Quyoshni kuzatishga ham jiddiy e'tibor qaratadi, astronomiyada birinchi bo'lib Quyosh tojining xususiyatlarini to'g'ri talqin qilib berdi va Quyoshni kuzatishga juda berilib ketganligidan bir qancha vaqt ko'zlari yorug'likni sezmay qolganligini o'z xotiralarida yozib qoldirgan.

Beruniy yoritqichlardan kelayotgan nurlar na faqat yorug'lik to'lqini, balki zarrachalardan iborat ekanligi haqidagi goyani ilgari surdi. Yorug'ik bir vaqtning o'zida ham to'lqin, ham zarracha tabiatiga egadir degan g'oya XX asrdagina o'z isbotini topdi.

Beruniy matematika fani rivojiga ham juda katta hissa qo'shgan olimlardan. U birinchi bo'lib trigonometriyani alohida mustaqil fan sifatida tahlil etdi.

«Mas'ud qonuni» asarida yassi va sferik trigonometriyani bayon qilib, trigonometrik funksiyalarning chiziqli va kvadrat interpolativ qoidasini yaratdi.

Beruniy geografiya, geodeziya, geologiya fanlariga ham sezilarli ulush qo'shgan. «Geodeziya» va «Mineralogiya» nomli asarlari bevosita yuqorida aytilgan fanlarga oiddir.

Mutafakkir «Hindiston» asarida Er yuzasining tuzilishi, dengiz va quruqlikning nisbati to'g'risida to'xtalib, shunday yozgan: «Erning choragi ma'muradir. Ma'murani g'arb va sharq tomondan Muhit okeani (Atlantika va Tinch okeani) o'rab turibdi. Bu Muhit okeani, urning obod qismini dengizlarning narigi tomonida bo'lishi mumkin bo'lgan quruqlik yoki odam yashaydigan orollardan ikki yoqdan g'arb va sharqdan) ajratib turadi...» Bu fikrni «Mas'ud qonuni»da ham ta'kidlaydi. Xullas, Beruniy matematik hisob-kitob asosida Kolumbdan qariyb 450 yil ilgari hozirgi Amerika qit'asi bo'lishi mumkinligini bashorat qilgandi.

Beruniy Atlantika va Tinch okeanlarining janubiy qismi bir-biri bilan tutashganligini isbotlagan, Er sharining janubiy tomonida muz qoplagan quruqlik bo'lishi kerak, deb faraz qilgan.

U geografik kenglikni hisoblashda qo'llagan usul XVI asrda Tixo de-Brage tomonidan kashf etilgan, deb kelinadi, vaholanki, bu usulni Beruniy undan 6 asr ilgari ishlatgan.

Jinslarning geologik kelib chiqishi, quruqlikning dengizlarga, dengizlarning quruqlikka aylanish nazariyalarini ham Beruniy ishlab chiqqan. Jismlarning Er markaziga qarab tortilish kuchi haqidagi g'oyani birinchi bo'lib Beruniy ilgari surgan.

Beruniy mineralogiya va iqlimshunoslik fanlariga ham jiddiy hissa qo'shgan. Minerallarning tarkibiy tuzilishi, kristallanish hodisasi, yorug'lik nuri ta'sirida kristallarning tovlanishi tabiati haqidagi g'oyalarni ham Beruniy ishlab chiqqan.

Beruniy dunyolarning ko'pligi va xilma-xilligi haqidagi falsafiy g'oyani ilgari surgandi. Bu g'oya 600 yildan so'ng Jordano Bruno (1548-1600) tomonidan aytiladi va u shu g'oya tufayli inkvizitsiyaning gulxanida yondirildi.

Beruniy ijtimoiy hodisalar, jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy muhitning o'rnini, odamlar tabiatiga, ko'rinishiga geografik iqlimning

ta'siri, mehnat qurollarining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, kishilarning moddiy ehtiyojlari, mulk va meros masalalarini birinchi bor sotsiologik tahlil qilgan.

O'rni kelganda Beruniy hayotidan bir qator ibratli voqealarga e'tiboringizni jalb qilamiz.

Beruniy yoshligidan sinchkov, masalalarga rastional yondashuvchi kishi bo'lgan. Hukmdorlarga ham, ularning ko'ngli uchun, yolg'on gapirmagan. Mahmud G'aznaviyni ko'p nojoiz ishlardan qat'iyat bilan qaytargan. Beruniy rostgo'yligi tufayli ko'pincha hokim va amaldorlarning g'azabiga uchrab nohaq jazolangan. Mahmud G'aznaviy bir necha marta Beruniyni o'limga hukm qilgan. Shunga oid bir ibratli hodisani beruniyshunos olimlar yozib qoldirishgan:

Kunlardan birida Mahmud Beruniyni sinamoqchi bo'lib, unga savol beribdi:

- Ey, munajjim! Aytginchi, Kur'oni karimda bashoratchilik qoralangan, lekin, ayrim munajjimlar Quyosh va Oy tutilishini oldindan bashorat qilaman, deb da'vo qilishadi, Sen ham shu fikrdamisan?

- Men masalaga mantiqan yondashish tarafdoriman. Shunday hodisalar borki, ularning harakatlanishini o'lchab, agar unga tashqi kuch xalaqit bermasa, falon narsa, falon vaqtda, falon joyda bo'ladi, deb bashorat qilish mumkin. Shunday hodisalar borki, ularning holati biz biladigan ta'sirlardan yashiringan bo'ladi, ularning sababini bilmaganimiz uchun bashorat qilib bo'lmaydi. Qur'oni karimda ana shunday hodisalarni nazarda tutib soxta bashoratchilik, folbinlik qoralangan. Yolg'onchilardan bizni xudoning o'zi asrasin. Osmon yoritgichlarining harakatlanishi bir tekisda o'zgarishsiz boradi va muayyan qonuniyatdarga bo'ysunadi. Shu sababli ularni oldindan aytib berish mumkin. Falakiyot ilmiga tayanib, Quyosh va Oy tutilishini oldindan bashorat qilish mumkin.

Mahmud bu fikrni eshitgach, g'azabi qaynaydi va ataylab Beruniyni mulzam qilish niyatida yana savol beradi:

- Ey «bashoratchi», sen hozir men shu binoning qaysi eshigidan chiqishimni o'z ilmingga tayanib topgin-chi?

Mahmud shu payt 12 ta eshigi bor aylana shaklidagi binoda majlis qurayotgan edi. Beruniy Mahmudning vajohatini yaxshi anglab etdi va bir qog'ozga bir qancha so'zni yozib, uni Mahmudga uzatdi. Mahmud qog'ozni o'zi o'tirgan o'rindiq tagiga bekitib qo'ydi. Mahmud shunda Beruniyga istehzoli qarab, xizmatkoriga buyurdi:

- Zudlik bilan bu erga duradgorni chaqirib kel, mening ro'paramdagi devordan 13-eshikni ochsin!

Duradgor kelib 13-eshikni o'rnatdi. Mahmud shu eshiqdan chiqib ketdi. Bir oz vaqtdan so'ng, hammalari shu joyga yana to'plangach, Mahmud Beruniy yozgan qogozni bekitilgan joydan oldi. Majlisda guvoh bo'lganlardan biri qog'ozni o'qidi. Qog'ozga shunday so'zlar bitilgan edi: «Hukmdor! Siz bu binodagi 12 ta eshikning birortasidan chiqmaysiz. Ro'parangizdan 13-eshikni ochtirib, o'sha eshikdan tashqariga chiqasiz». Majlis ahli bu holatdan nihoyatda hayratga tushishdi. Mahmudning esa g'azabdan yuzlari qizarib ketdi va amr qildi:

– Bu shakkok olimni zindonga tashlanglar!

Hukm ijro etildi...

Beruniy umr bo'yi ilm-ma'rifat egallash yo'lida tinimsiz mehnat qilgan. Hatto umrining so'nggi daqiqalarida ham unda ilmga intilish tuyg'usi so'nmagan. Yoqut Hamaviy Beruniyning yaqin kishilaridan biri bo'lgan qozi Valvolijiy tilidan quyidagi voqeani keltiradi: «Men Abu Rayhon huzuriga u og'ir nafas olayotgan, xirillab jon berayotgan vaqtda kirdim. U mendan «Meroslarni noto'g'ri bo'lish haqida aytganlaringni takrorlab ber», dedi. Men unga rahm qilib: «Shunday ahvol-da-ya!» - dedim. U esa: «Ey, falonchi, men uchun bu masalani bilib dunyodan o'tib ketish, uni bilmay o'tib ketishdan afzalroq emasmi?» - dedi. Men uni (masalalarni) takrorlab berishga majbur bo'ldim. U buni yodda saqladi. Keyin menga bu haqda o'ylaganlarini aytib berdi, shundan so'ng men chiqib ketdim. Ko'chaga chiqishim bilan uning uyidan yig'i ovozi eshitildi».

Beruniy adolatli va muruvvatli bo'lishni yoqlagan. Bu borada olimning o'zi shunday hikoyani keltiradi: Xalifa Umar ibn Abdulazizning o'g'li Abdulloh ming dirhamga bir qimmatbaho toshni sotib olganini eshitib qolib, o'g'liga xat yozibdi: «Menga etib kelgan xabarlarga qaraganda, bir uzuk olibsan. Senga nasihatim shu, darhol o'shani sotib, uning qiymatiga mingta ochning qornini to'yg'az. O'zingga bo'lsa, kumushdan uzuk qildir, uning ko'zi ham o'zidan bo'lsin».

Abdulloh otasi aytganday qilibdi.

Bir kishi Beruniydan iltimos qilib, «Menga foyda keltiradigan biror narsani o'rgatib qo'ying», – debdi.

Beruniy unga al-Kindiyning «Ishoralar kitobi»-dan o'tkir narsalardan tayyorlanadigan bir dori tarkibini yozib beribdi. Bu dori

suvga tomizilib, hosil bo'lgan suvga qalamni botirib, aqiqtoshga chizilsa, toshdagi yozuv oq bo'lib ko'rinarkan. Buni o'rganib olgan boyagi mardum «Muhammad», «Ali» va boshka ismlarni toshga yozib, «Bu falon joydan topilgan tabiiy yozuv», deb da'vo qiladigan va sodda odamlarning pulini shiladigan bo'libdi. Beruniy esa o'zining bu darsidan pushaymon bo'lib, boshqa bunday kishilarga kimyo ilmining sirlarini oshkor qilmaydigan bo'libdi va «Ilmni nafs uchun ishlatadiganlarga o'rgatish – uning jinoyatiga sherik bo'lishdir» – deb Allohga tavba qilgan ekan.

Ingliz sharqshunosi J.Sartonning « Beruniy - IX asrning Leonardo da-Vinchisidir» – degan fikriga javoban akademik S.Tolstov shunday yozadi: «Beruniyning Leonardo da-Vinchi bilan taqqoslab, uni IX asr Leonardo da-Vinchisi deyishdi. Bu noto'g'ri qiyoslash. Axir Ptolomeyni «II asr Beruniysi» deyishmaydi-ku! Aslida, Leonardo da-Vinchini «XVI asr Beruniysi» desak, mantiqdi bo'lar edi».

Yevropalik beruniyshunoslar Beruniyning bir o'zi butun boshli ilmiy-tadqiqot institutlari ham bajara olmaydigan ishlarni uddalagan, deb qayd qilishgan.

Abu Rayhon Beruniy merosi mustaqillikdan ilgari ham o'rganilgan edi, ammo u davrlarda Beruniyning tabiiy-ilmiy merosigina materialistik dunyoqarash nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. Mustaqillik davridagina Beruniy merosiga keng qamrovli yondashuvga yo'l ochildi. Uning Qur'oni karim va hadisi sharifga munosabati, diniy mazhablar tadqiqi bugungi kunda olim va ulamolarimiz tomonidan keng miqyosda o'rganilmoqda. Hozirgi paytda Beruniyning noma'lum asarlarini izlab topish davom ettirilyapti. Beruniy rahbarlik qilgan Xorazmdagi «Ma'mun akademiyasi»ning 1000 yilligi xalqaro miqyosda nishonlandi va bu tadbirlarda olimning xizmati yuqori darajada qayd etildi. Beruniyning jahon fani taraqqiyotiga qo'shgan hissasini ta'kiddovchi asarlar yozilmoqda, tadqiqotlar olib borilmoqda. Beruniyning G'aznadagi qabrini O'zbekiston Respublikasidan yuborilgan maxsus ekspeditsiya a'zolari ziyorat qilishdi va ta'mirlash ishlarini olib borishdi. Mustaqillik davrida Beruniy asarlarining ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan qirralarini ochib beruvchi ommabop nashrlarni chiqarish yo'lga qo'yilmoqda va bu al-loma nomini abadiylashtirish borasidagi xayrli ishlardandir.

ABU RAYHON BERUNIY NING KASHFIYOTLARI

polyakastronom
iN.KopernikBeruniy
dan
500yilkeyinolamn
ngeliostentrik
sistemasinio'rtagas
h-ladi.

Ubirinchib
o'lib trigono-
metriyani aloxida
mustaqil fan
sifatida ta'xill etdi.

astronomiya dabi-
rinchibo'lib
Kuyosh tojining xus
usiyatlarini to'rtal
-qin qilib berdi

Beruniy turli xil astr
onomik kuzatishas
boblari-ni
xam yasagan

Ubirinchibo'li
bErshariglobu
sini yasagan

Beruniy Atlantika va Tinch
okeanlarining janubiy-
qismida bir-
biridan tutashganligini is
botlagan,
Ersharining janubiy tomon
ida muz ko'plagan
kuruklik bo'lishi kerak,
deb faraz qilgan

Kolumbdan
qariyb 450
yil ilgari
hozirgi Amerika
kit'asida bo'lishi mu
mkinligini bashor

Savol va topshiriqlar.

1. Farobiy hayoti va ilmiy merosi.
2. Farobiyning tabiiy –ilmiy fanlar haqidagi qarashlari.
3. Fanda Farobiyshunoslik.
4. Ibn Sino ilmiy merosi va uning ahamiyati.
5. "Kitob al-Qonun fit-Tibb" asari tibbiyotdan yagona qo'llanma.

6. Beruniy asarlarining tarixiy ahamiyati.
7. Beruniy va Ibn Sinoning ilmiy hamkorligi.
8. Fanda Beruniyshunoslik.
9. "Abu Nasr Farobiy qomusiy alloma" mavzusida referat yozish.
10. Ibn Sino va Beruniy asarlari bibliografiyasini tuzish.

Mavzu buyicha adabiyotlar ruyxati.

1. Karimov I. A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. 1 – jild. T.: O'zbekiston. 1996.
2. Karimov I. A. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. 2 – jild. T.: O'zbekiston. 1996.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T.: Ma'naviyat. 2008.
4. Uvatov U. Donolardan saboqlar. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1994.
5. Ma'naviyat yulduzlari T.: Abdulla Kodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti 1999.
6. Uzbekiston-Buyuk allomalar yurti. T. Ma'naviyat. 2010.
7. Abduxalimov B. A. O'rta Osiyo olimlari Bogdodda. // O'zbekiston tarixi 1999.
8. Abduxalimov B. A. O'rta Osiyo olimlari Bogdodda. // Uzbekiston tarixi 1999.
9. M. Xayrullayev .Farabi. M, Nauka ,1982.
10. M. Xayrullayev , D. Shoahmedov. Madaniyat va meros . T., 1973.
11. Buyuk allomalar 1-2 jild .T, 1998-2000.
14. A. Ibrohimov. Ma'mun akademiyasi. T, 2005.
15. P. Bulgakov . Jizn I trudi Beruni. T , 1972.
16. Abu Rayhon Beruniy . Tanlangan asarlar T , 'Fan' .1973.
17. A .Irisov. Abu Rayhon Beruniyning 'Hindiston ' asari. T . 'FAN '1973.
18. Kormelisin A. Beruni I kniga .T ,1993.
19. A. Irisov. Abu Ali ibn Sino . T . 'Fan ' ,1980. 20. A. Qodirov. O'rta Osiyoda meditsinaning paydo bo'lishi. T, 1990.
21. N. Komilov. Tafakkur karvonlari. T, 1999.
22. A. Qayumov. Abu Rayhon Beruniy. Abu Ali Ibn Sino. T, 1987.

MAVZU: ABU AL-MU`IN AN-NASAFIY, MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIY VA BURXONIDDIN AL-MARGINONIYLARNING ILMIY ME`ROSI

Reja.

1. Abu al Mu`in an-Nasafiy islom ilohiyoti va kalom ilmini rivojlantirgan alloma.
 2. Mahmud az-Zamaxshariy va uning ilmiy merosi.
 3. Burhoniddin al-Marginoniyni hayoti va ilmiy merosi.
- IPT-Sharxlovchi ma`ruza.
IAT-Plakatlar, videoyozuvlar.

1.4. Ma`ruza mashg`ulotining o`qitish texnologiyasi.

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 60-70 nafar
O`quv mashg`ulotining shakli	: Vizual ma`ruza
Ma`ruza mashg`ulot re`jasi	1. Abu al Mu`in an –Nasafiy islom ilohiyotchisi va buyuk kalom imomi.</p> <p>2. Mahmud az-Zamaxshariy va uning ilmiy merosi.</p> <p>3. Burxoniddin al-Marg`inoniyni hayoti va ilmiy merosi.
O`quv mashg`ulotining maqsadi: Allomalarning hayoti va ilmiy merosi to`g`risida talabalarda nazariy bilimlarni hamda to`liq tasavvurni shakllantirish.	
Pedagogik vazifalar	O`quv faoliyatining natijalari.
O`qitish uslubi va texnikasi.	Vizual ma`ruza, blis so`rov, bayon qilish
O`qitish vositalari	Ma`ruzalar matni, proektor tarqatma materiallar
O`qitish shakli	Jamoa, guruh va juftlikda ishlash
O`qitish shart-sharoiti	Proektor, kompyuter bilan jihozlangan auditoriya.

Ma`ruza mashg`ulotining texnologik xaritasi.

Bosqichlar vaqti.	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchi	Talaba
1 – bosqich kirish (10 min)	1.6. Mavzu, uning maqsadi, o`quv mashg`ulotidan kutilayotgan natijalar ma`lum qilinadi	1.6. Eshitadi. Yozib oladi.
2 - bosqich	2.1. Talabalar e`tiborini jalb etish va bilish darajasini aniqlash uchun tezkor savol-javob o`tkazish.M.n:Fanning mohiyati qanday? Mustaqillik yillarida fanga munosabat.va h.k. 2.2.O`qituvchi vizual materiallardan foydalan-gan holda ma`ruzani bayon etishda davom etadi. Allomalarning asarlarini sharhlaydi. 2.3.Mavzu yuzasidan faollashtiruvchi savollarni o`rtaga tashlaydi.</p> <p>A.Abu Mu`in an-Nasafiy kim? B.Zamaxshariyning qanday asarlarini bilasiz? V.`Al-Hidoya` qanday asar? 2.4.Talabalarga mavzuning asosiy tushunchalariga e`tabor qilishni va yozib olishni ta`kidlaydi.	2.1.Eshitadi,o`ylaydi,javob beradi.</p> <p>Javob beradi va to`g`ri javobni eshitadi. 2.2,Sxema va jadvallar mazmunini muhokama qiladi. Savollar berib asosiy joylarini yozib oladi. 2.3.Eslab qoladi yozadi . Har bir savolga javob berishga harakat qiladi.va h.k.

3-bosqich Yakuniy. [10 daqiqa]	Mavzuga yakun yasaydi. Talabalar e`tiborini asosiy masalalarga qaratadi. Faollarini rag`batlantiradi. Mustaqil ishlash uchun vazifa beradi.	3.1.Eshitadi aniqlashtiradi. 3.2.Topshiriqni yozib oladi.
--------------------------------------	---	---

ABU AL-MU'IN AN-NASAFIY (1027-1114)

Kalom ilmining buyuk allomasi imom Abu Mansur al-Moturidiy (870–944) tomonidan yaratilgan al-moturidiya maktabining yirik namoyandalaridan biri Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning Movaraunnahrda hanafiya mazhabining qaror topishida beqiyos xizmatlari bor. Abu-l-Mu'in an-Nasafiy nafaqat kalom ilmining allomasi, balki o'z davrining faqihi va usuliyotchi olimi sifatida ham shuhrat qozongan siymolardan biridir. Shu boisdan ham, «Al-qand fi zikri ulamoi Samarqand» nomli asarda boshqa bir nasaflik olim Najmiddin Umar an-Nasafiy u haqda: «Sharqu G'arbning olimu ulamolari Abu-l-Mu'in an-Nasafiy ilmining dengizidan bahra topib, ul taratg'on ziyo nurlarini ko'zlariga to'tiyo qilib surtg'onlar», – deya uning ilmiy salohiyatiga yuksak baho bergan.

Avvalgi maqolalarda ta'kidlanganidsk, kalom ilmi aqidaviy masalalarni aqliy va naqliy dalillarga tayanib talqin qiladigan va ulardagi har qanday ishtibohlarga barham beradigan ilmdir. Bu ilmning taraqqiyot bosqichlarida imom A'zam Abu Hanifa an-Nu'mon as-Sobit al-Kufiy (699–767) safdoshlarining alohida xizmatlari bor. Movarounnahrda ular yarattan maktablar ahli as-sunna va-l-jamoat maktabi nomi bilan mashhur bo'lib, uning yirik vakili imom Abu Mansur al-Motu-ridiy nomiga mansub etilib, moturidiya maktabi (al-madrasat al-moturidiyya) deb atalgan edi. Ayni shu maktab bilan bir davrda Iroqda imom Abu-l-Hasan al-Ash'ariy (873–935) asos solgan al-ash'ariya maktabi (al-madrasat al-ash'ariyya) keng tarqalgan edi. Bu ikkala maktab ta'limotlari orasidagi farqlar juz'iy bo'lib, ular lafziy yoki bo'lmasa, ma'noviy (mazmuniy) tusga egadir. Bu o'rinda shuni ham aytish kerakki, dastlabki islomiy

mutafakkirlar va kalom ilmining allomalari – mutakallimlar kalom ilmiga bir necha xil ta'rif bergan bo'lsalarda, barchalari bir masalada, ya'ni diniy-aqoidiy masalalar xususida fikr yuritganlarida, aqliy nazarga tayanganliklariga ko'ra, hamfikir, hammaslak bo'lganlar. Biroq kalom ilmining allomalari bu ishlarni aql va nazar ko'zi bilan qabul qilishda ikki toifaga ajralganlar. Birinchi toifa diniy masalalarni aql yo'li bilan hal qilish, ya'ni ularni sharhlash, ularning tafsilotlarini har tomonlama ochish yo'li bilan chuqur o'rganish g'oyasini ilgari surgan. Bu yo'nalish, asosan, ilk mutakallimlarning yo'li bo'lib, davriy jihatdan birinchi va ikkinchi hijriy (milodiy ettinchi va sakkizinchi) asrlarga to'g'ri keladi. Bu davrda samarali faoliyat ko'rsatgan olimlardan imom Abu Hanifani ko'rsatish mumkin. Chunonchi, u o'zining «Al-Fiqh al-akbar» («Buyuk fiqh») nomli asarida fiqh ilmining asoslari bilan bir qatorda aqidaviy masalalar bo'yicha ham qimmatli ma'lumotlar keltirgan. Ikkinchi toifaning yo'li diniy-aqidaviy masalalarni aqliy dalillar va isbotlarga tayangan holda himoya qilishga urinishdir. Bu yo'nalish davriy jihatdan nisbatan keyinroq paydo bo'ldi. Bu yo'nalishning vujudga kelishiga islom diniga yot bo'lgan turli-tuman falsafiy fikrlar va qarashlarni o'zida mujassam qilgan asarlarning arab tiliga tarjima qilinishi katta ta'sir ko'rsatdi. Kalom ilmining (islom falsafasi) birinchi yo'nalishi bo'yicha faoliyat ko'rsatgan olimlardan Sa'daddin at-Taftazoniy, Toshko'priyoda, shayx imom Muhammad Abdo kabilar bo'lsa, ikkinchi yo'nalish namoyandalari sifatida Abu Nasr al-Forobiy, imom al-G'azzoliy va Ibn Xaddun kabi mashhur allomalarni aytish mumkin.

Kalom ilmi (ilm al-kalom)ning tarixiga nazar solsak, azaldan bu ilmning turli nomlar bilan atalganini ko'ramiz. Masalan: al-fiqh al-akbar (ulug' fiqh), usul ad-din (din asoslari), ilm at-tavxid va-s-sifat (Al-lohning yagonaligi va sifatlari haqidagi ilm), hatto mu'taziliylar bu ilmni «bahs fi-l-adl va-t-tavhid» (adolat va Allohning yagonaligi haqida bahs), ba'zi keyingi davrlarda o'tgan olimlar tomonidan ilm at-tavhid (Allohning yagonaligi haqidagi ilm) degan nom bilan ham atalgan. Yuqorida zikr etilganidek, bu ilmning ilm al-kalom nomi bilan atalishi juda barvaqt paydo bo'lgan. Chunki bu tarzdagi nomlashni imom Abu Hanifada uchratamiz. E'tiborga molik tomoni shundaki, fiqh ilmi bo'yicha buyuk alloma sifatida tanilgan imom Abu Hanifa fiqhdan oldin kalom ilmi bilan shug'ullangani ham yaxshi ma'lum. Yuqorida zikr qilingan kalom ilmining har xil nomlar bilan

atalishi ham uning bir qancha taraqqiyot bosqichlaridan o'tganligini ko'rsatadi. Shu boisdan ham, odatda, tadqiqotchilar kalom ilmining rivojlanish davrini uch bosqichga bo'lib sharhlaganlar:

- birinchi bosqich Rasululloh davridan e'tiboran to hijriy birinchi yuz yillikning oxirigacha;
- ikkinchi bosqich hijriy ikkinchi yuz yillikdan uchinchi hijriy asrning oxirigacha;
- uchinchi bosqich hijriy uchinchi asrdan to beshinchi asr oxirigacha bo'lgan davrni qamraydi.

Hanafiya mazhabi islom dinining sunniy yo'nalishdagi to'rt mazhabining biri bo'lib, uning asoschisi, yuqorida qayd qilganimizdek, imom A'zam Abu Hanifa an-Nu'mon ibn as-Sobit al-Kufiydir. Sunniy yo'nalishdagi uch mazhab – shofi'iy, molikiy va hanbaliy mazhablarining asoschilari bo'lmish imom ash-Shofi'iy (767-820), imom Molik ibn Anas (712-795), imom Ahmad ibn Hanbal (780-855) kabi Abu Hanifa ham islomiy aqidalarni sof holda saqlash yo'lida din dushmanlariga qarshi kurashda ulkan xizmatlar ko'rsatgan.

Diyorimizdan chiqqan buyuk mutakallimlardan biri Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning hayoti va uning ilmiyma'naviy merosi, xususan, kalom ilmiga oid ta'limotlarini o'rganish katta ahamiyatga egadir. Chunonchi, an-Nasafiy hijriy uchinchi asrning oxiri va to'rtinchi asrning boshlarida Movarounnahrda ahli sunna va-l-ja-moat mazhabining qaror topishi va uni hayotga tatbiq etishga katta hissa qo'shganlardan biri edi. Imom an-Nasafiy o'z davrining taniqli allomalaridan biri bo'lib, u mutakallim, faqih va usuliyotchi olim sifatida shuhrat qozongan edi. Uning asarlari ilm ahli tomonidan yuksak baholanib, hatto «Kashf az-zunun» nomli mashhur kitobning muallifi Hoji Xalifa an-Nasafiyning «Tabsirat al-adilla» asari xususida to'xtalib: «Najmiddin Umar an-Nasafiyning «Al-Aqoid» asarining matni go'yo bunga («Tabsira»)ga nisbatan bir fihrist kabitur», – deb yozgan edi.

Allomaning hayoti

Imom Abu-l-Mu'in an-Nasafiy haqida yozgan mualliflarning aksariyati uning to'liq ismini Abu-l-Mu'in Maymun ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Mu'tamid ibn Muhammad Makhul an-Nasafiy deb keltirganlar. Bundan biroz farq bilan yozilgan shakllari ham uchraydi. Uning kunyasi barcha manbalarda Abu-l-Mu'in deb zikr

qilinadi. Ammo an-Nasafiyning laqablariga kelsak, yozma manbalarda ko'rsatilishicha, u bir qancha laqablar bilan atalgan, jumladan, imom fozil, sayfu-l-haq (haqiqat qilichi), jomi' al-usul, al-imom az-zohid, al-faqih al-hanafiy, al-olim al-bori' (yuksak bilimdon olim) kabi lakablarni olgan. Abu-l-Mu'in an-Nasafiy ilmu irfonda etuk, ziyoli bir oilada ulg'aygan, uning ajdodlaridan ko'plari, ayniqsa, fiqh ilmi sohasidagi ulkan salohiyatlari bilan el-yurt orasida tanilgan edilar. Katta bobosi, o'z davrining taniqli olimi Makhul Abul Fazl an-Nasafiy – an-na-safiyalar sulolasining sardori-boshlovchisi hisoblanib, uning oilasidagilar fiqh ilmining hanafiya mazhabi asoschisi imom Abu Hanifa ta'limotlariga tayanib amal qilganlar. Shuningdek, u fiqh ilmi sohasida imom Abu Hanifaning shogirdi Muhammad ibn al-Hasan ash-Shayboniyning safdoshi Abu Sulaymon al-Juzjoniydin rivoyat qilardi. Uning an-Nasafiy nisbasi bilan atalishi xususida esa barcha tarixnavislar yakdillik bilan bir xil yozganlar. Shu bilan birga, ba'zi manbalarda an-Nasafiyning bir qancha muddat Samarqandda yashaganligi va so'ngra uzoq yillar Buxoroda muqim istiqomat qilganligi haqida ham xabarlar keltirilgan.

Abu-l-Mu'in an-Nasafiy tavallud topgan sana haqida yozgan tarixnavislardan biri, arab olimi Xayriddin az-Zirikliy o'zining «al-A'lom» va Umar Rizo Kahhola «Mu'jam al-muallifiyn» nomli asarlarida uning 418/1027 yidda Nasaf (hozirgi Karshi) shahrida tug'ilganligini zikr etganlar. Uning vafoti haqida esa aksar manbalarda 508/1114 sana beriladi. Shunga ko'ra, alloma Abu-l-Mu'in an-Nasafiy uzoq umr ko'rib, 87 yoshida vafot etgan. Uning qabri Qarshi shahri yaqinidagi Qovchin qishlog'ida joylashgan. -

Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning ustozlari

Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning ustozlari haqida manbalarda aniq bir ma'lumot uchratmadik. Faqat Abu Muqotil as-Samarqandiyning (vaf. 208/1823) «Kitob al-olim va-l-mutaallim» («Ustoz va shogird kitobi») nomli asarida keltirilishicha, an-Nasafiy o'z asarlariga keltirilgan hadislarni otasi Muhammaddan rivoyat qilganligi qayd etiladi. Bu ma'lumotning ahamiyatli tomoni shundaki, Abu-l-Mu'inning otasi Muhammad ibn Mu'tamid o'z farzandiga ustozlik qilish darajasiga etishgan ilmiy salohiyatga ega kishi bo'lgan ekan. Yozma manbalarda hanafiya mazhabining boshqa faqihlari misoli uning ilmiy iqtidori haqida boshqa biror xabar keltirilmagan. Shunga qaramasdan, an-

nasafiylar xonadoni sohiblarining ilmiy nufuzi, ayniqsa, hanafiya fiqhi ilmi sohasida elu yurt orasida yaxshi ma'lum edi. Abu-l-Mu'inning to'rtinchi (katta) bobosi Abu Mu'in Makhul ibn al-Fazl an-Nasafiy bir qator asarlarning muallifi sifatida tanilgan olim bo'lib, u Yahya ibn Muoz (u 258/871 sanada Nishopurda vafot etgan), shuningdek, al-karromiya maktabining asoschisi Abu Abdulloh Muhammad ibn Karromning shogirdlaridan edi. O'z davrida u termizlik buyuk muhaddis Abu Iso at-Termiziy, shuningdek, Muhammad ibn Ayyub ar-Roziy, Abdulloh ibn Ahmad ibn Hanbal kabi o'sha davrning mashhur olimlaridan hadislardan saboq olgan edi. U, shuningdek, Abu Sulaymon az-Juzjoniya ham shogird bo'lgan, undan esa o'g'li Abu-l-Mu'in Muhammad ibn Makhul hadislar rivoyat qilgan edi. U hanafiya mazhabining to'rtinchi tabaqa faqihlaridan biri edi. Uning qalamiga mansub «Fiqhda ash-shua'» nomli kitobi bo'lib, unda Abu Hanifaning kimki ruku'da boshini ko'targan paytda ikki qo'lini ko'tarsa, namozi buziladi degan fikrini zikr qiladi. Shuningdek, uning «Al-Lu'lu'-iyat» degan asari mav'izalarga, Allohning fazli subhoniga aloqador «Al-Lubob» nomli, jamoat hayotiga doir «Kitob fi-t-tasavvuf» hamda ilohiyat masalasiga oid «Radd a'lo ahl al-bida' va-l-ahva» nomli asarlari mavjud. Makhul an-Nasafiy 318/930 yilda vafot etgan bo'lsa-da, Abu-l-Mu'inning uchinchi bobosi Abu-l-Mu'in Muhammad ibn Makhul otasi Makhuldan rivoyatlar qilgan.

Shunday qilib, yuqorida bildirilgan fikrlardan ma'lum bo'layotirki, uning oila a'zolarining hammalari ilmu irfonda mashhur bo'lgan va o'z farzandlarining ham ilmi bo'lishiga alohida e'tibor bilan qaraganlar. Binobarin, Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning ota-bobolari uning uchun ustoz hisoblanadilar.

Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning shogirdlari

1. *Najmiddin Umar an-Nasafiy*. U imom, fozil usuliyotchi, mutakallim, mufassir, muhaddis, faqih, hofiz, jahviy (grammatik) sifatida o'z davrining etuk olimi sanalgan. U o'z zamonining juda ko'plab taniqli olimlaridan saboq olgan bo'lib, o'zining «Ta'dod shuyux Umar» («Umar (an-Nasafiy) ustozlarining adadi») nomli asarida ularni nomma-nom keltirgan. Najmiddin Umar an-Nasafiy yuzdan ortiq asar yaratgan bo'lib, u ilm-fanning turli sohalarida, xususan, tafsir, hadis, lug'at, adabiyot, kalom, tarix sohalarida dong taratgan mualliflardan edi. Uning asarlaridan «Al-Aqoid an-Na-

safiyya», «Tarix Buxoro», «Al-qand fi zikri ulamoi Samarqand», «Majma' al-ulum», «An-Nashoh fi sharh axbar as-Sihoh» va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Najmiddin Umar an-Nasafiy «Muftiy as-sakdayn» («Odamlar va devlar muftiysi») degan laqab olgan edi. U 1068 yilda Nasafda tug'ilgan bo'lib, 1142 yilda Samarqandda vafot etgan.

2. *Alouddin as-Samarqandiy*. Muhammad ibn Ahmad ibn Ahmad Abu Bakr Alouddin as-Samarqandiy - «Tuhfat al-fuqaho» («Faqihlarga tuhfa») nomli mashhur asarning muallifi. U fiqh ilmidan Abu-l-Mu'in Maymun al-Makhuliy va Sadr alislom Abul Yasr al-Pazdaviydan ta'lim olgan. Undan qizi - fiqh bo'iicha etuk alloma Fotima fiqhdan saboq olgan. Uning «Al-Lubob fi-l-usul al-fiqh» degan asari ham bor. Taxminan, 1180 yilda vafot etgan.

3. *Abu Bakr al-Kosoniy*. Abu Bakr ibn Mas'ud ibn Ahmad Alouddin ash-Shoshiy al-Hanafiy. U Halab shahrida'yashab Malik al-ulamo al-Kosoniy laqabi bilan mashhur edi. U turli ilmlarni «Tuxfat al-fuqaho» asarining muallifi Alauddin Muhammad as-Samarqandiydan olib, o'z asarlarini, xususan, «At-Tuxfat fi-l-fiqh» va ilm al-usulga bag'ishlangan boshqa asarlarini unga o'qib bergan edi. U, shuningdek, Abu-l-Mu'in Maymun al-Makhuliy va Majd al-Aimmati as-Sadaxsiydan turli ilmlar bo'yicha ta'lim olgan edi. Undan o'g'li Mahmud, shuningdek, «Al-Muqaddima al-G'aznaviyya» asarining muallifi Ahmad ibn Mahmud al-G'aznaviy fiqh ilmidan saboq olishgan. U o'z ustoz Alouddin as-Samarqandiyning «Tuhfat al-fuqaho» asarining sharhi xususida «Badoe' as-sanai' fi tartiyb ash-sharoi'» degan kitob ham yozgan. Yana uning qalamiga mansub «As-Sulton al-mubiyn fi usul ad-diyn» degan asari ham bor. U hijriy 578 yil rajab oyining o'ninchisida yakshanba kuni peshindan keyin (1182) Halabda vafot etdi va shahar tashqarisidagi Ibrohim al-Xalil maqomining ichkarisiga, xotini Fotimaning qabri yoniga dafn etiddi.

4. *Abu-l-Muzafar at-Talaqoniy*. Uning to'liq ismi Ismoil ibn Adiy ibn al-Fazl ibn Ubaydulloh Abu-l-Muzaffar at-Talaqoniy al-Variy bo'lib, hanafiy faqihlaridan biridir. U o'z davrining muftiysi, etuk fozil faqihlaridan sanalardi. Burhon an-Nasafiy nomi bilan mashhur bo'lgan Muhammad ibn Muhammad Abul Fazoil va boshqalardan fiqh ilmini egallagan. Buxoroda bir talay ustozlardan hadis eshitgan. Ulardan biri Abu-l-Mu'in Maymun ibn Muhammad ibn Muhammad ibn al-Mu'tamid al-Makhuliy an-Nasafiydir. Balxda Abu Ja'far

Muhammad ibn al-Husayn as-Sam'oniyy va Abu Bakr ibn Abdurrahmon ibn al-Qusayr al-Xatibdan hadis ilmidan ta'lim olgan. As-Sam'oniyy o'zining mash-hur «Al-Ansob» asarida: «U menga barcha tomonidan eshi-tiladigan (masmu'otihi) asarlari xususida ijozat bergan edi. U Xurosonning turli tomonlariga qo'p sa-farlar qilgan, Movarounnahrda ham borib, u erda fiqh ilmidan saboq olgan. Uning vafoti, bizning fikri-mizcha, 540/1145 yillar hududida bo'lgan. Uning haqida **al**-hofiz Abu Ali al-Vaziyr ad-Dimashqiy va al-hofiz Abul Hajjoj al-Andalusiy muhim ma'lumotlar qol-dirgan», – deb yozgan.

5. *Axmad al-Pazdaviy*. Ahmad ibn Muhammad ibn Muhammad ibn al-Husayn ibn Abdul Karim ibn Muso ibn Abdulloh ibn Mujohid ibn Abu-l-Yusr. U yana Sadr al-Aimmat Abu-l-Maoliy al-Pazdaviy, an-Nasafiy al-Pazdaviy, al-Qoziy as-sadr nomi bilan ham tanilgan edi. Al-Imom az-Zohid ibn al-Imom Muhammad al-Paz-daviy nomlari bilan tanilgan bo'lib, u Buxoro ahlidan edi. U hijriy 481 yoki 482 yilda Buxoroda tug'ilgan bo'lib, Movarounnahrning etuk faqihi, Abu Hanifa mazhabidan yuruvchi tariqatning sohibi Abu-l-Hasan Ali ibn Muhammad ibn al-Husayn ibn Abdulkarim al-Paz-daviy akasining o'g'li edi.

U fiqh ilmini otasidan o'rganib, bu ilmda o'z dav-rining bilimdon olimi darajasiga etdi. Abu-l-Mu'in Maymun ibn Muhammad an-Nasafiydan hadislar eshit-gan va boshqa bir qancha ulug' olimlardan ham saboq ol-gan, u o'z bilimi va favqulodda salohiyati bilan boshqalardan tamoman ajralib turardi. Ahmad al-Pazdaviy bir qancha muddat Buxoroda qozi lavozimida ham sama-rali faoliyat ko'rsatgan.

Ahmad al-Pazdaviy go'zal xulq-atvori bilan ham el orasida tanilgan edi. Haj ibodatini ado etishga keta-yotib, Marv shahrida to'xtaganda, ^u shaharda yashovchi ta-niqli olim as-Sam'oniyy undan saboq olgan edi. Shu-ningdek, Bag'dodda hadislardan dars bergandi. U Haj safaridan qaytayotib, hijriy 541 yilning jumodu-l-uvlo oyida (1146 yil)da Saraxsda vafot etdi, keyin uning jasi Buxoroga keltirilib, dafn kilindi. Ahmad al-Pazdaviy fazilatli imom, akd-idrok bilan ish yurituvchi muftiy sifatida tanilgan, go'zal siyratli, ax-loqi mukammal, hadis va boshqa ilmlarning etuk bi-limdoni **'-et**.

6. *Abu-l-Hasan al-Balxiy*. Uning to'liq ismi Ali ibn al-Hasan ibn Muhammad ibn Abu Ja'far Abu-l-Hasan al-Balxiy al-Ja'fariy bo'lib, al-Burhon al Balxiy nomi bilan mashhur, zohid va obid inson edi. Qator manbalarda ko'rsatilishicha, Abu-l -Hasan al-Balxiy is-

lom mamlakatlarida ilmu irfonni tarqatgan olimlardan biri hisoblanadi. O'zi esa fiqh ilmini Buxoroda imom Abdulaziz ibn Umar ibn Moza va o'sha davrning boshqa taniqli faqihlaridan egallab, bu ilm sohasidagi etuk olim darajasiga erishdi. Hadis ilmiii ham Movarounnahrda aynan shu ustoz – Ibn Moza va Abu-l-Mu'in an Nasafiydan o'rgandi. Keyinchalik, Makkai mukarramada bo'lganida Vaziyn al-Andariydan ham hadislardan saboq oldi va boshqa bir guruh olimlar-dan fiqh ilmi sohasidash bilimlarini takomillash-tirdi. Shundan keyin, 510/1516 yilda Damashqqa keldi va bu shahardagi al-madrasat as-sodiriyyada o'rnashib, unda faoliyat ko'rsatadi. Ayni shu vaqtda uning bilan ushbu madrasaning mudarrislaridan bo'lgan Ali ibn Makkiy al-Kosoniy o'rtasida aqidaviy masalalardagi ixtiloflar xususida qizg'in munozaralar ham bo'lib o'tgan edi. Damashqda bo'lgan paytida Abu-l-Hasan al-Balxiyning obro'-e'tibori baland bo'lib, hatto u bir qancha ilmiy majlislarga ham boshchilik qilgan edi. Biroquningbu yutuqlari, oxir-oqibatda, yuqorida zikr etilgan al-Kosoniyning hasadini keltirdi, shuningdek, hanbaliya mazhabida bo'lgan bir toifa olimlar ham uning fikrlariga bir tomonlama, mutaassiblik bilan qaradilar, chunki alloma ularning qarashlaridagi an-lashilmovchiliklarni ochib tashlagan edi. Natijada, al-Balxiy Damashqda istiqomat qilishdan voz kechib, Makkai mukarramaga borib, Baytulloh al-haramning yonida (mujovir bo'lib) yashay boshladi. Shundan bir qancha vaqt o'tgach, Abu-l-Hasan al-Balxiy taniqli faqih Saad ibn Ali ibn Abdulloh bilan uchrashib qoladi va u Abu-l-Hasan al-Balxiyni Bag'dodga borishga ko'ndiradi va keyin ikkovlari Damashqqa yo'l oladilar. Al-Balxiy Damashqda xursandchilik bilan kutib olinib, shahardagi al-madrasat as-sodiriyyada o'rnashib, unda mudarrislik bilan mashg'ul bo'ladi. Tez orada uning do'stlari ko'payib, shaharning xosu avom aholisi o'rta-sida katta hurmat-e'tiborga sazovor bo'ladi. Shaharda uning boshchiligida ilmiy anjumanlar (majlis al-imlo – ustozning aytib turganini tinglovchilar yozardilar) uyushtirilib, bu yig'inlarga juda katta jamoat yig'ilar edi. Keyin unga Halab shahri ahliga fiqh ilmidan saboq berish va shaharda Muhammad payg'ambar sunnatini yoyish uchun Halabga borish lozim bo'ldi. Uningbu yo'nalishdagi faoliyatidan shahar ahli katta manfaat ko'rdi va ular o'rtasida mavjud bo'lgan bid'atga barham berildi. Shundan keyin, u cheksiz maqtovla-ru minnatdorchilikka sazovor bo'lgan holatda Damashqqa qaytdi. U

omma orasida muttasil ravishda amri ma'ruf va nahiyy ani-l-munkar bilan shug'ullanar edi. Biroq, keyinchalik, univg bu darajada jamoatchilikning yuksak ehtiromiga sazovor bo'lishi Damashq shahar hokimini bir qadar tashvishga tushirdi-yu, natijada, Abu-l-Hasan al-Balxiyga shahardan chiqib ketishi haqida xabar etkazildi. Shunga binoan, u Damashqdan chiqib, Basraga bordi va bir qancha muddat shu shaharda yashadi. Shahar voliysi uning Basraga qadam ranjida qilganligi uchun katta izzat-ikrom ko'rsatib, alohida ehtiromini bildirdi. So'ngra uni yana Damashqqa qaytarib jo'natdi.

Abu-l-Hasan al-Balxiy shunday inson ediki, agar biror masalada omadi yurishmay qolsa, darhol namoz o'qib, ibodatga berilardi. U tahorat olib, eshikni ichkaridan berkitib, namoz o'qish bilan mashg'ul bo'lardi. U iymon-e'tiqodi komil, ezgulik ishlarga moyil, ilmu ma'rifat tarkatishga o'zini butunlay baxshida etgan sa-xovatli bir inson edi. U o'z do'stlariga mehri benihoya va g'oyatda e'tiborli, ilm ahllariga nisbatan hurmat-ehtiromi cheksiz edi. Hatto avvaliga unchalik el nazariga tushmagan bir guruh ma'rifat ahli uning suhbatlaridan bahramand bo'lib, barakotidan istifoda etgach, elu yurt e'tiborini qozongan kishilarga aylangan edilar. Abu-l-Hasan al-Balxiy 548/1153 yilda vafot etgan edi.

7. *Abu-l-Fath al-Hilmiy*. Uning to'liq ismi Ahmad ibn Muhammad ibn Ahmad Abu-l-Fath al-Hilmiy bo'lib, 470/1078 yilda tavallud topgan. U Buxoroda yashagan paytida fiqhdan saboq olib, qozi Abu-l-Yusr Muhammad ibn Muhammad ibn al-Husayn al-Pazdaviy, Abu-l-Mu'-in Maymun ibn Muhammad ibn Muhammad an-Nasafiy va Sayyid Abu Ibrohim Ismoil ibn Muhammad Abu-l-Hasandan hadislar eshitib, ulardan hadislar ham yozib olgan edi. Taniqli olim Abu Saad as-Sam'oniyy «Al-Ansob» nomli asarining «Zayl» qismida u haqida shunday deb yozgan: « Abu-l-Fath al-Hilmiy solih, beozor va o'ta xotirjam yuradigan kishi bo'lib, ba'zi paytlarda qozining o'rniga qozilik vazifasini ham bajarar edi. Haj ibodatini ado etish uchun Makkaga borayotib, u 517/ 1123 yilda Bag'dodda ham to'xtab, shahardagi bir kancha taniqli olimlardan hadislar ham eshitgan edi. Keyinchalik men uni Balxda uchratgandim. Shunda u menga ulkan bir kitobni ko'rsatgan ediki, unda mashhur allomalardan eshitgan hadislardan o'z qo'li bilan yozganlari jamlangan edi».

Abu-l-Fath al-Hilmiy hijriy 547 yil safar oyining yigirma birinchisi, chorshanba kuni (1157) da vafot etgan.

8. *Abdurashid al-Valvolijiy*. Uning to'liq ismi Abdurashid ibn Abu Hanifa No''mon ibn Abd ar-Roziq ibn Abdulloh al-Valvolijiy al-Qoziy Zahiriddin Abu-l-Fath bo'lib, u hanafiya mazhabining etuk faqihlaridan biri edi. U hijriy 467 (1075) sananing jumodu-l-uvlo oyida Valvolij (Balx Toharistonining bir shaharchasi) degan shaharchada tavallud topgan. So'ngra u Balxga borib, bir muddat Ati al-Burhon degan olimdan fiqh ilmini o'rgangan, shundan keyin, Samarqandga kelib, Abu Muhammad al-Qastavoniy bilan uchrashib, undan va shahardagi boshqa ko'plab olimlardan hadislar yozib olgan. Shundan so'ng Keshga borib, u erda bir muddat yasha-di, keyin yana Samarqandga qaytib keldi. Abu-l-Muzaffar Abdurahim ibn as-Sam'oniy: «Men Abdurashid al-Valvolijiy bilan uchrashib, undan hadislar eshitgan edim. U etuk olim, faqih, fozil, mazhabi sahih, go'zal siyratli inson edi», – deb yozgan. U Abu-l-Qosim al-Xaliliydan buyuk muhaddis Abu Iso at-Termiziy-ning «Ash-Shamoil Rasululloh sallallohu alayhi va sallam» asarini eshitgan edi. Samarqandda undan bu asar bo'yicha mashhur tarixchi as-Sam'oniy ta'lim olgan edi. Abdurashid al-Valvolijiy 540/1145 yilda vafot etgan. Uning fiqh ilmiga oid «Al-Amoliy» nomli asari ham bor. Shuningdek, unga hadislarni o'zida mujassam qil-gan «Al-Valvolijiyya» nomi bilan mashhur bo'lgan bir asar ham mansub qilinadi, lekin ba'zi olimlar bu asar Abdurashid al-Valvolijiy-niki bo'lmay, boshqa muallifga tegishli deb yozganlar.

Yuqorida zikri o'tgan olimlar, albatta, Abu-l-Mu'-in an-Nasafiy shogirdlarining hammasi bo'lmay, balki bir qismidir. Lekin mana shu shogirdlarining nomlari ham, ularning ilm-fanning turli sohalarida qanchalik yuksak darajaga erishganliklari ham ularning ustozlari Abu-l-Mu'in an-Nasafiy hazratlari o'z davrining mashhur allomalaridan biri bo'lganligidan dalolat beradi. Shu boisdan bo'lsa kerak, allomaning taniqli shogirdlaridan biri Najmiddin Umar an-Nasafiy, eslatganimizdek, o'zining «Al-qand fi zikri ula-moi Samarqand» («Samarqand olimlari zikrida qanddek (shirin) kitob») nomli asarida o'z ustozlari Abu-l-Mu'in an-Nasafiy haqida «Sharq va G'arb olimlari | uning bilimi dengizlari qo'ridan turli ilmlarni ; olib, ularning nurlarini ko'zlariga to'tiyo qilib surtg'onlar»,– deb yozgan edi.

Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning asarlari

Uning ilmiy-ma'naviy merosi haqida yozgan olimlar an-Nasafiyning o'nga yaqin asarlar yaratganini ¹ ko'rsatganlar. Ushbu asarlar haqida quyidagi ma'lumotlarni keltirish mumkin:

1. Abu-l-Muin an-Nasafi o'zining kalom ilmiga bag'ishlangan bosh asari «Tabsirat al-adilla»da zikr qilishicha, uning «Qasiyd al-qavoid fi ilm al-aqoid» nomli asari bo'lgan. Bu asarning bir qo'lyozma nusxasi Istanbul universiteti kutubxonasida 268 raqami ostida saqlanadi.

2. Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning «Tabsirat al-adil-la» nomli asarida yozishicha, u o'zining «Al-Ifsod li had' al-ilhod» deb atagan asarida botiniy toifasiga mansub kishilarning xato qarashlariga raddiyalar keltirgan.

3. Muallifning qalamiga mansub «Iyzoh al-manhaj-jati fi kavn al-aqdi hujjatan» deb atalgan asari borligi haqida u o'zining «Tabsirat al-adilla» va «At-Tamhiyd li qavoid at-tavhiyd» nomli asarlarida zikr qilgan. Shuningdek, an-Nasafiyning shu nomdagi asari borligi haqida boshqa manbalarda, xususan, al-Bag'dodiyning «Iyzoh al-maknun» va «Hadiyat al-orifiyn» kabi asarlarida ham zikr etilgan, lekin muallifning ushbu asari bizgacha etib kelmagan hisoblanadi.

4. Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning «Manohij al-aim-mati fi-l-furu'» nomli asari haqida al-Kafaviyning «Katoib a'lom al-axyor», Abdulhay al-Laknaviyning «Al-Favoid al-bahiyya fi tarojum al-hanafiyya», al-Bag'dodiyning «Iyzohal-maknun», «Hadiyat al-orifiyn», Xayriddin az-Zirikliyning «Al-A'lom» va Umar Rizo Kahholaning «Mu'jam al-muallifiyn» nomli asarlarida zikr qilingan. Istanbuldagi «Lolaliy» kutubxonasida mazkur asarning (tavhiyd 1147 raqami ostida) bir qo'lyozma nusxasi saqlanadi, biroq u «Manohij al-iqtido bi-l-aimmat al-muhtadiyn» nomi bilan qayd etilgan.

5. Yuqorida zikr qilingan asarlarda va boshqa ba'zi bir tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, Abu-l-Mu'in an-Nasafi «Sharh al-Jomi' al-kabir li-sh-Shayboniy fi furu' al-hanafiyya» nomli sharh ham bitgan.

Taniqli olim Hoji Xalifa o'zining mashhur «Kashf az-zunun» nomli asarida «Murattib ash-shayx» nomli asar Abu-l-Mu'in an-Nasafiya mansubligini qayd etib o'tgan. Bu asarda muallif alloma Xusomiddin Umar ibn Abdulaziz ibn Mozaning (u 506/1142 sanada vafot etgan) «Jomi' as-sadr» nomli asarini sharhdagan. Bu asar hanafiyya ta'limotining furu' qismiga bag'ishlangan. Yana shuni aytish kerakki, olim Xayriddin az-Zirikliy va boshqa qator mualliflar «Kitob al-olim

va-l-mutaallim («Ustoz va shogard kitobi»)) nomli asarni ham xato ravishda Abu-l-Mu'in an-Nasafiyga mansub etib ko'rsatgan, vaholanki, bu asar to'qqizinchi asrda yashab o'tgan olim Abu Muqotil as-Samarqandiyning qalamiga mansubdir. Shuningdek, manbatarda bu masalada yana bir xatolikka yo'l qo'yilgan. Gap shundaki, ba'zi mualliflar «Kitob al-u'mda fi usul ad-diyn» nomli asar Abu-l-Mu'in an-Nasafiyniki deb noto'g'ri ko'rsat-ganlar. Aslida, bu asar Abdulloh an-Nasafiy ismli nasaflik boshqa bir olim tomonidan yozilgan. Abdulloh an-Nasafiy qahramonimiz Abu-l-Mu'in an-Nasa-fiydan ikki asr keyin yashagan bo'lib, u 720/1320 sanada vafot etgan. Mavridi kelganda aytish kerakki, «Ki-tob al-u'mda»ning ikki qo'lyozma nusxasi Qohiradagi «Dor al-kutub al-Misriyya»da saqlanib, ulardan bi-rinchisi 711 (Aqoid Taymur), ikkinchisi esa 37830 (B Aqoid) raqami ostida saqlanadi. Kimki bu kitobga ki-ritilgan mavzularni diqqat bilan ko'zdan kechirsa, ular-da Abu-l-Mu'in an-Nasafiy asarlarining bevosita ta'siri bo'lganligini osongina anglaydi. Shu bipan bir qatorda, Abu-l-Mu'in an-Nasafiy ilmiy-ma'naviy merosining muhim tarkibiy qismi bo'lgan, asosan, kalom ilmiga bag'ishlangan uchta yirik asari mavjud bo'lib, ular haqida batafsil ma'lumot berish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

«Tabsirat al-adilla»

Abu-l-Muin an-Nasafiyning qisqacha «Tabsirat al-', adilla» nomi bilan keng ko'lamda ma'lum bo'lgan bu asa-ri to'lig'icha «Tabsirat al-adilla fi usul ad-diyn a'la tariqat Abi Mansur al-Moturidiy» («Din usullarini (asoslarini) Abu Mansur al-Moturidiy uslubi asosida dalillar bilan sharhlash») deb ataladi. Abu-l-Mu'-in an-Nasafiyning ushbu asari katta ilmiy va amaliy ahamiyatga molik bo'lib, allomaning eng yirik kitobi hisoblanadi. Shu boisdan ham, Abu-l-Mu'in an-Nasafiy «Sohib at-Tabsira» nomi bilan ham shuhrat qozongan. Bu asarda kalom ilmining turli masalalari at-roflicha chuqur sharhlanib, ulardagi muammoli-munozarali fikrlar ushbu ilmning buyuk allomasi Abu Mansur al-Moturidiy ta'limotiga asoslangan holda isloh qilinadi. Mavridi kelganda yana bir bor ta'kidlamoq kerakki, imom Abu Mansur al-Moturidiy (870-944) Movarounnahrda ahli sunna va-l-jamoaning ulkan namoyondasi sifatida bu mintaqada at-moturidiya maktabiga asos solgan va shu bois ham, bu maktab bevosita uning nomi bilan ataladi. Deyarli shu davrda Iroqda imom Abu-l-Hasan al-

Ash'ariy (873-935) ham aynan shu yo'nalishda ash'ariya maktabining asoschisi sifatida tanilgan bo'lsa, Misrda keng tarqalgan tahoviya maktabiga esa imom Ahmad ibn Muhammad Abu Ja'far at-Tahoviy (852-933) asos solgan edi. Bu uchala maktabning ham asosiy yo'nalishi umumiy bo'lib, bu ahli sun-na va-l-jamoaning yo'nalishidir. Shu bilan bir qatorda, har bir maktabning o'ziga xos jihatlari, ayricha fikr-mulohazalari va og'ishmay ustozlari yo'lidan yuradigan ko'plab shogirdlari va tarafdorlari bor edi. Bunga qo'shimcha bu uchala maktabning jug'rofiy jihatdan turli mintaqalarda (Movarounnahr, Iroq, Misr) qaror topishlari ular qarashlarida lafziy yoki ma'noviy-mazmuniy tusdagi juz'iy tafovutlar bo'lishini taqozo qilardi. Binobarin, ayni shu masalalar bu uchala maktabning yagona bir maktab bo'lib birlashishiga yo'l qo'ymasdi, garchand tub mohiyati jihatdan ular uchalasi ham, yuqorida zikr qilganimizdek, yagona yo'nalishda bo'lganlar. Mavjud juz'iy tafovut va farqlar lafziy (ifodaviy) yoki bo'lmasa, ma'noviy (mazmuniy) xarakterga ega. Shu bois, aytish kerakki, Abu-l-Mu'in an-Nasafiy ushbu asarida yangi bir ta'limotni ilgari surmagan, balki hanafiya yo'nalishidagi o'z ustozlariga sodiq shogird sifatida ular yo'lidan borib, ahli sun-na va-l-jamoaning moturidiya maktabiga o'z sadoqatini izhor qiladi. Bir tomondan, u o'zining ushbu kitobi orqali o'z ustozlari qarashlarini yanada ulug'lagan bo'lsa, ykkinci tomondan esa, ular raqiblarining xato fikrlariga keskin raddiyalar biddirgan. Bu xususta muallif o'z asarining xutbasida ham alohida ta'kidlagan.

«Tabsirat al-adilla» asarida bahs yuritilgan mavzularga kelsak, muallif muqaddimadan keyin ilm va ma'rifat haqida bahs ochib, ularga aniq ta'riflar beradi. Shundan keyin, iymon al-muqallid (taqlid qiluvchining imoni) xususida o'z qarashlarini bayon qiladi. Olamning yaratilishi isboti orqali Allohning mavjudligi isboti haqidagi masalaga to'xtaladi. Bu masalani atroflicha yoritish uchun kitobda olam qanday yaratilgani, uning yaratuvchisi kimligi kabi masalalar o'z ifodasini topgan. Allohning yagonaligi va g'ayridinlar vakillarining asossiz fikrlariga raddiyalar biddirish kabi masalalar ham bu asarda atroflicha yoritilgan. Muallifning salbiy va ijobiy sifatlar haqidagi fikrlari ham e'tiborga molikdir. An-Nubuvvat (pay-g'ambarlik) haqidagi masala, insonlarning fe'llari (harakatlari) xususida va insonning xatti-harakatlari bilan bog'liq ishlar – uning tug'ilishi, ajali etishi, rizqiro'zi kabi masalalarga ham katta o'rin berilgan. Asarning alohida

boblari iroda, qazo va qadar, hidoyat va zalolat kabi masalalarga bag'ishlangan. Muallif taqstir xususidagi mu'taziliylarning noto'g'ri qarashlariga asosli dalillarga tayangan holda keskin javoblar bildirgan. Shundan keyin, asarda kabir azobi, ismlar va ahkomlar, va'ad va va'id, shafolat va iymon kabi e'tiqodiy masalalar ham o'z ifodasini topgan. Kitob oxirida imomlik haqida bir nechta bo'limlar keltirilgan.

Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning «Tabsirat al-adilla» asarini ilmiy asosda maxsus o'rgangan arab tadqiqotchisi Muhammad al-Anvar Qohiradagi al-Azhar universitetining usul addiyn fakultetida doktorlik ilmiy darajasini olish uchun ushbu asar bo'yicha dissertatsiya yoqlagan. «Tabsirat al-adilla»ning g'oyatda muhim asar ekanligi haqida «Kashf az-zunun» nomli mashhur asarida Hoji Xalifa: «Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning bu asari g'oyatda muhim kitob bo'lib, kimki unga diqqat nazari bilan qarasa, Najmiddin Umar an-Nasafiyning «Al-Aqid» asarining matni unga nisbatan bir fihrist misolida ekanligiga to'liq ishonch hosil qiladi», – deb, bu asarga g'oyatda yuksak baho bergan.

Asar, nomidan ham ko'rinib turganidek, butun mazmun-mohiyati bilan imom Abu Mansur al-Moturidiy ta'limotini dalillarga tayangan holda sharhlashga bag'ishlangan.

Ma'lumki, Abu Mansur al-Moturidiyning kalom ilmiga bag'ishlangan asosiy asarlaridan biri «Kitob at-Tavhiyd» («Yakka xudolik haqida kitob») bo'lib, bu asar 1970 yilda Bayrutda arab olimi Fathulloh Xulayf tomonidan nashr etilgan. An-Nasafiyning «Tab-sirat al-adilla» asari imom al-Moturidiyning mazkur asaridan keyin moturidiya ta'limoti bo'yicha yaratilgan ikkinchi asosiy manba hisoblanadi. Kalom ilmining ba'zi masalalari batafsil yoritilgani va o'z uslubining oddiyligi jihatidan «Tabsirat al-adil-la» ba'zi olimlar tomonidan, hatto «Kitob at-Tavhiyd»ga qaraganda ham yuqori baholangan. Binobarin, komil ishonch bilan aytishimiz mumkinki, Abu-l-Mu'-in an-Nasafiyning ushbu asaridan boshqa birorta ham asarda imom al-Moturidiyning kalom ilmi sohasidagi ta'limoti bunchalik mukammal ifodasini topmagan.

An-Nasafiy yashagan o'n birinchi asrning ikkinchi yarmi va o'n ikkinchi asrning boshlarida kalom ilmi o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarilgan edi. Shu boisdan ham «At-Tabsira»da kalom ilmida mustaqil maktab yaratgan imom al-Moturidiy va imom al-

Ash'ariyning bu ilm sohasidagi nazariyalari bilan bir qatorda boshqa ko'plab mutakallimlarning fikr-mulohazalari, ularning xil-maxil qarashlari atroflicha tahlil qilinib, ilmiy jihatdan tegishli bahosini olgan. Ayniqsa, asarda an-Nasafiy yashagan davrda ham qisman mavjud bo'lgan mu'tazila oqimining vakillari bilan keskin bahsu munozaralar, ularning xato karashlariga dalillar bilan is-botlangan raddiyalar keltiriladi. Shuningdek, asarda o'sha paytda islom dinida keng tarqalgan turli-tuman fiqrlar va toifalar hamda g'ayriislomiy guruhlarga ham keskin javoblar beriladi. Eng muhimi, muallif kalom ilmi sohasidagi bu yirik asarida moturudiya, ash'ariya va mu'taziliya oqimlari o'rtasidagi asosiy farqlarni dalillarga tayangan holda alohida ajratib ko'rsatadi.

Bu asarning qimmatli tomonlaridan yana biri shundaki, unda o'sha davrda Movarounnahrda faoliyat ko'rsatgan qator olimlar haqida muhim ma'lumotlar o'z aksini topgan. Jumladan, an-Nasafiyning ustozi imom Abu Mansur al-Moturidiy haqidagi ma'lumotlardan shuni qayd qilish kerakki, alloma 944 yilda vafot etganda uning shogirdlaridan biri, o'sha paytda Samarqandda bosh qozi lavozimini egallab turgan ash-Shayx Abu-l-Qosim ap-Hakim as-Samarqandiy (vaf. 953) imom al-Moturidiy qabri ustiga «Bu qabr o'z aql-zakovati va tafakkuri bilan ko'plab ilmlarning yuksak cho'qqisini zabt etgan, ularning dunyo bo'ylab tarqalishida butun kuch-quvvati va salohiyatini ayamay sarflagan, dinu diyonat sohasidagi asarlari unga mislsiz shonu shavkat keltirgan, umri bo'yi insonlarga ilmning lazzatli mevasini ulashgan allomaning qabridir» degan bitikni yozishlarini amr qilgan ekan. Bundan tashqari, ushbu asarda o'sha davrdagi taniqli olimlardan Abu Nasr al-Iyodiy, Abu-l-Hasan Ali ibn Saad ar-Rustag'foniy, Abu Muhammad Abdulkarim ibn Muso al-Pazdaviy kabi allomalar haqida ham qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

«Bahr al-kalom»

1998 yili ham ikki buyuk allomamiz – imom al-Bu-xoriyning 1225 yilligi, Ahmad al-Farg'oniyni 1200 yilligi dunyo miqyosida keng nishonlandi. Shu munosabat bilan ko'plab tashkiliy, ma'rifiy tadbirlar amalga oshirildi. Buyuk allomalarimizning merosi, shaxsiyatlari haqidagi ma'lumotlarni to'plash, asarlari qo'lyozmalaridan fotonusxalar, mikrofilmlar olish, ijodlarini o'rganuvchi xorijiy olimlaru tadqiqotchilar bilan muloqotda bo'lib, ilmiy hamkorlik o'rnatish maqsadida, respublika tavallud sanalarni nishonlash tashkiliy

qo'mitasining qaroriga binoan, bir guruh olimlar Turkiya, Suriya, Iordaniya va Misr kabi mamlakatlarda ilmiy safarda bo'lib, yuzga yaqin nomdagi turli-tuman risolalar, kitoblar, buyuk allomalarimizning ayrim qo'lyozma asarlaridan mikrofilmlar olib qaytdilar. Ayni chog'da diyorimizdan chiqqan boshqa olimlar haqidagi ma'lumotlarni to'plashni ham e'tibordan chetda qoldirmadilar. Masalaga shu nuqtai nazardan qaraganda, suriyalik tanikdi olim doktor Valiyuddin Muhammad Solih al-Farfur janoblari bilan muloqot g'oyatda foydali bo'lgan. Doktor Solih al-Farfur asosan o'rta asrlarda yashagan movarounnahrlik olimlarning hayoti va asarlarini o'rganar ekan. Suhbat chog'ida bundan atigi bir necha oy muqaddam kalom ilmining yirik namoyandasi, nasaflik mashhur olim Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning «Bah-ru-l-kalom» («Kalom (ilmi)da dengiz») nomli asarining tanqidiy nashrini tayyorlab chop ettirganini aytib, ushbu kitobdan ilmiy safar a'zolariga hadya qilgan.

Islom dini falsafasining tarkibiy qismini tashkil qilgan kalom ilmining darg'alaridan biri bo'lmish vatandoshimiz Abu-l-Mu'in an-Nasafiy merosi haqida biz hozirgacha hech qanday ma'lumotga ega emasdik. Shu bois doktor Solih al-Farfur tadqiqotiga tayangan holda, Abu Mu'in an-Nasafiy va uning «Bahr ul-kalom» asari haqida ba'zi ma'lumotlarni qayd etib o'tishni lozim topdik.

Allomaning «Bahr al-kalom» asari alohida ahamiyatlidir. Shu o'rinda asardagi ayrim ma'lumotlar haqida fikr yuritamiz. «Bahr al-kalom»ning oltinchi bobidagi birinchi fasl (bo'lim) to'rt banddan iborat bo'lib, ulardan birinchisi «Al-Imomat» (Imomlikka oid) deb atalgan. Mana shu bandda keltirilgan Payg'ambar (s.a.v.)-ning ikki hadisi katta ilmiy ahamiyatga ega.

Birinchisi: «Iqtadu bi-l-laziyina min ba'diy Abu Bakr va Umar» (bu hadislarini Imom at-Termiziy, imom ibn Moja, Ahmad ibn Hanbal va boshqa bir qancha muhaddislar o'z asarlarida rivoyat qilganlar). «Mendan keyin Abu Bakr va Umarga iqtido qilinglar», – degan bo'lishiga qaramay, xalifalik ustida ikki kun bahs bo'lgan.

Ikkinchi hadis: «Mendan keyin xalifalik o'ttiz yil, undan keyin amirlik, podshoxdik va hokazolar bo'la-di», – degan fikrlari naqadar rostligi, dalillanganini alohida qayd qilish zarur. Chindan ham bu muddat (ya'ni, o'ttiz yil) choryorlar paytida tugagan. Hozirgi vaqtda «xalifalik»ni orzu qilib yurgan ba'zi kimsalar uchun ham Payg'ambarimizning bu hadislarini asosli javobdir. Bu kitob kalom ilmi

bo'yicha al-moturidiya maktabining asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Chunonchi, bu asar ash-shayx Abu Mansur al-Moturidiy asos solgan islomiy aqidaning eng bosh manbalaridan sanaladi. Ayniqsa, islom dinida turli-tuman oqimlar va ta'limotlar yaratilayotgan hozirgi paytda mazkur asarning ilmiy va amaliy ahamiyati beqiyos kattadir.

Abu-l-Mu'in an-Nasafiy o'z kitobini yaratishda quyidagi asosiy manbalardan foydalangan:

Imom Abu Mansur al-Moturidiyning «At-Tavhiyd» kitobi.

Imom Abu-l-Hasan al-Ash'ariyning «Al-Lam'a» ki-tobi.

Imom Abu-l-Hasan al-Ash'ariyning «Maqolot al-islomiyyin» asari.

Imom Al-Haramayn, Imom Abu al-Maoliy Abdulmalik al-Juvayniyning «Al-Irshod» nomli asari.

«Bahr al-kalom fi ilm al-kalom» asari alloma ijodining gultoji hisoblanadi. U islom dini falsafasini tashkil qilgan kalom ilmi bo'yicha eng kimmatli manbalardandir. Asarni ilmiy asosda har tomonlama chuqur o'rganish va o'zbek tiliga tarjima qilish olimlarimiz oldida turgan vazifalardan biri. «Bahr al-kalom»ning bir qancha qo'lyozma va kitobiy nashrlarining mavjudligi ham uning muhim manbalardan biri ekanligadan dalolat beradi. Uning qimmatli qo'lyozmalaridan biri Dubaydagi Jum'a al-Mojid nomli madaniyat va meros markazida (766-raqamdagi bu qo'lyozma 1167 hijriy yidda ko'chirilgan), ikkinchisi Damashqdagi az-Zohiriya kutubxonasining qo'lyozmalar bo'limida (4970-ra-qam ostida), uchinchisi Bag'doddagi «Maktabat al-avqof-da»da (4365-raqamda), to'rtinchisi Qohiradagi mashhur «Doru-l-kutub»ning (113-raqamida) qo'lyozmalar bo'limida saqlanadi. Ushbu qo'lyozmaning 950 hijriy yilda oddiy xat bilan ko'chirilgan boshqa bir nusxasi Iskandariyaning (Misr) «Maktabat al-baladiyya» nomli kutubxonasida saqlanmoqda.

«Kitob at-tamhiyd li-qavo'id at-tavhiyd»

Kalom ilmining yirik yo'nalishlaridan biri bo'lgan al-ash'ariya ta'limotining keng ko'lamda tarqalishida alloma al-Boqilloni, mu'taziliyaning tarqalishida qozi Abduljabborning xizmatlari katta bo'lgani kabi imom Abu Mansur al-Moturidiy asos solgan moturidiya ta'limotining dunyo bo'ylab yoyilishida alloma Abu-l-Mu'in an-Nasafiyning hissasi beqiyosdir. Ayniqsa, uning qalamiga mansub «Kitob at-tamhiyd li qavo'-id at-tavhiyd» («Tavhid (yakkaxudolik) qoidalari shar-hi bo'yicha qo'llanma kitob») asari bu borada alohida

ahamiyatga ega. **1986** yilda Qbhirada arab tadqiqotchisi Habibulloh Hasan al-Ahmad tomonidan nashr etilgan bu asar ikki katta qismdan iborat bo'lyb, o'z navbatida, bu qismlar ham ko'plab bob va fasl (bo'lim)lardan tashkil topgan. Masalan, birinchi qismning dastlabki boblarida imom Abu-l-Muin an-Nasafiy yashagan davr, uning hayoti va faoliyatiga doir ma'lumotlar keltiriladi. Bular da an-Nasafiy yashab o'tgan davrdagi siyosiy, ijtimoiy, ayniqsa, ilmiy-madaniy hayot o'z aksini topgan. Shundan keyin, imom an-Nasafiy tug'ilgan yili, uning ustozlari va o'ndan ortiq shogird dari haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Asarning ikkinchi qismida an-Nasafiyning «Kitob at-tamhiyd li-qavo'-id at-tavhiyd» asarining to'liq matni keltirilib, il-miy ravishda har tomonlama chuqur tadqiq etilgan. Dastlab mazkur asarning mualllifi Abu-l-Mu'in an-Nasafiy ekanligi ishonchli dalillar bilan isbotlanadi, asarning qo'lyozmalari haqida gapirilib, jahonning turli qo'lyozma xazinalarida, asosan, Misr va Turkiya kutubxonalarida uning ettita qo'lyozma nusxalari mavjudligi ta'kidlanadi. Muallif ushbu asariga yozgan muqaddimasyda bu asarini o'sha davr hokimlaridan birining ahl as-sunna va-l-jamoaning aqidasi haqida bir kitob bitish xususidagi iltimosiga ko'ra yozganligini bayon qiladi. Shundan keyin, asarning mazmuni va ma'nosi tahlil etilib, jumladan, muallif bilish (ma'rifa) nazariyasining yo'l-yo'riqlarini bayon qilib, ularni uch xil toifaga ajratadi:

- ✓ sezgi a'zolari (beshta);
- ✓ **haqiqiy**, ishonchli axborotlar;
- ✓ **aql**-idrok.

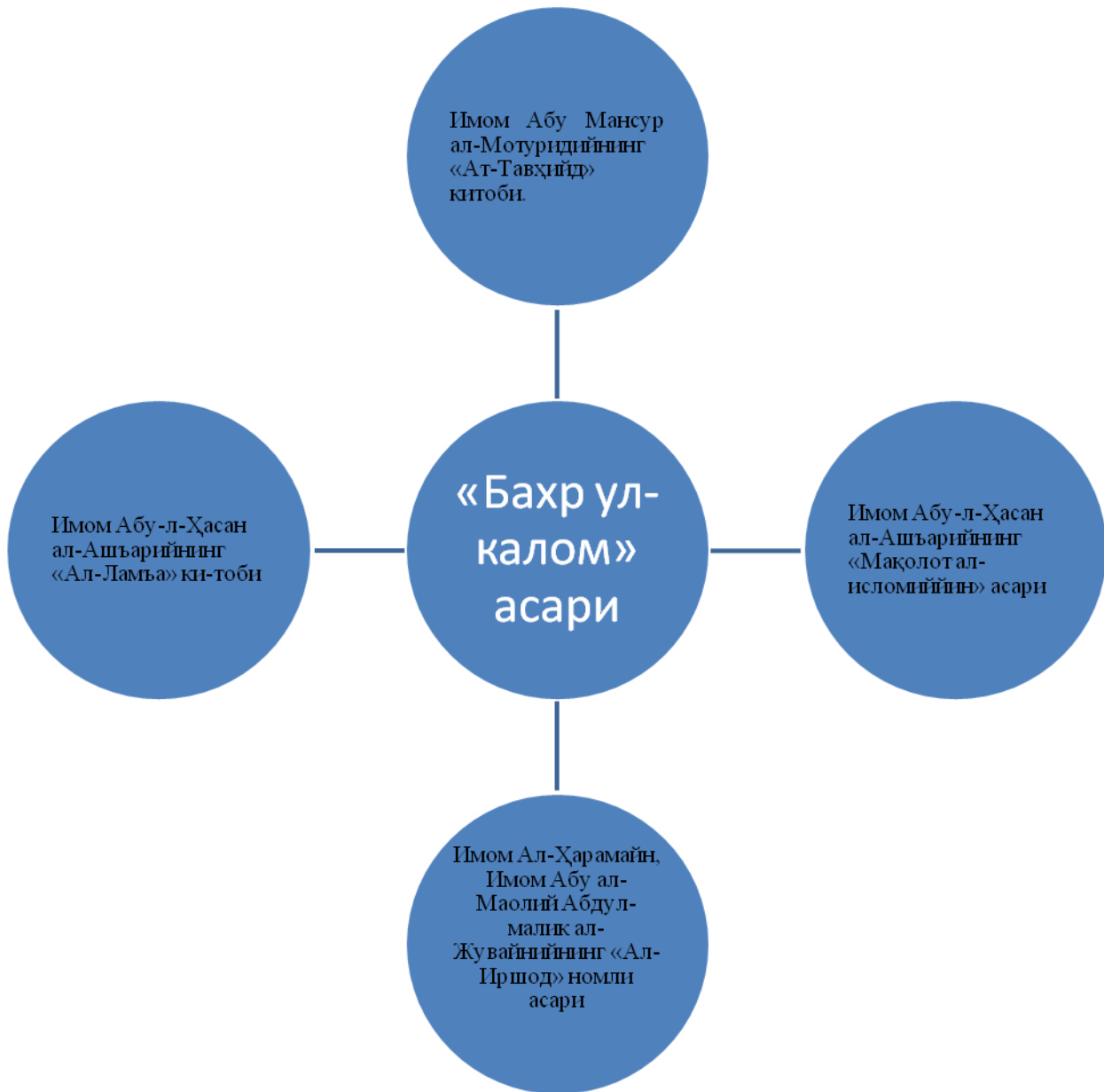
Muallif iymon-e'tiqod, imomlik (imomat) va **xa-lifalik** haqidagi o'z **fikr**-mulohazalarini **bayon** qil-gan. Ushbu bobda bildirgan qarashlaridan **xulosa qilib** aytish mumkinki, Abu-l-Mu'in an-Nasafiy kalom ayniqsa, uning asoschilaridan biri Abu Mansur **al**-Moturidiy g'oyalarini himoya qylib, uning keng qo'lamda tarqalishiga munosib **hissa** qo'shgan dastlabki allomalardan biri bo'lgan.

Tadqiqotning ikkinchi qismida ham «Kitob at-tam-hiyd li-qavo'id at-tavhiyd» asarining mazmun-mohiyati haqida xulosalar chiqarilgan. Unda asar bobma-bob keltirilib, olamning tuzilishi, Allohning zotu sifat-lari, insonda iroda erkinligining mavjudligi, qabr azobi kabi turli-tuman aqidaviy masalalar haqida muallifning fikrlari keltirilgan. Imom an-Nasafiyning hidoyat yo'lidan adashgan ba'zi islomiy firqa

va guruhlarga (masatan: jabariya, xavoryajlar, mu'taziliya) bergan asosli raddiyalari ham asarda o'z ifodasini topgan.

Yuqorida bayon qilinganlarni xulosalab aytish mum-kinki, alloma Abu-l-Muin an-Nasafiy, bir tomon-**dan**, o'z ma'naviy ustoz, buyuk mutakallim Abu Mansur **al**-Moturidiy asos solgan al-moturidiya ta'limotini **dunyo** bo'ylab tarqalishida beqiyos xizmat ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchi tomondan o'zining «Tabsirat al-adilla», «Bahr **al**-kalom», «Kitob at-tamhiyd li-qavo'id at-tavhiyd» kabi muhim asarlari bilan kalom ilmining keyingi taraqqiyotiga salmoqdi hissa qo'shgan. Chunonchi, bu **bebaho** asarlarda har qanday davrda ham, har qanday jamiyatda ham uchraydigan hidoyat yo'lidan adashgan turli firqa va guruhlarga qarshi, shuningdek, dinda muhim o'rin egallaydigan aqidaviy masalalarni talqin qilishda muqaddas manbalar – Qur'oni karim va janob payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning muborak hadislariga tayangan holda ish tutish lozimligi singari ilg'or g'oyalar ilgari surilgan. Binobarin, bundan qariyb o'n asr muqaddam yashagan buyuk vatandoshimiz Abu-l-Mu'in an-Nasafiy qoldirgan boy ilmiy-ma'naviy meros nafaqat o'z zamon uchun, balki hozirgi davrda ham amaliy ahamiyatga ega ta'limot sifatida har tomonlama chuqur o'rganishga loyiq. '

Abu-l-Mu'in an-Nasafiy o'z kitobini yaratishda quyidagi asosiy manbalardan foydalangan:

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIY (1075-1144)

Xorazm vohasi azaldan jahon ilm-fani va madaniyati ravnaqiga ulkan hissa qo'shgan buyuk allomalar yurti sifatida mashhur bo'lib kelgan. Ayniqsa, o'rta asrlarda ilm-fanning turli sohalari bo'yicha samarali faoliyat ko'rsatgan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon al-Beruniy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Ibn Miskavayh, Abu Nasr al-Iroq, Abu Sahl al-Masihiy, Abu Xayr ibn al-Xammor, Abu-l-Fath al-Mutarriziy kabi xorazmlik allomalarning dovrug'i butun Mag'ribu Mashriqqa tarqalgan. Xorazm zaminida tavallud togshb faoliyat ko'rsat-gan ana shunday buyuk allomalardan biri Mahmud az-Zamaxshariydir.

Uning to'liq ismi Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad bo'lib, hijriy 467 sana, rajab oyining yigirma ettinchisida chorshanba kuni (1075 yilning 19 mart)da Xorazmning yirik qishloqlaridan biri – Zamaxsharda tavallud topgan va shu boisdan ham az-Zamaxshariy taxallusini olgan. U Makkai mukarramada yashagan paytida iskandariyalik shogirdi Shihobuddin Ahmad ibn al-Husniy al-Molikiyga yo'llagan maktubida o'zi haqida: «Men Mahmud ibn Umar ibn Muhammad ibn Ahmad al-Xorazmiyman, keyin az-Zamaxshariyman. Xorazmning katta bir qishlog'i – Zamaxsharga mansubman. Zamaxshar – tug'ilgan yurtimdir», – deb yozgan. Az-Zamaxshariydek buyuk zotning kindik qoni to'kilgan Zamaxshar qishlog'i, allomaning yurti bo'lganligi tufayli ham, keyinchalik jumlai jahonga dong'i ketgan qishloqqa aylandi. Az-Zamaxshariyning hayoti va faoliyati haqidagi ma'lumotlar, asosan, o'rta asr arab manbalarida, qisman Az-Zamaxshariy hayoti bilan tanishar ekanmiz, uning ilm talabida qator xorijiy mamlakatlarga safar qilganligini ham ko'ramiz. Darhaqiqat, u Xuroson, Shom, Iroq, Hijozda bo'lganligi yozma manbalarda qayd etilgan. Mana shu yurtlarda bo'lganida az-Zamaxshariy o'sha davrning ko'p mashhur olimlaridan saboq oldi, ular bilan ilmiy, ijodiy munozaralarda ishtirok qildi, samarali hamkorlik rishtalarini bog'ladi.

Allomaning Sharqning turli shaharlarida juda ko'plab shogirdlari bo'lgan. Ayniqsa, Makkai mukarramada besh yildan ortiq yashagan paytlari olim uchun g'oyat-da serunum bo'ddi, desak, hech bir mubolag'a bo'lmaydi. Chunonchi, Makkai mukarrama bepoyon

musulmon olamining turli burchaklaridan kelgan ziyoratchilar uchun nafaqat muqaddas bir sajdagoh, balki etuk olimlar, ilm toliblari to'planadigan katta ilmiy markaz, ijodiy maskan vazifasini ham o'tagan. Ilm toliblari, muqaddas shaharda yashagan az-Zamaxshariydek allomalardan har qadamda foydalanardilar. Ma'lumki, biron-bir allomaga nasib etmagan yuksak maqom – Jorulloh («Alloh-ning qo'shnisi») degan laqabga faqat buyuk vatandoshimiz az-Zamaxshariy musharraf bo'lgan. Arab olimi ash-Shayx Muhammad Abu Zahro Makkada yashagan davrida az-Zamaxshariy aksar vaqtini Baytulloh al-haramda o'tkazib, har doim uning atrofini adab ilmining toliblari, she'riyat ixlosmanddari, mav'izayu hikmatli iboralar shaydolari o'rab olib, undan saboq olganliklarini alohida ta'kidlagan.

Mana shu mulohazalarga tayanib aytish mumkinki, uning ustozlariyu shogirdlari turli elatlar va millatlarga mansub ilm ahllari bo'lgan, ilm yo'lida az-Zamaxshariy tom ma'noda haqiqiy baynalmilallik fazilatlarini namoyon qilgan. Chunonchi, unga bevosita shogird bo'lib olimdan to'g'ridan-to'g'ri saboq olgan shogirdlari ona yurti Zamaxsharda, Xorazmda, Tabaristonda, Abivardda, Samarqandda, Bag'dodda, Damashqda, Halabda bo'lib qolmay, balki uning etuk asarlari orqali undan saboq olib, o'zini g'oyibona az-Zamaxshariyning shogirdiman, deguvchilar musulmon dunyosining turli burchaklarida ko'plab topilardi.

Az-Zamaxshariy Qur'oni karim nozil bo'lgan arab tilini yoshligidan katta havas va ishtiyoq bilan o'rgandi, arablarning hayoti va ularning urf-odatlarini, turli lahjalarini uzoq davr tinimsiz tadqiq etdi. Allomaning arab tiliga nisbatan mehri va ixlosi alohida bo'lgan. Shu boisdan ham, bu tilning grammatikasi, leksikasi, umuman arab tilshunosligiga oid bir qancha muhim asarlarni shu nogiron donishmand yaratgan. Uning jumlai jahonga dong'i ketgan «Muqaddamat al-adab», «Al-Mufasssal», «Asos al-balog'a» kabi yirik ta'liflari mana shu yo'nalishda yozilgan asarlardir. Arablarning: «Agar xorazmlik shu ko'sa, cho'loq az-Zamaxshariy bo'lmaganida arablar o'z tillarini bilmas edilar!» – deb lo'nda qilib allomaga bergan yuksak bahosiga hech bir izohning hojati bo'lmasa kerak.

Arab tilini, uning behad katta imkoniyatlarini te-ran anglagan alloma barcha asarlarini arab tilida yarat-gan. Bu tilni mukammal

o'zlashtirib olishi, albatta, katta mehnat va tinimsiz izlanishlar samarasidir. Alloma bir oyog'i cho'loqdigiga qaramasdan, sayohatu safarlarga o'ch bo'lganligini yuqorida qayd qilgan edik. Darhaqiqat, ilm olishdek olijanob maqsad donishmandni uzoq o'lkalarga chorlagandi. «Mening sochlarimni oqartirgan narsa bu muttasil kitob mutolaa qilish va tinimsiz sayohatlardir», – deb allomaning o'zi ham e'tirof etgan. Chindan ham bu hol ko'plab insonlarni hayratga solgan. Mashhur sharqshunos olim, akademik I. Yu. Krachkovskiyning: «Yog'och oyoqsta yurganligiga qaramasdan, Mahmud az-Zamaxshariy hazratlari o'ta harakatchanligi bilan ajralib turgan», – deb yozishi ham bejiz emas.

Alloma az-Zamaxshariy o'z umrining aksar qismini xorijiy yurtlarda, musofirchilikda o'tkazgan bo'lsa-da, o'z ona qishlog'i Zamaxshar, ona vatani Xorazmni juda qattiq sevgan, haqiqiy vatanparvarlik hissiyotlarini namoyon qilgan holda yurtiga bagishlab madhiyalar yaratgan. «Xorazm zaminida shunchalik ko'p ne'matu fazilatlar mavjudki, dunyoning boshka biror mamlakatida ham bularga o'xshashlarini aslo ko'rmadim», – deya, kindik qoni to'kilgan yurti Xorazmni alohida iftixor va g'urur bilan ta'riflaydi. Shu bilan birga, alloma jami besh yildan ortiq vaqt yashagan muqaddas shahar Makkai mukarramani ham o'zining ikkinchi vatani o'rnida ko'radi. Chunki Makka ahli, ayniqsa, uning amiri Abu-l-Husayn Ali ibn Iso ibn Hamza ibn Vahhos al-Husayniy az-Zamaxshariy katta izzat-ikrom va alohida hurmat bilan kutib olib, olimning samarali ilmiy, ijodiy va mudarrislik faoliyati uchun barcha shart-sharoitlarni yaratadi. Hattoki amirning buyrug'i bilan Ka'batulloh-ning yaqinidagi Bob al-Ajyod mahallasida olim uchun maxsus bir uy ham qurib beriladi. Makka amiri Ibn Vahhos bilan az-Zamaxshariy o'rtasidagi do'stlik va birodarlik iplari tobora mustahkamlanib, hatto az-Zamaxshariy ushbu do'stona aloqalariga atab bir qasida ham bitadi va amirning o'ziga ko'rsatgan katta iltifotini minnatdorlik tuyg'usi bilan tarannum etadi. Makka amiri Ibn Vahhos ham etuk olim va iqtidorli shoir bo'lgani uchun ular bir-birlarining ijodlaridan o'zaro unumli foydalanadilar. Az-Zamaxshariydagi buyuk daho, ulkan ilm va yuksak insoniy fazilatlarining shohidi bo'lgan Ibn Vahhos unga alohida mehr bilan munosabatda bo'ladi. Prezidentimiz Islom Karimov Xiva shah-rining 2500 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan tantanada so'zlagan

nutqi va keyinroq, xalq deputatlari Xorazm viloyat kengashining navbatdan tashqari sessi-yasida qilgan ma'ruzasida ham Makka amiri Ibn Vahhosning alloma az-Zamaxshariy haqidagi: «Dunyodagi barcha qishloqlar jam bo'lib Xorazmning birgina Zamaxshar qishlog'iga fido bo'lsa, arziydi. Chunki bu qishloq ming yillarda bir marta tug'ilishi mumkin bo'lgan az-Zamaxshariydek buyuk allomani dunyoga keltirgan», – degan samimiy e'tirofi va yuksak bahosini alohida ta'kidlab o'tgan edi.

Ma'lumki, birinchi marta az-Zamaxshariy Makkada ikki yildan ortiq yashagandan keyin o'z yurti Xorazmga qaytadi. Oradan bir muncha vaqt o'tgach, u Makkadan qaytganiga pushaymon bo'lib, qattiq iztirobga tushadi. O'zining ushbu mahzun holatini olim bir qancha qasidalarida bayon qiladi. «O'z umringning ancha qismini Makkada o'tkazding, yana Makkaga ketaman deyishingning boisi nima»? – deb so'raganlarida, olim: «Kalb xotirjamligi, dil pokligi va ibodat lazzatini faqat Makkadagina his qilish mumkin», – deb javob qiladi. Shundan keyin az-Zamaxshariy ikkinchi marta Makkaga borish maqsadida yana safarga chiqadi. Safari davomida Suriyaning poytaxti Damashqda birmuncha muddat yashagandan keyin yana yo'lga chiqib, Makkaga etib boradi va uch yil mobaynida bu muqaddas shaharda yashaydi. Makka amiri Ibn Vahhos bu safar ham az-Zamaxshariyning katta iltifot bilan qarshi olib, unga izzat-ikrom qo'rsatadi. Uch yil Makkada yashagandan keyin az-Zamaxshariy o'z vatani Xorazmni qumsaydi va Makkadan chiqib Bag'dodga keladi. O'sha davrda ilm-fan va madaniyatning markazi bo'lgan Bag'dodda u ko'p olimlar bilan muloqotda bo'ladi va ular bilan ilmning turli sohalari bo'yicha bahs va munozaralarda qatnashadi. So'ngra Xorazmga qaytib kelib, bir necha yil yashagandan keyin 538/1144 yili arafa kechasi Jurjoniya (hozirgi Ko'hna Urganch)da vafot etadi. Shundan deyarli ikki yuz yil keyin, ya'ni 1333 yili Xorazmni ziyorat qilgan mashhur arab sayyohi Ibn Battuta (1304–1377) o'zining «Ar-Rihla» («Sayohatnoma») nomli asarida Xorazm (Ko'hna Urganch)ning tashqarisida az-Zamaxshariyning qubballi maqbarasini ko'rganligi haqida yozadi.

Buyuk mutafakkir az-Zamaxshariy bizga boy va ulkan ilmiy-ma'naviy meros qoldirgan. U tilshunoslik, lug'atshunoslik, adabiyot, aruz, odob-axloq, mantiq, jug'rofiya, tafsir, hadis, fiqh va ilm al-qiroatga oid oltmishga yaqin asarlar yaratgan bo'lib, ularning aksariyati bizgacha etib kelgan. Az-Zamaxshariy ijodining keng

ko'lamlilik va uning ilm-fan olamida tutgan yuksak maqomini bilish maqsadida allomaning zamondoshlari va keyingi asrlarda yashagan tadqiqotchilar u haqda ayt-gan fikr-mulohazalardan ayrimlarini keltiramiz. Mashhur arab tarixchisi Ibn al-Qiftiy u haqda bunday degan: «Allohrahit qilg'ur az-Zamaxshariy ilmu-l-adab, nahv-sarf va lug'atshunoslik bobida boshqalarga namuna bo'ladigan benazir alloma edi. U o'z hayoti davomida ko'plab buyuk olimlar va fozillar bilan uchrashgan bo'lib, tafsir, hadis, nahv-sarf va boshqa sohalar bo'yicha bir qancha asarlari bor. U o'z asrida arab tilida ijod qil-gan ajamlilar (g'ayri arablar) orasida eng buyugidir». Atoqli olim Ibn Xallikon: «Az-Zamaxshariy hazratlari tafsir, hadis, nahv-sarf, lug'at va ilmu-l-bayon bo'yicha buyuk allomadir. Hech bir mubolag'asiz, mazkur ilmlarda u o'z davrining yagonasi, ko'pdan-ko'p ajoyib asarlarning muallifi edi», – deb yozadi. Az-Zamaxshariydan bir necha asr keyin yashagan taniqli Misr tarixchisi Ibn Tag'riberdi alloma to'g'risida: «Shaix, buyuk alloma, o'z davrining yagonasi, o'z asrining eng peshvosi va imomi bo'lgan», – deb qayd qilgan.

Tilshunoslik va grammatikaning turli masalalariga oid asarlar az-Zamaxshariy ijodida salmoqli o'rin egallaydi. Jumladan, arab tili grammatikasiga oid «Al-Mufasssal fi-n-nahv» nomli asarini u Makkada yashagan paytida bir yarim yil davomida yozgan. «Al-Mufas-sal» arab tili nahvu sarfini mukammal o'rganishda eng muhim maibalardan biri sifatida azaldan Sharqda ham, G'arbda ham shuhrat topgan va goyatda qadrlangan. Ko'pchilik olimlar o'z ilmiy qimmati jihatidan az-Zamaxshariyning bu asari taniqli arab tilshunosi Sibavayhning (vaf. 796) arab grammatikasiga oid mashhur kitobidan keyin ikkinchi o'rinda turadi, deb ta'kidlaganlar. O'sha davrning o'zidayoq arablar orasida az-Zamaxshariyning bu asari katta e'tibor qozongan va arab tilini o'rganishda asosiy qo'llanmalardan biri sifatida keng tarqalgan. Hatto Shom (Suriya) hokimi Muzaffariddin Muso, kimda-kim az-Zamaxshariyning ushbu asarini yod olsa, unga besh ming kumush tanga pul va bosh-oyoq sarupo sovg'a qilishni e'lon qilgan. Bir qancha kishilar asarni yod olib, mukofotga sazovor ham bo'lganligi haqida manbalarda aniq ma'lumotlar keltirilgan. Bu misol az-Zamaxshariy asarining o'sha davrda ham qanchalik yuksak baholanganligini ko'rsatadi. Bu muhim asar Sharq va G'arb olimlari tomonidan keng tadqiq qilingan va bir necha marta nashr ham etilgan. Asarning bir qancha qo'lyozma nusxalari Toshkentda, O'zFA Abu

Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. «Al-Mufasssal»ning ixchamlashtirilib, muxtasar holga keltirilgan nusxasi «Al-Unmuzaj» («Namuna») nomi bilan ataladi. Grammatikaga oid asarlaridan yana biri «Sharh abyat kitob Sibavayh» – yuqorida zikr etganimiz Sibavayhning kitobiga yozilgan mukammal sharhdir.

Az-Zamaxshariyning Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga (1127–1156) bag`ishlab yozilgan «Muqaddamat al-adab» asari alohida ahamiyatga ega. Asar besh katta qismga bo`lingan bo`lib, otlar, fe`llar, bog`lovchilar, ot o`zgarishlari va fe`l o`zgarishlari haqida batafsil fikr yuritadi. Bu muhim asarning yig`ma ilmiy-tanqidiy matni filologiya fanlari doktori Zohidjon Islomov tomonidan 2002 yilda «Toshkent islom universiteti» nashriyotida chop etilgan. Muhim manba sifatida bu asar 1706 yilda usmonli turk tiliga, so`ngroq fransuz-nemis tillariga tarjima qilingan. Parij, Leyptsig, Vena, Leyden, Qozon, Norvegiya, Misr va Hindistonda bir necha marotaba nashr qilingan. Asarning chig`atoy tiliga qilingan tarjimasi o`zbek tili tarixini o`rganuvchilar uchun muhim manba hisoblanadi. Bu haqda mashhur yozuvchi Sadridin Ayniy ham 1921 yili «Mehnatkashlar tovushi» gazetasidagi maqolasida: «Az-Zamaxshariyning «Muqaddamat al-adab» asari o`zbek tili uchun butun dunyoning xazinasini bilan barobardir», – deb ta`kidlagan edi.

Az-Zamaxshariyning arab lug`atshunosligiga bag`ishlangan asarlaridan, eng avvalo, «Asos al-balog`at» («Ba-log`at (fasohati) asoslari») asarini aytish zarur. Arab tilining fasohati, fikrni chiroyli ibora va so`zlar bilan ifodalash, lug`at boyligidan o`rinli va g`oyatda mohirlik bilan foydalanish va bularning hammasini amalda tatbiq etish kabi masalalar bu asarda mukammal ravishda o`z ifodasini topgan. Bu qimmatli asar ham arab mamlakatlarqsta bir necha bor nashr etilgan va qo`lyozma nusxalari Sharqning ko`p shaharlaridagi qo`lyozma xazinalarida saqlanadi. Allomaning «Atvoqu-z-zahab fi-l-mavo`iz va-l-xutab» («Va`zlar va xutbalar bayonida oltin shodalar») nomli asari nasihatimiz maqolalar va ibratli hikoyatlardan tashkil topgan kimmatli kitobdir. Asar birinchi marta 1835 yili nemis olimi Fon Xomer tomonidan nemis tiliga tarjima qilinib, arabcha matni bilan nashr etilgan. Bundan ellik yilcha o`tgach, fransuz tiliga ham tarjima qilinib, 1886 yili Parijda chop etilgan. 1873 yili esa usmonli turk tiliga ag`darilgan tarjimasi Istanbulda nashrdan chiqarilgan.

Az-Zamaxshariyning «Rabiy' al-abror va nusus al-axyor» («Ezgular bahori va yaxshilar izhori») asarida adabiyot, tarix va boshqa fanlarga oid hikoyatlar, latifalar va suhbatlarning eng saralari jamlangan. 97 bobdan iborat bu asarning nodir bir qo'lyozma nusxasi Toshkentda, O'Z.FA. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Bundan tashqari, Leyden, Berlin kutubxonalarida ham asarning qo'lyozmalari mavjud.

Qomusiy bilimlar sohibi bo'lgan alloma az-Zamaxshariy jo'g'rofiyaga oid ham asar yaratgan bo'lib, u «Ki-tob al-jibol va-l-amkina va-l-miyoh» («Tog'lar, joy-lar va suvlar haqida kitob») nomi bilan ataladi. Olim bu asarini Makkada bo'lgan paytida o'z do'sti, Makka amiri Ibn Vahhosdan olgan aniq va mufassal ma'lumotlar va o'z shaxsiy mushohadalariga tayanib yozgan. Arabistok yarim orolining jug'rofiyasiga oid qimmatli ma'lumotlarni qamragan bu asar Evropada birinchi marta 1856 yilda Leydenda taniqli olim Joynbollning shogirdi sharqshunos Salver de Grave tomonidan lotincha tarjimasi bilan nashr qilingan. Asar bir necha marta chop etilgan. Bu manbada keltirilgan qimmatli ma'lumotlardan mashhur arab olimi Yoqut al-Hamaviy o'zining «Mu'jam al-buldon» («Mamlakatlar qomusi») nomli asarida ko'p o'rinlarda foydalangan.

Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning hadislariga bag'ishlangan asarini az-Zamaxshariy «Al-Foiqfi g'arib al-hadis» («G'arib hadislar haqida ajoyib asar») deb atagan. Mashhur garixchi Ibn hajar al-Asqaloniy: «Az-Zamaxshariyning «Al-Foiq fi g'arib al-hadis» kitobi g'oyatda ixcham bo'lgani bilan mazmunan keng qamrovli-ligi va naqlari to'g'riligi bilan ajralib turadigan yaxlit bir asardir», – deb yozadi. Bu asar bir necha marta nashr ham etilgan (Haydarobod, Bag'dod, Qohira).

Az-Zamaxshariy ijodida muhim o'rin egallab, ilm-fan olamida keng tanilgan «Al-Kashshof» asari Qur'oni karimga bag'ishlangan mashhur tafsirdir. Bu tafsir az-Zamaxshariy Makkada turgan paytida uch yil (1132– 1134) davomida yozilgan. Az-Zamaxshariy bu tafsirini yozishdan oldin Qur'oni karimga bag'ishlab yaratilgan ko'plab tafsirlarni qunt bilan o'rgangan va ulardan unumli foydalangan. Garchand bu tafsir muayyan darajada mu'taziliya oqimi nuqtai nazaridan yozilgan bo'lsa-da, lekin ilohiy Kitobga bag'ishlangan tafsirlar o'rtasida o'z o'rniga ega. Ayniqsa, unda Qur'oni karimning filologik nuqtai nazardan tahliliga katta e'tibor berilgan, Qimmatli

manba sifatida «Al-Kashshof»ning ko'plab qulyozma nusxalari dunyoning turli shaharlarida mavjudligi, asarga yozilgan sharh va hoshiyalarning ko'pligi bilan ham belgilanadi.

Yuqorida aytilgan fikrlardan yaqqol ko'rinib turibdiki, ko'hna Xorazm zaminida tavallud topgan buyuk alloma az-Zamaxshariy hazratlari biz ashyudlarga beqiyos boy ilmiy-ma'naviy meros qoldirgan. Alloma butun umrini va jo'shqin faoliyatini ilm-fan yo'liga baxshida etgan, fanning turli sohalariga oid ko'plab asarlar yaratgan. Shu bilan birga, Xorazm o'lkasida va o'zi ziyorat qilgan Sharqning turli shaharlarvdan bo'lgan ko'pdan-ko'p shogirdlariga juda katta e'tibor bilan qarab, ularni kamol toptirishga o'z hissasini qo'shgan. O'z davrining ko'plab mashhur olimlari bilan do'stona munosabatda bo'lib, ular bilan ilm-fan taraqqiyoti yo'lida samarali hamkorlik qilgan.

Az-Zamaxshariyning chuqur bilimi, buyuk dahosi va ilm-fanning turli sohalariga oid qimmatli, o'lmas asarlari hali u hayot paytidayoq butun musulmon Sharqida unga betakror shuhrat keltirgan. Allomani chuqur hurmat va alohida mehr bilan «Ustoz ad-dunya» («Butun dunyoning ustoz»), «Ustoz al-arab va-l-ajam» («Arablar va g'ayri arablarning ustoz»), «Jorulloh» («Allohning qo'shnisi»), «Faxru Xvarazm» («Xorazm faxri») kabi birorta ham allomaga nasib etmagan o'ta sharaflı laqablar bilan ataganlar. Mashhur olimlar, shoirlar va adiblar davrasida u doimo peshvolardan biri bo'lgan, qizg'in ilmiy bahs va munozaralarda uning fikr-mulohazasi, albatta, inobatga olingan. Mana shu zayldagi beqiyos ulkan obro'-e'tibor va buyuk dahoga xos fazilatlar ehtimol unga o'z asarlaridan birida: «Inniy fi Xvarazm Ka'bat al-adab» («Chindan ham men Xorazmda adiblar uchun bir Ka'badekdurman»), - deb yozishiga asos bo'lgan bo'lsa, ajab emas.

Yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, az-Zamaxshariyning boy ilmiy-ma'naviy va adabiy merosi Sharqda ham, G'arbda ham azaldan qadrlangan va ilmiy asosda muayyan darajada o'rganilgan, uning qator asarlari bir necha G'arb tillariga tarjima ham qilingan. Binobarin, komil ishonch bilan aytish mumkinki, xorazmlik buyuk alloma az-Zamaxshariy hazratlari nafaqat O'zbekiston yoki bo'lmasa, O'rta Osiyo xalqlari, balki butun jahon xalqlariga mansub bo'lib, allomaning bebaho ilmiy-adabiy merosi dunyo miqyosida hazrati

Insonning ma'naviy kamolotiga xizmat qiladigan noyob durdonalardir.

Mavridi kelganda aytish kerakki, mustaqillik yillarida az-Zamaxshariyning hayot yo'llari va betakror ilmiy merosini o'rganish sohasida samarali ishlar amalga oshirildi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining muhtaram Prezidentimiz Islom Karimov imzo chekkan qaroriga ko'ra, **1995** yidda az-Zamaxshariy hazratlari tavalludining **920** yilligining mamlakatimizda keng nishonlanishi, ayniqsa, alohida ahamiyat kasb etdi. Shu bilan birga ta'kidlash joizki, az-Zamaxshariy asarlarini mukammal, har tomonlama chuqur o'rganib, o'zbek tiliga tarjima qilish, ulug' mutafakkir qalamiga mansub boy ilmiy-ma'naviy merosni keng jamoatchilikning haqiqiy boyligiga aylantirishdek sharafl va xayrli ish olimlarimiz oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadn.

BURHONIDDIN MARG'INONIY

(1123-1197)

O'rta Osiyolik faqihlarning har biri o'z ilmiy uslubi va yashagan davri sharoitiga qarab islom huquqi, ayniqsa, hanafiy mazhabi rivoji yo'lida unutilmas xizmatlar qilib, avlodlarga barhayot asarlar qoldirganlar. Ular orasida imom Marg'inoniy yozgan qimmatli huquqiy asar – «Al-Hidoya» o'z ixchamligi, mukammalligi, hanafiya mazhabini boshqa sunniylik mazhablari bilan qiyosiy uslubda o'rganib, har tomonlama chuqur yoritgani bilan katta nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

«Al-Hidoya» VIII asrdan buyon hanafiylik bo'yicha eng muhim va mo'tabar qo'llanma sifatida barcha musulmon mamlakatlari madrasalari va islomiy oliy o'quv yurtlarida o'qitib kelinmoqda. Uning matni va qisqartmalari ustidan mashhur faqihlar tomonidan 60 dan ortiq sharh va hoshiyalar yozilib, ushbu mazhabning tarqalishi yo'lida ta'sirchan manba sifatida xizmat qilib kelgani hammaga ma'lum.

Shuningdek, «Al-Hidoya»ning fors, ingliz va rus tillariga tarjima qilinib, g'arb olimlari uchun ham mazhabimizni o'rganish uchun ahamiyatli manba sifatida qo'llanilayotgani bizni quvontiradi. -

Imom Burhoniddin Abu-l-Hasan Ali ibn Abu Bakr ibn Abduljalil al-Fargoniy al-Marg'inoniy 1123 yilda Marg'inon

shahrining Rishton tumanida tugʻilib, 1197 yilda Samarqandda olamdan oʻtgan.

Margʻinoniy oʻz oilasi tarbiyasida oʻsib, eng mashhur va iqtidorli olimlardan dars olib, yuksak isteʼdodi va izchil faoliyati tufayli hanafiya mazhabi boʻyicha buyuk faqih va mujtahid darajasiga koʻtarildi va shayxu-l-islom laqabiga sazovor boʻldi.

Fiqh ilmining ahamiyatini chuqur tushungan Burhoniddin al-Margʻinoniy oʻz farzandlarini ham ushbu sohada tarbiyalab kamolga etkazdi. Uning avlodlari va shogirdlaridan quyidagilar mashhur:

1.Oʻgʻli: Imoduddin ibn Burhoniddin al-Margʻinoniy etuk faqih va sheʼriy isteʼdod egasi boʻlgan.

2.Umar Nizomudstin ibn Burhoniddin al-Fargʻoniy. «Islom ensiklopediyasi» va «Kashfu-z-zunun»da koʻrsatilishicha, «Al-Favoid» va «Javohiru-l-fiqh» nomli kitoblar uning qalamiga mansubdir. Ikkinchi kitobning bir qoʻlyozma nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining nodir qoʻlyozmalar fondida R. 9533 raqami ostida saqlanmoqda. Muallif uni «Muxtasaru-t-Tahoviy», «Muxtasaru-l-Jassos», «Xizo-natu-l-fiqh» va boshqa bir qator hanafiya mazhabining muhim manbalaridan toʻplab olib, «Hidoya» asari asosida tartibga solgan.

3.Muhammad Abulfath Jaloluddin al-Fargoniy. Al-Margʻinoniyning nevarasi Abulfath Zaynuddin Abdurrahim ibn Imoduddin al-Fargʻoniy Samarqandda yashab, ilmiy ishlar bilan shugʻullangan. Manbalarda yozilishicha, u 1253 yilda Samarqand shahrida sud mahkamalariga doir «Al-Fusulu-l-imadiya» nomli asar yozgan.

Burhoniddin al-Margʻinoniy yoshligidanoq tinimsiz ilm oʻrgandi va oʻz davrining hanafiya mazhabi boʻyicha buyuk faqihi (huquqshunosi) darajasiga koʻtarildi. Uning fiqh ilmi boʻyicha bunday yuksak darajaga koʻtarilishiga quyidagi omillar sabab boʻldi.

Birinchidan, u oliy isteʼdod, oʻtkir tafakkur egasi va ilmu fan shaydosi edi. Fanga qiziqish uni uzoq safarlarga chorlab, oʻsha davrning asosiy fanlarini oʻzlashtirishi uchun imkon yaratib berdi. Avvalambor, fikh ilmini oʻz otasidan, undan keyin Imom Bahouddin Ali ibn Muhammad ibn Ismoil al-Asbijobiydan (vaf. 535) oʻrgandi (Asbijob – hozirgi Sayram). Uning mashhur ustozlari Abdulaziz Margʻinoniy, «Qozixon fatovosi»ning muallifi Faxruddin Abulmafohir Hasan ibn Mansur Oʻzgandiy (1196), «Al-Aqoidu-n-

nasafiya» kitobi va fiqh ilmi bo'yicha yuzga yaqin asarlar muallifi Najmuddin Abuhafs Muhammad ibn Ahmad an-Nasafiy (1143), As-Sadru-sh-shahid Hisomuddin Umar ibn Abdulaziz ibn Umar ibn Moza (1140) va As-Saraxsiyning shogirdi bo'lmish Abu Amr Usmon ibn al-Baykandiy edi. Marg'inoniy Abu Iso at-Termiziyni «Al-Jomi'» asaridagi hadislarni al-Qurashida zikr etilgan isnodlar bilan (isnod – hadislarning birovga nisbat berilishi) Abu Muhammad Said ibn Asaddan va al-Hasan ibn Ali al-Marg'inoniydan o'qib eshitgan. Turli manbalarga binoan, u o'z ustozlaridan ancha yuqori darajalarga ko'tarilgan edi.

Ikkinchidan, u yashagan davr Sharq uyg'onish davrining birinchi bosqichi bo'lmish IX–XII asrlarga, ya'ni O'rta Osiyoda jamiyat taraqqiyoti uchun huquqshunoslik ilmiga katta zarurat tug'ilgan bir davrga to'g'ri keldi. Fiqh ilmi bo'yicha u yozgan asarlar, ayniqsa, «Hidoya» kitobi o'sha davr huquqiy muammolarini echib berishga qaratilgan edi.

Uchinchidan, Marg'inoniyning imomi A'zam Abu Hanifa Nu'mon ibn Sobit asos solgan hanafiya mazhabi, ya'ni huquqiy maktabiga mansubligi ham uning o'sib kamolot cho'qqisiga ko'tarilishi uchun katta omil bo'ldi. Negaki, Abu Hanifa shariatning uchta asosiy manbai (Qur'on, sunna, ijmo)dan keyin, to'rtinchi ratsional (aqliy) manba, ya'ni qiyosga boshqa mazhablarga nisbatan ko'proq e'tibor qaratgani bilan ajralib turadi. Shuningdek, xalq ichida yoyilib, ularning hayotiga singib ketgan urf-odatlar hanafiy mazhabida huquqiy muammolarni hal qilishda qo'shimcha manba sifatida kengroq ko'lamda qo'llaniladi.

Mazkur omillar, ayniqsa, hanafiya mazhabining ra'y (shaxsiy fikr) va qiyosga tayangani Burhoniddin Marg'inoniyga o'z malakasini oshirib, islom huquqi falsafasining tub mohiyatini anglab olish va bu cheksiz sohada erkinlik bilan fikr yuritish uchun munosib sharoit yaratib berdi. Manbalarda aytilishicha, al-Marg'inoniy o'sha davrda rasm bo'lganidek, o'z o'qiganlarini daftarlarda qayd etib borgan ekan. Lekin ular bizlarga etib kelmagan. Buyuk alloma umrining oxirlarida Samarqandda yashab, ijod etib, 593/1196–97 yili o'sha erda dunyodan o'tgan. Shomiy «Radd-ul-muxtor»da yozishicha, ulug' faqih Samarqanddagi 400 ga yaqin Muhammad otli faqihlar dafn etilgan Muhammadiylar qabristoni – «Turbatu-l-Muhammadiyyiyn» yonida dafn ztilgan ekan.

Bir qancha tekshiruvchilar tomonidan al-Margʻinoniy vafoti Samarqandda yuz berganligi koʻrsatilgan boʻlsa, turk olimi Shamsuddin Somiy «Qomusu-l-aʼlom»-da bu haqda quyidagicha maʼlumot bergan: «Chingiz xuruj qilgan chogʻlarda u (Margʻinoniy) Buxoroda dars oʻtish bilan shugʻullanar ekan. Buxoro aholisi faqihni ushbu jahongir bilan sulh shartnomasini tuzish uchun oʻz tomonlaridan vakil qilib yubordi. Lekin shartnoma ay rim kishilar tomonidan buzilgani sababli Chingiz shaharga oʻt qoʻyib, aholini qatl etishi jarayonida «Hidoya» muallifi ham hayotdan koʻz yumgan ekan». Biz bunday maʼlumotni biron-bir boshqa manbada uchratganimiz yoʻq.

Kotib Chalabiy, Abulhasanot Muhammad Abdulhay Laknaviy, «Hidoya»ning ayrim sharhlovchilari, shuningdek, «Islom ensiklopediyasi» maʼlumotlariga koʻra, quyidagi asarlar Burhoniddin Margʻinoniy qalamiga mansub boʻlib, tekshirishlar orqali ularning qoʻlyozmalari borligi aniqlangan:

1. «Nashru-l-mazhab». 2. «Kitobu tanosuki-l-xos» («Manosiku-l-haj»). 3. «Kitob fi-l-faroiz» (meros boʻyicha). 4. «At-Tajniysu va-l-maziyd» (Ikkita fatvo majmuasi). 5. «Muxtarotu-n-navozil» («Majmuu-n-na-vozil»). 6. «Maziydun fi furuʼi-l-hanafiyya». 7. Imom ash-Shayboniyning muhim asari boʻlmish «Al-Jomiu-l-kabiy»ning sharhi. 8. «Bidoyatu-l-mubtadiy». 9. «Ki-foyat-l-muntahiy» («Bidoya» uchun yozilgan katta sharh). 10. Imom Margʻinoniyning shoh asari boʻlmish «Hidoya» («Bidoyatu-l-mubtadiy» uchun oʻzi yozgan oʻrtacha sharh).

Muallif «Bidoyatu-l-mubtadiy»ni Abu-l-Hasan ibn Ahmad ibn Muhammad Quduriyning «Al-Muxtasar» (ilm ahli orasida «Al-Qudariy» deb shuhrat qozongan) kitobi va Muhammad ibn Hasan ash-Shayboniyning «Al-Jomiu-s-sagʻiyr» asariga asoslanib, qisqartirilgan fiqh kitobi sifatida yozib, undagi masalalarni tartibga solishda tabarruk boʻlsin deb, ash-Shayboniy us-lubidan foydalangan. U «Bidoyatu-l-mubtadiy» muqaddimasida bunday deb yozgan edi: «Yoshlik chogʻlarimda fiqh ilmining barcha turlarini oʻz ichiga qamrab olgan hajmi kichik, rejasi keng bir kitob boʻlsa, deb oʻylab yurar edim. Ittifoqan, yoʻllarni bosib oʻtish (safar) jarayonida, al-Quduriy qalamiga mansub «Al-Muxtasar»ni eng goʻzal, moʻʼjaz (qisqa) ajoyib kitob deb topdim. Yana, zamonning barcha buyuk olimlari, katta-kichikni «Al-Jomiu-s-sagʻiyr» kitobini oʻrganishga

chorlaganliklarining guvohi bo'ldim. O'shanda har ikkala asarni bir-lashtirishni o'z oldimga maqsad qilib qo'yib, zarurat sezilmagan chog'da ular chegarasidan chiqmaslikka qaror qildim va uni «Bidoyatu-l-mubtadiy» («Boshlovchining boshlang'ich kitobi») deb atadim. Agar bu asarni sharhlashga erishsam, uni «Kifoyatu-l-muntahiy» deb atagumdir».

Muallif «Bidoyatu-l-mubtadiy» mukaddimasida aytgan uni sharhlash niyatini amalga oshirish maqsadida, asarning nihoyat qisqaligini nazarda tutgan holda, uning ustidan katta sharh yozib, «Kifoyatu-l-muntahiy» («Yakunlovchilarni qoniqtiruvchi kitob») deb atadi. Lekin muallif bu bilan o'z oldiga qo'ygan maqsadga erisha olmasdi, negaki, ko'p jildli katta hajmli sharhni o'qib, uning ichidan kerakli masalalarni topib olish, shunday katta kitobni ko'tarib olib yurish ilm toliblari uchun qiyinchilik tug'dirardi. Shunga ko'ra, muallif, o'z niyati va do'stlarining maslahatiga binoan, «Bidoyatu-l-mub-tadiy»ni qaytadan o'rtacha andozada sharhlashga kirishadi. 573 yil zu-l-qa'da oyining chorshanba kuni boshlangan ushbu asarni yozish muallif uchun oson kechmadi. Olim Shayx Akmaluddinning yozishicha, rivoyatlarga ko'ra, bu ishga uning 13 yillik hayoti sarf bo'lgan. Muallif yangi asarni yaratish uchun butun kuch va iste'dodini ishga soldi. Abdulhay Laknaviy manbalarga tayanib yozishicha, u 13 yil (asarni yozish muddati) davomida ro'za tutardi. Unga ovqat olib kelgan xodimni jo'natib, taomni sho-girdlaridan biri yoki boshqa biron kishiga edirib, bo'sh idishni qoldirardi. Xodim taomni ustozning o'zi egandir, deb o'ylab idishni olib ketardi. Shu tarzda, u boshqalarga bildirmasdan ro'za tutaveradi. Chunki ro'za insonga ruhiy kuch bag'ishlaydi va fikrni jamlashga yordam beradi.

Nega 4 jilddan iborat ikkinchi sharhni yozish, ko'p jildli sharh mavjud bo'la turib, buncha og'ir kechdi? Nega uni bitkazish uchun 13 yillik katta mehnat sarflandi? Bizning fikrimizcha, uning sabablari quyidagilardan iborat edi.

Birinchidan, Imom Muhammad ash-Shayboniy va al-Quduriy asarlaridan qisqartirib olinib, «Bidoyatu-l-mubtadiy»ga kiritilgan asosiy huquqiy masalalarga tegishli minglab far'iy (juz'iy) masalalar mavjud zdi. Ular orasida xalqning amaliy hayotiga bog'liq, davlat va jamiyat oddida ko'ndalang turib, o'z echimini topmagan juda ko'p muammolar bor edi. Shu nuqtai nazardan, o'sha davrning o'zgaruvchan sharoitini sinchiklab o'rganish, birinchi o'rinda

turadigan muammolarni ikkinchi darajali muammolardan ajratib olib, ularni echish yo'llarini belgilab berish muallifdan katta diqqat-e'tibor, og'ir mehnat, har tomonlama tekshirish va chuqur kuzatishlarni talab qilardi.

Ikkinchidan, Burhoniddin Marg'inoniy fiqh ilmi bosib o'tgan olti davrning (Payg'ambar, sahobalar, to-bi'iylar, mujtahidlar, muxarrijlar va mukallid (taqlid etuvchi)lar davrlarining) beshinchi bosqichi bo'lmish muxarrijlar (ulardan ilgari o'tgan mujtahidlar va buyuk huquqshunos olimlar asarlariga murojaat qilish orqali, yangi topilgan murakkab huquqiy muammolarning echish yo'llarini topuvchilar) davrida yashagani uchun, to'g'ridan-to'g'ri mustaqil fikr yuritib, erkin ijti-hod qilish vakolatiga ega emas edi. Chunki IX- X asr boshlarida bundan nari hech kim islom huquqi bo'yicha mustaqil ijti-hod qilish vakolatiga ega emas, degan fikr shakllangan edi. Huquqshunoslik bo'yicha kelgusi barcha faoliyatlar, buyuk olimlar tomonidan belgilab berilgan asosiy qonun-qoidalarni izohlash, tafsir etish sohasida bo'lishi kerak, degan qarash mavjud edi. Lekin Muhammad Abdulhay Laknaviy mashhur asari «Al-Favo-id al-bahiya»da hanafiy mazhabi olimlarini olti guruhga bo'lib, «Hidoya» muallifi va al-Quduriyni «As-habu-t-tarjiyh», ya'ni ba'zi rivoyatlarni ba'zilariga tarjiyh berish (ustun qo'yish) salohiyatiga ega bo'lgan olimlar qatorida zikr etgan.

Mazkur sharoitda Marg'inoniy oldida turli mualliflar tomonidan turli asrlarda yozilgan ko'p sonli fatvolar (huquqiy majmualar) tog'dek bo'lib uyulib turardi. Ularda minglab masalalar, ayrim muayyan muammolar bo'yicha o'nlab mulohazalar, hatto bir-biriga qarama-qarshi nazariyalar mavjud edi. Muallif nazarda tutgan huquqiy masalani yoritish uchun, birinchidan, shariatning asosiy manbalari, undan keyin Abu Hanifa, Imom Molik, imom Shofi'iy, Imom Ahmad ibn Hanbalning asarlari, ash-Shayboniyni «Zohiru-r-rivoya» deb atalgan kitobi, Abu Yusufning «Kitobu-l-xiroj», «Adabu-l - qoziiy», «Abu Hanifa va Ibn Abilaylo orasi-dagi ixtiloflar», «Avzo'iy va Anas ibn Molikning ayrim huquqiy masalalar bo'yicha bildirgan fikrlariga yozilgan raddiya» kitoblari, Imom Zufar, Shayxulis-lom Ibn Taymiya, Ibnu-l-Javziya asarlari, shuningdek, ulardan keyin islom huquqi turli sohalarida, turli mazhablar bo'yicha juda qo'p asarlar yozgan yirik fiqh ilmi mutaxassis olimlari qoddirgan son-sanoqsiz kitoblar va to'plamlarni o'qib chiqib, ularda bildirilgan fikr-mulohazalarni bir-biri

bilan solishtirib, eng to'g'ri, eng ma'qul va hayotga mos keladigan xulosa-larni chiqarishi kerak edi. Uning o'zi «Hidoya» muqaddimasida bu haqda: «... so'ngra Tangri tavfiqi yordamida, tanlangan rivoyatlar bilan kuchli aqliy dalillarni uyg'unlashtirib, har bir bobda ortiqcha so'zlarni tark etib, ko'p yozishdan o'zimni tiygan holda, «Hidoya» deb atalgan boshqa bir sharhni yozishga kirishdim», – deb aytadi.

Albatta, eng hayotiy va zaruriy rivoyatlarni tanlab olib, ularning to'g'riligini naqliy dalillar bilan isbotlab, mustahkamlash, mumtoz asarlarning matn va mazmuniga chuqur kirib borib, ularning huquqiy asoslarini belgilab olish katta mehnat va izchil ishlashni talab qilardi.

«Hidoya» muallifi nihoyatda muhim va munozarali masalalarni yoritmoqchi bo'lganda sahobalar, mazhablar asoschilari, buyuk faqihlar ismlari, jo'g'rofiy va tarixiy joylar, turli toifa va qabilalar nomlarini zikr etadi. Abdulhay Laknaviy o'z muqaddimasida «Hidoya»-ning birinchi qismida zikr etilgan sahobalar va tobi'in ismlari 50 dan ko'proq, toifa va urug'lar nomlari 12 ta, jo'g'rofiy va tarixiy joylar nomi 55 ta ekanligini ko'rsatib, ularning har biri haqida qisqacha ma'lumot berib o'tgan. U Marg'inoniy asarida keltirilgan 90 dan ortiq buyuk faqihlar, imomlar, mujtahidlar, jumladan, mashhur sahobalar va muhaddislar ismlarini va ularga tegishli bo'lgan ma'lumotlarni zikr etadi. Shunga ko'ra, «Hidoya» muallifining ishi kanchalik og'ir va keng kamrovli bo'lganini tushunish qiyin emas.

Burhoniddin Marganoniy «Hidoya» kitobini yozishda o'ziga xos uslub yaratdi. Uning har bir iborasi nihoyat qisqa va muxtasar, fiqhiy hukmlarni ifodalovchi jumalarning har biri bir umumiy qoida shaklida beriladi. Uning iboralari mo'jaz, ya'ni qisqa va sermazmun, so'zlari tarkibi puxta, nuqsonsiz bo'lib, sun'iylikdan uzoq. U ko'p zarurat sezmasa, sinonim (mutarodif) so'zlardan foydalanmaydi. Hashv va zavoidni (kerak bo'lmagan ortiqcha so'zlarni) ishlatmaydi. Uning yozish uslubi «Sahli mumtani'» (oson, sodda, lekin uning-dek qilib yozish mumkin emas) darajasiga etadi.

Muallif «Hidoya»ni yozishda o'ziga xos bo'lgan qisqa so'zlar, istilohlar (atamalar) va ixcham iboralarni ishlatadi. Ushbu iboralar «Hidoya» yuzasidan yozilgan ko'p sharh va hoshiyalar mualliflari tomonidan belgilab berilgan. Mazkur manbalarga asoslanib, Hoji Xalifa (Kotib Chalabiy), Shayx Abdulhaq Dehlaviy va Abdulhay

Laknaviy o'z asarlarida ularni izohlab o'tganlar. Ulardan ayrimlari quyidagilardan iborat:

«Fi diyorino» («Bizning diyorimizda») deganda, Movarounnahr shaharlarini nazarda tutadi.

«Qola mashoixuno» («Bizning shayxlarimiz (ya'ni ustozlarimiz) debdurlar») deganda, Movarounnahr (Buxoro, Samarqand) olimlarini nazarda tutadi.

«Fiqh» so'zi bilan esa, aqliy dalilni ifodalaydi. Masalan, «Va-l-fiqhu fiyhi», ya'ni «ushbu masala haqida aqliy dalil quyidagidek...»

Abu Su'udning yozishicha, «Hidoya» muallifi o'z fikrini bildirmoqchi bo'lganda «Qola al-abdu-z-zaif afo anhu» («Bu ojiz banda - Xudo uni kechirsin - bunday deydi») iborasini ishlatgan. Lekin uning vafotidan keyin ayrim shogirdlari ushbu jumlaning «Qola roziyal-lohu anhu» («Xudo undan rozi bo'lsin, bunday deydilar») iborasi bilan almashtirganlar.

Muallif o'zini xudbinlikdan saqlash maqsadida «Men» so'zini o'z fikrini bildirishda ishlatmagan.

Uning odatlaridan biri shuki, nazarida ma'qul ko'ringan mazhab dalilini asar oxirida keltiradi. Qozizoda Rumiylar laqabi bilan mashhur bo'lgan Zayniddin Shayx Muhammad Afandi «Natoiju-l-afkor» kitobi-da yozishicha, muallif turli mavzular uchun dalil keltirish jarayonida eng kuchli dalilni hammasidan oxirida keltiradi. Bundan uning maqsadi, oxirgi so'zni ilgari zikr etilgan matlablar uchun dalil sifatida qo'llashdir.

Muallif ilgari zikr etilgan oyatga «Bimo talav-na» («Tilovat qilganimizga binoan»), hadisga «Bimo rowayno» («Rivoyat qilganimizga binoan») va ilgari keltirilgan aqliy, mantiqiy dalilga «Bimo zakarno» («Zikr etganimizga binoan») degan iboralari bilan ishora qiladi. Shuningdek, u «Nass», ya'ni oyat yoki hadis matnida kelgan illat yoki sababni tekshiriladigan masalani isbotlash uchun mantiqiy dalil qilib ishlatadi. U, ko'pincha, aqliy dalilni, naqliy dalil (oyat, hadis)dan keyin keltiradi. Tug'ilishi mumkin bo'lgan savol yo e'tirozga esa, «Fain qiyla kazo qulna kazo» («agar bunday deyilsa, bunday deb javob beramiz») iborasi bilan javob qaytaradi. U, ko'pincha, avvalambor, Abu Hanifaning buyuk shogirdlari Abu Yusuf va ash-Shayboniylarning nazarini, so'ngra dalilini keltiradi, undan keyin Abu Hanifaning nazarini zikr etib, uning dalilini shunday izohlab o'tadiki, har ikkalasi uchun javob bo'ladi. Muallifning yozish uslubi, u

ishlatgan o'ziga xos iboralar va atamalarni yaxshi bilib olish, «Hidoya»ni o'qib, undan foydalanishda katta yordam beradi.

«Hidoya» kitobining yana bir xususiyati shundan iboratki, unda «Ilmu-l-xilof» orkali belgilab berilgan qoidalar keng ko'lamda nazarda tutiladi. Chunki Marg'i-noniy ushbu fan sohasida ham katta olim va mutaxassis hisoblangan.

«Ilmu-l-xilof» faniga birinchi bo'lib asos solgan alloma Ubaydullo ad-Dobusiy edi. Burhoniddin Marg'inoniy «Hidoya»da huquqiy muammolarni echish jarayonida 3 ta asosiy mazhab (hanafiya, molikiya, shofi'-iya)gagina emas, balki zohiriya va avzo'iya mazhablariga doir fikru mulohazalarni ham o'rni kelganda tekshirib o'tadi va har biri haqida o'z nuqtai nazarini bildiradi. Hanbaliya mazhabi bilan bo'lgan ixtiloflarni yoritmaydi, chunki aytib o'tilgan mazhablar tomonidan ko'p yillar davomida hanbaliya mazhabi tarafdorlari faqihlar emas, balki muhaddislar sifatida qabul qilingan edi. Ushbu nuqtai nazardan «Hidoya» «Ilmu-l-xilof»ni keng ko'lamda o'rganish uchun ham muhim va e'tiborli manba hisoblanadi. Ayni holda, uni oxirgi davrda yangi bir fan sifatida yuzaga kelgan «qiyosiy huquq»ning o'ziga xos bir shakli, deb e'tirof etish mumkin.

Marg'inoniy fiqhiy nuqtai nazardan, huquqiy masalalarni izohlash jarayonida, ularning mashru (ravo, qonuniy) yoki nomashru' (noravr, vayriqonuniy) ekanligini naqliy dalillardan keyin, aqliy dalillar bi-lan yoritib o'tadi. Ushbu nuqtai nazardan «Hidoya»ni islom huquqi falsafasi va keyingi davrlarda keng rivojlangan «huquq falsafasi» fanining manbalaridan biri, deb qabul qilsak, to'g'ri xulosa chiqargan bo'lamiz.

Shunday qilib, Burhoniddin Marg'inoniy yozgan to'rt jildli «Al-Hidoya» kitobi sunniylik oqimida hanafiya mazhabi bo'yicha juda muhim va mukammal huquqiy manba sifatida 55 dan ortiq kitob, yuzlab bobu fasldan tarkib topgan bo'lib, meros huquqidan tashqari, islom huquqining boshqa barcha sohalarini qamrab oladi. Burhoniddin Marg'inoniy meros huquqini o'z kitobiga kiritmaganining sababi shundaki, Imom A'zam Abu Hanifa meros muammolarini bir mustaqil fan sifatida fiqh ilmidan ajratib, uni «al-Faroiz» deb atagan.

«Hidoya»ning birinchi jildi tahorat va amaliy ibodatlar (namoz, ro'za, zakot va haj)ga, ikkinchi jildi oila huquqi, qul saqlash muammolari, hudud jazolari (Alloh tomonidan belgilangan jazolar), xalqaro huquq me'yorlari, shirkatchilik, islom huquqiga xos bo'lgan

vaqf huquqi kabi masalalarga, uchinchi jildi muomalot turlari (fuqarolik huquqi) sud, sud jarayoni, to'rtinchi jildi esa, ekinchilik va er muammolari, jinoyat turlari, guvohlik va boshqa ko'p mavzularga bag'ishlangan.

Burhoniddin Marg'inoniyni shoh asari «Al-Hi-doya» eng mo'tabar huquqiy qo'llanma sifatida sakkiz asrdan buyon butun islom dunyosi, ayniqsa, Markaziy Osiyo mamlakatlari, Hind yarim oroli, Turkiya va ko'pgina Arab mamlakatlari uchun eng daqiq va ishonarli manbalardan biri vazifasini o'tab kelmoqda.

«Hidoya» Misr Arab Respublikasidagi eng qadimiy dorulfunun «Al-Azhar», Afg'oniston Islom dorulfununi, Hindiston Aligarx universiteti, «Devband» doru-l-ulum, boshqa islom mamlakatlari oliy o'quv yurtlarining ta'limiy nisoblari (o'quv dasturlari)ga kiritilgan. Bu ulug' kitob qonun tuzish tizimini rivojlantirish uchun asosiy manbalardan biri sifatida qo'llanib kelinmoqda. Afg'oniston va Hind yarim orolida Kanz va al-Quduriy kitoblaridan keyin «Al-Hidoya»ni etuk ustozdan o'qib tamomlamagan tolib, haqiqiy fiqh olimi hisoblanmaydi.

«Hidoya» Sharqiy Hindiston shirkati tasarrufidagi Bengaliya viloyati mahkamalari uchun 1190/1776 yil G'ulom Yahyoxon tomanidan fors tiliga tarjima qilinadi. Ushbu tarjima 1221/1807 yil Kalkutta shahrida chop etilgan. Taajjub joyi shundaki, «Al-Hidoya» birinchi marta arab yoki fors tilida emas, balki Charls Xamelton tarjimasi asosida ingliz tilida 1791 yil Londonda nashr etilgan. Ushbu 4 jildli tarjima juda qimmat va noyob bo'lgani uchun 1870 yil S. G. Gariyning nazorati ostida yangidan yaxlit holida bir jildda chop etilgan. Oxirgi marta inglizcha tarjimasi 1982 yil Lohurda bosmadan chiqqan.

N. I. Grodekov «Hidoya»ni inglizcha tarjimasidan rus tiliga o'giran va mazkur tarjima 1893 yilda Toshkentda nashrdan chiqqan.

Olmoniyalik olim doktor Ekart Shiyvak to'plagan ma'lumotlarga ko'ra, «Hidoya»ning mashhur nashrlari quyidagilardan iborat: arabcha asl matni 1234/1818 yilda Kalkuttada, so'ngra Bombay, Laknov, Kavnpore, Dehlida chop etilgan. Qohirada 19 asrda va 1888 yilda Qozon shahrida bosilgan. Uning birinchi tanqidiy matni 1326/ 1908 yilda Qohira shahrida nashr etilgan va eng yangi intiqodiy matni ham 1980 yilda Qohirada bosmadan chiqarilgan.

«Hidoya»ning ruscha tarjimasini nusxalari kamayib, yo'qolish darajasiga etgan edi. Shu sababli, asarning birinchi jilli 1994 yili professor Akmal Saidov tomonidan nashrga tayyorlanib «O'zbekiston» nashriyotida katta adadda chop etilishi muhim va xayrli ish bo'ldi. Asarning boshqa jildlari nashri ham nazarda tutilgan.

«Hidoya» arab tilidan o'zbek tiliga taniqli olim Salohiddin Muhitdinov rahbarligida bir guruh yosh olimlar tomonidan tarjima qilinib, uning birinchi jildi prof. A.X.Saidovning katta ilmiy so'zboshisi bilan 2000 yilda «Adolat» nashriyotida bosmadan chiqarildi. Kitobning boshqa jildlari ham nashrga tayyorlanmoqda.

«Hidoya» faqat islom huquqshunoslari uchun emas, balki G'arb huquqshunos olimlari uchun ham juda e'tiborli huquqiy manba sifatida xizmat qilib kelmoqda. 1958 yili Majid Hadduriy va Hebert J.Lebis tomonidan nashr etilgan «Islomda huquq» nomli kitobning muhim va nozik joylarida «Hidoya»dan foydalanilgan. Kitob mualliflari fikricha: «Burhoniddin Marg'inoniy yozgan «Hidoya» boshqa barcha kitoblarga nisbatan ko'proq va yaxshiroq hanafiya mazhabi huquqshunosligining kengayib, rivojlanish yo'lini, tarixini bayon qilgan. Ushbu kitobni o'qigan kishi shuni bilib olishi mumkinki, muallif juda ko'p o'rinlarda, o'z mustaqil fikru aqidasi ilgar surish va takomillashtirishga uringan. Kitobni yozishdan ham uning asosiy maqsadi shu bo'lgan».

Doktor Zabihullo Safo: «Burhoniddin Marg'inoniyning «Hidoya» kitobi hanafiy faqihlari orasida katta ahamiyat va e'tibor kasb etib, uning ustidan ko'p sharhlar yozilgan», - deb ta'kidlaydi.

«Hidoya» kitobi o'zining amaliy va nazariy ahamiyatiga ko'ra har doim buyuk faqihlar va islom shariati yirik vakillarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Har bir olim unga nisbatan o'z fikru nazarini bildirishga urinadi. Jumladan, «Hidoya» muallifining o'g'li Shayxu-l-islom Imom Imoduddin otasi haqida ««Hidoya» kitobi uni o'zlashtirgan kishini hidoyat yo'liga boshlab, ko'zi ojizlarning ko'zini yoritadi. Ey, aql egasi! Uni o'qib o'zlashtirgin, uni o'zlashtirgan kishi eng oliy g'oyalarga erishgan bo'ladi» mazmunidagi she'ri yozgan. Alloma al-Haddod esa, uning ustidan yozgan hoshiyasida ushbu so'zlarni bitgan ekan: «Qur'on kitobi qanday qilib o'zidan ilgarigi dinlarni mansux (bekor) qilgan bo'lsa, «Al-Hidoya» kitobi ham o'zidan ilgar shariat bo'yicha yozilgan barcha asarlarni e'tiborsiz qoldirdi».

«Hidoya» asari ustidan keng ko'lamda tadqiqot ishlari olib borib, unga muqaddima va hoshiyalar yozgan Abu-l-Hasanot Muhammad Abdulhay Laknaviy «Hidoya» muallifini quyidagi iboralar bilan tanitadi: «Imom al-Marg'inoniy faqih, Qur'on hofizi, muhaddis, mufasssir, barcha ilmu fanni o'rganib o'zlashtirgan iqtidorli ustod, o'tkir nazar bilan tekshiruvchi va diqqat bilan ish yurituvchi zohid, muttaqiy, mahorat va fazilatlar egasi, usuliy (fiqh usullari ilmini chuqur biluvchi), ilmu adabda misli ko'rilmagan adib va shoir, ilmu-l-xilof va mazhab sohalari bo'iicha yuksak salohiyatga ega bir zot edi».

So'ngra Laknaviy «Hidoya» kitobi haqida quyidagidek fikr bildiradi: «Men «Al-Hidoya» kitobini, uning sharhlari va «Muxtorotun-navozil»ni o'qib chiqdim. Marg'inoniy yozgan asarlar, ayniqsa, «Al-Hidoya» maqbul va ishonarlidir, negaki, bugunga qadar ham, barcha fozil kishilar va huquqshunoslar uchun foydalanish manbai bo'lib kelmoqda».

Yuqorida zikr etilgan fikrlar va boshqa ko'p tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan ijobiy baholar «Al-Hidoya» kitobining qanchalik ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligi borasida qoniqarli dalildir.

«Hidoya» ham shakl va tuzilish nuqtai nazaridan, ham ichki mazmun jihatidan hanafiya maktabi ta'limotining yorqin namunasi bo'lgani uchun, keyingi davrlarda ko'p fiqhiy asarlar unga o'xshatib, uning uslubidan foydalanish asosida yozilgan. «Hidoya» bugungi kunga qadar islom huquqshunosligi bo'yicha barcha sohalarida o'z ta'sirini o'tkazib kelgan va faqihlarning ko'pchiligi, ularning mazhablaridan qati`nazar, asarga katta e'tibor bilan qaraganlar. Shu sababli, unga bag'ishlab juda ko'p sharhlar yozilib, ba'zan esa asar qisqartirilib, qisqartmasi ustidan ham ko'p sharhlar yozilgan. Birinchi bo'lib Toju-sh-shari'a Mahmud ibn Sad-ru-sh-shari'a Birinchi «Hidoya»ni o'z nevarasi - buxorolik Ikkinchi Sadru-sh-shari'a Ubaydullo ibn Mas'-ud uchun qisqartirgan. Kisqartmasini «Viqoyatur-ri-voya fi masoili-l-Hidoya» deb atab, uning muqadimmasida «Al-Hidoya» haqida quyidagi fikrni bildirgan: «Al-Hidoya» faxrlanishga arzigulik bir nafis va oliy asar, to'lqinlanuvchi bir ummon, yuksak o'rinli, qimmatli, o'z aniq dalillari va burhonlari bilan katta ahamiyatga ega, cheksiz yaxshi tomonlari va porloq jumalari bilan hammaga fayzu baraka manbai bo'lib kelgan bir kitobdir».

Qur'oni karimdan keyin islom huquqining asosiy manbalaridan biri bo'lmish sunna sohasida to'plangan Imom Buxoriyning «Al-Jomi' as-sahih» kitobi ustidan, Brokkelman «Arab adabiyoti tarixi»da yozishicha, 43 sharh yozilgan. Ahlvardning yozishicha, faqatgina Berlindagi qo'lyozmalar ro'yxatiga uning 60 ta sharhi kiritilgan. Shunga binoan aytish mumkinki, al-Buxoriy asaridan keyin al-Marg'inoniyning «Al-Hidoya»si eng ko'p sharhga ega bo'lgan asardir. Bu esa «Hidoya»ning qanchalik buyuk ilmiy-amaliy va hayotiy ahamiyatga molik ekanining inkor etib bo'lmaydigan dalillaridandir.

Endi e'tiboringizni Burhoniddin Marg'inoniyning shogirdlaridan biri bo'lmish Burhonu-l-islom az-Zar-nujiy, o'zining «Ta'limu-l-mutallim» nomli kitobida, undan rivoyat qilgan bir qit'a she'r va bir qisqa so'z tarjimasiga jalb etamiz:

«Buyuk imom, ustoz, «Al-Hidoya» muallifi menga quyidagi she'rlarini o'qigan edilar:

Obro' va e'tiborsiz olimdan katta fasod kelib chiqadi.

Undan ham kattaroq fasod manbai obidlik va zohidlik da'vosini qilgan kishidur.

O'z dinlari bo'yicha ularga ergashgan dunyo ahli buyuk fitnalarga duchor bo'lg'usidurlar.

Shuningdek, ustoz menga bunday degan edilar: «Hech qachon ilm o'rganish ishida uzilish yuz bermasligi kerak, negaki, bu katta yo'qotishga olib boradi. Men ilm o'rganish jarayonida hech qachon uzilishga yo'l qo'ymaganim sababli barcha safdoshlarimdan o'zib o'tdim».

Savol va topshiriqlar.

- 1.Kalom ilmi va Abu Mu'in an-Nasafiy ijodi.
- 2.Abu Mu'in an-Nasafiyning ustoz va shogirdlari.
- 3.''Bahr al-Kalom ''asari va uning xususiyati.
- 4.Mahmud az-Zamaxshariyning ilmiy faoliyati.
- 5.''Al Mufassal fii-Nahv''asari arab tilini o'rganishda muhim manba.
- 6.''Abu Mu'in an-Nasafiy islom ilohiyotchisi''mavzusida referat yozish.
- 7.''Mahmud az-Zamaxshariy jahon fani madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan alloma''mavzusida referat yozish.
- 8.''Burhoniddin Marg'noniy va uning "al Hidoya"asari ''mavzusida ilmiy maqola yozish.

TESTLAR

1. Xorazmiyning dunyo faniga qushgan xissasi.
A) Algebra faniga asos soldi.
B) Geografiya faniga asos soldi.
V) Avstranomiya faniga asos soldi.
G) Tugri javob A va B.
2. Muhammad Muso-al-Xorazmiy ismiga yana qanday atamalar qushib aytiladi.
A) Al-Majusi
B) Al-Kutrubuliy
V) Al-Bagdodiy
G) Tugri javob a va b
3. Bagdodda al-Mamun otasi tomonidan asos solingan ilmiy markaz qanday atalgan?
A) Bayt al-Xikma
B) Bagdod akademiyasi
V) Donishmandlar uyi
S) Barcha javoblar to'g'ri
4. Muso al-Xorazmiy yashagan davr.
A) 850-943
B) 873-950
V) 783-850
G) 850-910
5. Muso al-Xorazmiyning 200 yillik yubileyi qachon o'tkazildi?
A) 1993 yilda
B) 1983 yilda
V) 1988 yilda
G) 1997 yilda
6. Muso Xorazmiyning eng yirik astranomiya asari qanday nomlandi?
A) Astranomiya asari
B) Zij
V) Kitob surat ul-arz
G) Al-jabr va al muqobala
7. Axmad al-Farg'oniyni to'liq ismi.
A) Abul Abbas Maxmud ibn Axmad ibn Kasir al – Farg'oni
B) Abul Abbas Ahmad ibn Mahmud al-Kasir al-Farg'oni
V) Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oni
G) To'g'ri javob yo'q
8. Axmad al-Farg'oni qaysi yilda Qoxira yaqinidagi Ravzo orolida nilometrni yasagan yoki ta'mirlagan.
a) 865 yilda
b) 863 yilda
v) 861 yilda
g) to'g'ri javob yo'q
9. Axmad al-Farg'oniyni 1200 yillik yubileyi qachon nishonlandi?
a) 1996 y
b) 1997 y
v) 1998 y
g) 1999 y
10. Al – Farg'oniyni asosiy astranomiya asari.
a) Samoviy harorat va umumiy ilmiy nujum
b) Yetti iqlimni hisoblash haqida
v) Quyosh soatini yasash haqida kitob

- g) Zij
11. Hadis ilmining rivojida oltin davr.
- a) hijriy uchinchi yil. To`qqizinchi
- b) Hijriy ikkinchi yil. O`ninchi asr
- v) IX – XII asrlar (mil)
- g) X – XII asrlar (mil)
12. Hadis ilmiga amir al – mo`miniyn degan sharaflı nomga sazovor bo`lgan buyuk olim.
- a) Imom al Buxoriy
- b) Imom Ahmad an Nasoiy
- v) Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoni
- g) Abu Iso Muhammad at Termiziy
13. Al-Buxoriyning At-Termiziy bilan uchrashuvi qaysi shaharda yuz bergan edi?
- a) Buxoroda
- b) Samarqandda
- v) Nishopurda
- g) Bog`dodda
14. Imom al-Buxoriyning 1200 yillik yubileyi qachon nishonlangan?
- a) 1973 yil
- b) 1974 yil
- v) 1980 yil
- g) 1995 yil
15. Abu Iso Muxammad at-Termiziy qachon qayerda tavallud topgan?
- a) Hijriy 279 milodiy 892 yilda Termizning Bug` qishlog`ida
- b) Hijriy 272. Mil. 885 y Termizda
- v) Hijriy 279 mil. 890 y. Isfaxonda
- g) Hij 279 mil 890 y Buxoroda
16. Ash shamoil an-nabaviyya asarining muallifi.
- a) Imom al - Buxoriy
- b) Imom at-Termiziy
- v) Abu Mansur al-Moturudiy
- g) Kafffol ash-Shoshiy
17. Bayg`ambar alayhisalomning shaxsiy hayotlari u kishining suvrat va siyratlari, ajoyib fazilatlariga oid 408 hadisni o`z ichiga qamrab olgan manba bu....
- a) Al jome` al-kabir
- b) Al jome` us - sahiyh
- v) Sunan at – Termiziy
- g) Ash Shamoil an – Nabaviya
18. Abu Iso Muhammad at-Termiziyning 1200 yillik yubileyi qachon nishonlandi?
- a) 1980 y
- b) 1990 y
- v) 2000 y
- g) 2010 y
19. Abu Nasr Farobiy yunon tili va falsafasini kimdan o`rgandi?
- a) Abu Bashir Matta ibn Yunusdan
- b) Joxanna ibn
- v) Aristoteldan
- g) Ptolomeydan
20. Farobiyning tabiiy – ilmiy fanlar haqidagi qarashlari qaysi asarda batafsil yoritilgan?

a) Hakimlar risolalari to'plami
b) shaharni boshqarish
v) ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi

g) ritorika haqida kitob

21. Farobiyning fozil jamoa haqidagi ta'limoti qaysi asarida bayon qilingan?

a) baxt saodatga erishuv yo'llari haqida risolasida

b) davlat arbobining hikmatlari risolasida

v) Fozil odamlar shahri

g) barcha javoblar to'g'ri

22. Qonunshunoslikda dastlab Husni Jadal (Dialektika go'zalligi) degan asar yozgan kishi kim?

a) Abu Nasr Farobiy

b) Muxammad Muso al-Xorazmiy

v) At Termiziy

g) Kaffol ash – Shoshiy

23. Vizantiya imperatori va arab xalifasi o'rtasidagi janjalli yozishmalarga o'z maktubi bilan nuqta qo'ygan allomani aniqlang.

a) Abu Nasr Farobiy

b) Ahmad al-Farg'oniy

v) Kaffol ash-Shoshiy

g) Abu Mansur al-Moturudiy

24. Kaffol ash-Shoshiy qachon qayerda vafot etgan?

a) 976 Toshkentda

b) 975 Termizda

v) 974 Buxoroda

g) 975 Toshkentda

25. Al-Moturudiyning 1970 – yilda Fathulloh Xulif tomonidan tarjima qilingan asari qanday nomlanadi?

a) Kitab Tavhid

b) Kitab al-Jadal

v) Kitob al-usul

g) To'g'ri javob yo'q

26. Imom al-Xuda va Imom al-Mutakolimin kabi nomlar bilan ulig'langan alloma.

a) At – Termiziy

b) Al - Moturudiy

v) Al - Buxoriy

g) Kaffol – Shoshiy

27. "Mafotih al-ulum" asarining muallifi kim?

a) Abu Abdulloh al-Xorazmiy

b) Muhammad Muso al-Xorazmiy

v) Abu Bakr al-Xorazmiy

g) to'g'ri javob yo'q

28. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-Ulum" asarini birinchi bo'lib o'rgangan olim.

a) 1895 yil Van Floten

b) 1895 yil V.V. Vartold

v) 1896 yil E. Videman

g) 1905 yil G. Sarton

29. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asari necha qismdan iborat?

a) 3 kismdan

b) 2 kismdan

v) 4 kismdan

g) 5 kismdan

30.Ibn Sino asarlarining umumiy soni.

- a) 160 dan oshiq
- b) 450 dan ortiq
- v) 400 dan oshiq
- g) to`g`ri javob a va b

31.Ibn Sino tibbiyot ilmini kimdan o`rganadi?

- a) Abu Abdullo Hotimitdan
- b) Hasan Ibn Nuh al-Qumriydan
- v) Abu Sahl Masixiydan
- g) Abu Nasr ibn-Iroqdan

32.Abu Ali ibn Sino Buxorodan chiqib Xorazmga borgan yilni aniqlang.

- a) 1000 yil
- b) 999 yil
- v) 1001 yil
- g) 1002 yil

33.Ibn Sinoning Kitob ush-shifo asari necha jilddan iborat?

- a) 22 jilddan
- b) 20 jilddan
- v) 10 jilddan
- g) 15 jilddan

34.Burxoniddin Marg`iloniy fiqhshunislikka oid nechta osar yozgan va shundan nechitasi bizgacha yetib kelgan?

- a) 10 ta asar, 6 tasi yetib kelgan
- b) 8 ta asar, 6 tasi yetib kelgan
- v) 7 ta asar, 5 tasi yetib kelgan
- g) 6 ta asar, 4 tasi yetib kelgan

35. Burxoniddan Marg`iloniy “Bidoyat al-mubtadiy” asarini amaliy jihatdan o`rganish qiyin bo`lganligi sababli qanday asar yaratdi?

- a) “Kitob ul-faroiz”
- b) “Nashr al-mahzab”
- v) “Kifoyat ul-Muntahiy”
- g) “Mazid fi-fuzu – ul-hanafiy

36. Burxoniddan Marg`iloniy “Kitob al-Hidoya” asarini qaysi asari asosida yaratdi?

- a) “Kifoyat ul-Muntahiy”
- b) “Kitob ul-faroiz”
- v) “Nashr al-mahzab”
- g) “Bidoyat al-mubtadiy”

37.Burxoniddan Marg`iloniyning “Al-Hidoya” asarini necha varaqdan iborat?

- a) 406 varaqdan
- b) 500 varaqdan
- v) 550 varaqdan
- g) 600 varaqdan

38.Toshkent islom Universiteti Manbalar xazinasida “Al-Hidoya”ning qo`lyozmalaridan biri nechanchi raqam asosida saqlanmoqda?

- a) 44-raqam ostida
- b) 48-raqam ostida
- v) 50-raqam ostida
- g) 55-raqam ostida

39. Burxoniddan Marg`iloniy Shareot ososchilaridan Abul Hasan al-Kuduriy va Muhammad ash-Shayboniy asarlariga tayanib qanday asar yaratgan?

- a) “Fiqh o`rganishni boshlovchilar uchun qo`llanma”
- b) “Mahzabning tarqalishi”
- v) “Hanafiy mahzabiga qo`shimchalar”
- g) “Al-Hidoya”

40. Burxoniddan Marg`iloniy tavalludining 800 yilligi qachon nishonlandi?
- a) 1995 – yilda
 - b) 1997 – yilda
 - v) 1998 – yilda
 - g) 2000 – yilda
41. Zamaxshariy qaysi shaharda 5 yilcha yashaydi?
- a) Bog`dod
 - b) Samarqand
 - v) Makka
 - g) Misr
42. Zamaxshariyning ustozlari ko`rsatilgan qatorni toping.
- a) Abu Bakr Ahmad al-Jurjoni
 - b) Muhammad ibn al-Fadl
 - v) Abu Mudar Asfahoni
 - g) Tojiddin as Subhiy
43. Zamaxshariyga geografiya, hadis, fiqh, adabiyot ga oid asarlari soni.
- a) 60 dan ortiq
 - b) 50 dan ortiq
 - v) 170 dan ortiq
 - g) 7 ta
44. Zamaxshariyning Xorazm shohi Otsizga bag`ishlab yozgan asarini belgilang.
- a) Muqammad al-adab
 - b) Bidoyat al-mubtadiy
 - v) Al-Mujassal
 - g) Asos al-balog`a
45. Abu Nasr Farobiy <fisoliya> so`zini nima deb talqin etgan?
- a) hikmatni anglash
 - b) tushunish
 - v) olamni anglash
 - g) donishmandlikni sevish
46. Farobiy nechta tilni bilgan?
- a) 70
 - b) 12
 - v) 70 dan ortiq
 - g) 32
47. Farobiyning “Arastu metafizikasiga shahr” asarini kim o`qib “Metafizika” ilmini tushungan?
- a) Ibn Sino
 - b) Beruniy
 - v) Xorazmiy
 - g) Zamaxshariy
48. Farobiy asarlarining nechtasi bizgacha yetib kelgan?
- a) 10
 - b) 15
 - v) 32
 - g) 40
49. Farobiy merosini sharq olimlaridan kimlar o`rgangan?
- a) Nasafiy, Umar Farruh
 - b) Odelard Bard
 - v) Hoji Xalifa, Samarqandiy
 - g) Jurjoni
50. Farobiy qaysi qabristonda dafn etilgan?
- a) Bob as-sag`ir
 - b) Chokardiza
 - v) Afshona
 - g) Hazrati Imom

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

Asosiy darsliklar vao`quv qo`llanmalar.

- 1.I.A.Karimov.Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., 1998.
- 2.I.A.Karimov. ‘Yuksak ma`naviyat-yengilmas kuch’ 2008 y. T. ‘O`zbekiston’.
- 3.Ma`naviyat yulduzlari.T.,1999.
- 4.Baxodirov R. Iz istorii klasifikasii nauk na srednevekovom Vostoke.T.,2000
- 5.Islom ensklopediyasi . T.,2004.
- 6.A.Ibrohimov.Biz kim o`zbeklar.T.,2001.
- 7.Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar.T.,2000.

Qo`shimcha adabiyotlar

- 1 . Yoshlar yili Davlat Dasturi.29 fevral 2008 yil ‘O`zbekiston ovozi’.
2. Qur`oni Karim. Abdulaziz Mansur tarjimasi.T.,2001.
- 3.Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis 1-4 jild T.,1997.
- 4.Xoluq Nurboqiy.Qur`oni Karrrimning ilmiy mo`jizalari.T.,2002.
5. Rouzentel F. Torjestvo znaniya. M.,1978.
6. Abdulhay Abdurahmonov. Saodatga eltuvchi bilim 1-2 kitob. T.,Movarounnahr.,2003.
7. A. Mets.Musulmanskiy Renesans.M.,1966.
8. Goncharenko N.V. Geniy v iskustva I nauke.M.1991.
9. Hamidov K. Olis-Yaqin yulduzlar.T.,1990.
10. Xayrullayev M.O`rta Osiyoda ilk uyg`onish davri madaniyati. T ‘Fan’ 1994.
- 11.’Imom al –Buxoriy va uning dunyo madaniyatida tutgan o`rni’ mazuidagi xalqaro ilmiy konferensiya materiallari .Samarqand. 1998.
- 12.R. Baxodirov.Abu Abdulloh al- Xorazmiy va ilmlar tasnifi tarixidan . T, 1995.
- 13.Sulaymonova F. Sharq va G`arb .T.,1997.
- 14.Moziydan taralgan ziyo .Imom al-Buxoriy.
- 15.M.Xayrullayev . Uyg`onish davri va Sharq mutafakkiri.T., 1990.
- 16.Qayumo A.Ahmad Farg`oniy .T1998.

17. Zohidiy A. Turkistonda o`rta asr arab – musulmon madaniyati .T, 1990.
18. At –Termiziy .Sahihi Trmiziy. T,1993.
19. M .Xayrullayev .Farabi. M,Nauka ,1982.
20. M.Xayrullayev, D.Shoahmedov.Madaniyat va meros. T.,1973.
- 21.Buyuk allomalar 1-2 jild .T, 1998-2000.
- 22 .To`lqin Hayit ‘Kaffol Shoshiy ’ T,2004.
23. A. Ibrohimov.Ma`mun akadmiyasi. T,2005.
24. P.Bulgakov . Jizn I trudi Beruni.T , 1972.
25. Abu Rayhon Beruniy . Tanlangan asarlar T , ‘Fan’ .1973.
26. A .Irisov.Abu Rayhon Beruniyning ‘Hindiston ‘ asari. T . »FAN ‘1973.
- 27.Kormelisin A. Beruni I kniga .T ,1993.
28. A. Irisov. Abu Ali ibn Sino . T .’Fan ‘ ,1980.
29. A. Qodirov. O`rta Osiyoda medisinaning paydo bo`lishi. T, 1990.
30. N.Komilov. Tafakkur karvonlari. T,1999.
31. A.Qayumov.Abu Rayhon Beruniy. Abu Ali Ibn Sino. T, 1987.
- 32.Xorrazm Ma`mun akademiyasi: tarixi , buguni va kelajagi .Mavzuidagi konferensiya materiallari ,Xiva 2005.
- 33.Abdusamid Shar`iy Juzjoniy .Marg`inoniy va uning izdoshlari. T,2000.
- 34.Burxoniddin al Marg`inoniy . Hidoya. T, 2000.
- 35.Abul Mu`in an-Nasafiy .Tavhid qoidalariga muqaddima. T, «Movarounnahr», 2006.
- 36.www.history.ru
37. www.ziynet.net.

MUNDARIJA

Kirish	3
Mavzu: Ahmad Al-Farg`oniy va Ahmad Al-Marvaziyning hayoti va faoliyati.....	28
Ahmad al-Marvaziy	39
Mavzu:Imom al-Buxoriy va Imom at-Termiziyninghayoti va ilmiy merosi	42
Mavzu: Kaffol ash-Shoshiy va Abu Mansur al-Moturidiy O`rta Osiyolik buyuk allomalar	77
Mavzu: Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniylarning ilmiy merosi.....	106
Mavzu: Abu al-Mu`in an-Nasafiy, Mahmud az-Zamaxshariy va Burxoniddin al- Marginoniylarning ilmiy me`rosi	146
Testlar	189
Tavsiya etiladigan adabiyotlar	194

MUHARRIR:

I. Subhoniy

TEXNIK MUHARRIR:

A.Qalandarov

MUSAHHIH:

J. Qalandarov

SAHIFALOVCHI:

N.Qayimova

Nashriyot litsenziyasi A-1 № 118 08.12. 2010. Original – maketdan bosishga ruxsat etildi. 22.03.2013. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset qog`ozi. Bosma tabog`i 9.2. Adadi 100.

Buyurtma №19. Bahosi kelishilgan narxda.

Buxoro Matbuot va axborot boshqarmasi

“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri, Namozgoh ko`chasi, 97.

“Sharq-Buxoro” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Buxoro shahri, M.Iqbol ko`chasi, 11